

Fülöp Márton – Hamrák Dóra – Kenesei Zsófia – Lakatos Sára – Mravik Patrik – Mécs Bálint

Arzén a Tiszazugban

Több olyan történeti közösségről tudunk, amely a terhet jelentő öreg, beteges, magatehetetlen vagy fogyatékkal élő személyeket kiközösítette, esetleg a halálba kényszerítette. A Horthy-kor legnagyobb bűnügyi botránya éppen egy efféle gyakorlat magyarországi alkalmazása miatt robbant ki. Kiderült, hogy a Tiszazugban emberek tucatjait tették el láb alól arzénmérgezéssel saját családtagjaik pusztán azért, mert feleslegessé váltak, útban voltak, akadályozták a gyilkosok boldogulását. Arra is fény derült, hogy nem elszigetelt esetekről, hanem olyan szokásról volt szó, amelyről egész faluközösségek tudtak, és amelyet évtizeden át büntetlenül úztek a helybeliek. A korabeli sajtó és egyes szociográfiák az 1930-as években a tiszazugi falvak kapcsán az elhíresült spártai Taigetoszt emlegették. Az analógia ugyan némiképp sántít, de jól tükrözi az eljárás kegyetlenségét, közösségi beágyazottságát és az áldozatok kiszolgáltatott helyzetét.

Taigetosz magyar ugaron

A Tiszazugban 1911 és 1929 között zajló arzénos mérgezések ötletgazdája és kulcsfigurája Fazekas Gyuláné Oláh Zsuzsanna, Nagyrév bábaasszonya volt. Ő fedezte fel, hogy a napi használatú légyfogó papírt vízbe áztatva arzént lehet nyerni, amely alkalmas élőlények elpusztítására.¹ Móricz a Tiszazugi méregkeverőkben – bár némi irodalmi túlzással – így idézi fel az esetet:

„Történt, hogy a faluban a bábaasszony beteg mellett ült. A beteget nagyon lepték a legyek. »Jaj, nem győzzük lélekkel, – panaszkodtak, – bár a jóisten segítene rajta, hogy lepik a legyek szegény beteget.« »Majd én segíték rajta.« Hozatott a boltból légypapírt, s tányérokba áztatta a halálfejes sárga papírt s körülrakta vele a beteget. De a legyek csak lepték a beteget: Kávét kért s jó cukros, tejes kávét öntött a papírra, akkor majd nem jönnek a legyek. Ahogy elfordultak, a kis cica odament s megitta a kávét. Addig, addig beszélgettek, a cica elkezdett sírni. »Mi baja a macskának, mi baja a macskának?« – Megdőglött. A bábának feltűnt a kis macska halála. Hazament s a szobában a tányérról kiöntötte a legyeket a ház előtt. Egy kis csirke odajött, megette a legyeket. Megette a kis tarka csirke s nemsokára elkezdett szédelegni. Azután megdőglött. Ez már szeget ütött a bába fejébe. Leöntötte a tányérokra a légyvizet s beletöltötte a kis kutya szájába. A kutya is megdőglött tőle. – Hisz ez nagyszerű, – mondta a boszorkány, – ez jó, ez kell. Csinált ilyen légyvizet, visszament a beteghez, beadta neki: az is megdőglött. A család megsíratta, meggyászolta s örültek, hogy a jóisten így segített rajtuk. Most már a bába egy zseniális találmány birtokában élet-halál urának érezte magát.”²

Az első, bizonyítottan arzénhez köthető gyilkosságot 1911-ben Nagyréven hajtották végre. Az áldozat Takács Lajos, hátgerincsvadásban szenvedő férfi volt.³ Magyarországon már korábban is követték el arzénos mérgezéseket. Ezek között a legismertebb az 1880-as, 1890-es évekbeli hódmezővásárhelyi gyilkosságsorozat, amelynek főhőse szintén

¹ A kutatás vezetője TÁMOP ösztöndíjban részesült, ennek keretében folytatta jelen kutatást is 2014 márciusa és augusztusa között. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Móricz Zsigmond: Tiszazugi méregkeverők. Lásd <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00483/14921.htm> (utolsó letöltés: 2013. október 13.).

³ *Friss Újság*, 34. 1929. augusztus 6. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 40. 1929. 63. sz.

a helybeli bába, Jáger Mari volt.⁴ A tiszazugi asszonyokat a korabeli sajtóban többször is „Jáger Marik légiójaként” emlegették.⁵ Takács Lajos halála után a gyilkosságok zavartalanul folytak tovább. A mérget étellel (például mákos és lekváros süteményekkel, pogácsával), itallal (a részeges férfiak esetében alkoholba keverve) vagy a felírt orvossággal, fokozatosan adagolva adták be az áldozatoknak.⁶

A következő, feltűnést keltő eset szintén Nagyréven történt 1924 őszén. A Cibakházáról származó, nyolcgyermekes, tekintélyes vagyonnal rendelkező, fél lábára lebénuult Holyba Károly hörghurutot kapott, majd néhány napra meghalt. A cibakházi körorvos, aki Holybát kezelte, a hirtelen haláleset hátterében a feleséget gyanította, és kérte az ügyészségtől az exhumálás elrendelését. Kellő bizonyíték hiányában erre nem került sor. A csendőröknek nem sikerült semmiféle bizonyítékot találniuk, és terhelő tanúvallomást sem tett senki, így a nyomozás abbamaradt (Bodó, 2002).

1925 szeptemberében újabb arzénos gyilkosság történt. Ezúttal a hatóságok kézre kerítették az elkövetőt: a nagyrévi Bukovinszki Jánosné (gúnynevén „Putris Pani”) mérgezte meg az édesanyját, Antal Andrásné, majd holttestét a Tiszába dobta. Tettéért a bíróság kötél általi halálra ítélte, amit végül kormányzói kegyelemmel életfogytiglani börtönre változtatott. Közben felnyitották az asszony közelmúltban elhunyt édesapjának sírját, mert az ő halálának körülményei kapcsán is felmerült az idegenkezűség gyanúja. Az Országos Bírósági Vegyészeti Intézet eredményei az apa esetében negatívak lettek, vagyis a megvizsgált minták nem tartalmaztak annyi arzént, amennyi a mérgezés tényét bizonyította volna (Bodó, 2002).

Mindeközben a vizsgálóbíró névtelen levelet kapott, amelynek írója mérgezéssel vádolt több nagyrévi asszonyt. A levélben konkrét nevek szerepeltek:

„Mélyen tisztelt parancsnok ur
ezenben értesitem önt, hogy
már nagy réven nagyon sok putris
pani van aki az urát megetete
mert holybát is. felesége meg
idős Sebestyén Bálintné meg
a Szabó Mihályt meg elvitték
Kürtre azt meg Csordás Bálintné

4 *A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve* 17. évf. Budapest, Franklin Társulat, 1903. 213–214.

5 *Friss Újság*, 34. 1929. július 23.

6 *Friss Újság*, 34. 1929. július 23. Lásd még Szladek (1930).

Koloh Gábor

A Magyar Távirati Iroda jelentései a két világháború közötti arzénmérgezésekről

Hogyan tudósított a Magyar Távirati Iroda (MTI) az arzénmérgezésekről 1920 és 1941 között? Az alábbi elemzés középpontjában a tiszazugi események állnak, ám a beszámolók ismertetése helyett inkább a híradások sajtótörténeti és társadalomtörténeti kontextualizációjukra törekszünk.

Az MTI a korszakban betöltött különleges szerepéről többen írtak: közvélemény-alakító hatása – különösen a Rádió révén – az uralkodó államelvet erősítette, bár mint magánkézen lévő félhivatalos hírügynökség formálisan független volt. Hogy az MTI a sajtóinformációk közlésének origójává vált, abban persze nagy szerepe volt annak, hogy működésének kezdetekor „a kormány nem volt szűkmarkú az új részvénytársasághoz. Hírányagát elsőként az MTI-nak adta át, távközlési kedvezményeket biztosított számára, tőzsdei és közgazdasági hírek továbbításában elsőbbséggel ruházta fel” (Pirityi Sándor: *A nemzeti hírügynökség története 1880–1996*. Budapest: MTI Kiadói Kft., 1996. 63–64. o.). Ehhez később hozzájárult az „MTI alaptőke-emelése; a magyar hírügynökség beilleszkedett a Reuter és a Havas által feltámasztott kartellbe. Belföldön sorra vásárolta a Telefon-Hírmondó Rt. részvényeit, megalapította a Magyar Hirdető Irodát és a Magyar Film Irodát” (uo.). Az, hogy a tiszazugi mérgezések még külföldön is visszhangot váltottak ki, ennek az erősödésnek az egyik szimptomájaként is értelmezhető.

Mielőtt a mérgezésekre térnénk, érdemesnek tűnik röviden rámutatnunk, hogy az MTI jelentéseiben milyen egyéb módon jelentek meg az arzénnel kapcsolatos hírek. Bár esetlegesen, de találkozunk velük a vérszegénység és a rákos megbetegedések elleni gyógyszerként, döntően azonban mint mezőgazdasági irtószer és mint számos munkás megbetegedését kiváltó ipari vegyszer került a hírekbe. Az arzén a mindennapokban így vagy úgy jelenlevő, viszonylag könnyen elérhető szer volt.

ithon meg szabó Pistát tejába itata meg vele meg Rásó Lajosné is megetete az urát meg Kis Róza az meg már nagyon sokat elpusztított meg Valki Pistánné is az urát. de nagyon sokat Beke Misa bácsit is meg Kis Róza meg az urát is az öreg Pápaji Jánosét is meg Szendi Sándort meg Valki Pistánét is elakarta, de nem sikerült neki és még tugya hogy kiket.⁷

A levelet a vizsgálóbíró a Bukovinszkiné édesapjának exhumálásánál jelenlévő ügyészségi alelnöknek adta tovább. Az alelnök a feljelentést továbbította a nagyrévi községi elöljáróságához, az illetékes (cibakházi) csendőrshöz azonban nem (ez csak 1929 áprilisában történt meg). Nyomozás nem indult, az elöljáróság tíz nap múltán jelentést tett, miszerint semmit nem sikerült kideríteni – ezzel lezártak tekintették az ügyet (Szladek, 1930).

A következő években zavartalanul folytak a mérgezések, egészen 1929 áprilisáig; ekkor azonban három névtelen levél érkezett a szolnoki királyi ügyészséghez. Mind-egyik egy-egy nagyrévi asszony ellen tett feljelentést: Takács Lajosné férje, Kardos Mihályné férje és gyermeke, Tódor Marcellát pedig gyermeke megölésével vádolta. Az ügyészség utasítására a cibakházi csendőrség – amelyhez ezúttal eljutottak a feljelentések – nyomozni kezdett. Hamar kiderítették, hogy a leveleket egy bizonyos Rác Lászlóné küldte, de minthogy semmilyen további információval nem tudta alátámasztani az állításait, hamis vádaskodásért eljárást indítottak ellene (Szladek, 1930).

1929 júniusában a Kunszentmárton és Vidéke című lapban Nyikos László tiszakürti lakos közleményben arról tudósít, hogy a Tiszazugban mindenfelé tömeges mérgezésekről pletykálnak. A cikkben a férfi megemlíti, hogy két tiszakürti asszony szerint Szabó Lászlóné meggyilkolta apját, Szabó Mihályt.⁸ Az egyik illetékes helybeli csendőrről kihallgatás céljából felkereste Nyikost, akinek beszámolója azonban zavaros és bizonytalan volt. A közleményben megemlített tiszakürti asszonyok tagadták a vádakot. A járőr cibakházi kollégájához hasonlóan járt el: Nyikost jelentette fel, becsületsértésért (Szladek, 1930).

7 Az Est, 20. 1929. augusztus 28.

8 Kunszentmárton és Vidéke, 43. 1929. június 9.

A tiszazugi arzénmérgezések tárgyalásáról a távirati iroda részletesen beszámolt, sokszor idézve a bíró és a vádlott között elhangzó párbeszédet is. A „megdöb-bentő és lélektanilag homályos” mérgezési bűnyügyekről szóló tájékoztatások csupán a per idejére, 1929–1930-ra korlátozódtak, illetve a pusztá tényközlésre szorítkoztak. A hírközlés formájának jellegéből adódóan nem kívántak magyarázatot találni az esetre, szemben az újságcikkek kettős céljával, amelyek egyszerre törekedtek az események bemutatására és az olvasók szenzációigényének kielégítésére. A híradások különössége a részletes, hosszú beszámolók sora volt, amelyekkel egy napon belül többször is jelentkeztek (erre csupán a később tárgyalni kívánt csökmői és alsónémedi arzénmérgezések esetén volt példa). A későbbi hírügynökségi jelentésekben Tiszazugot az eset nyomán az arzénmérgezésekkel azonosították (a régió elnevezése tulajdonképpen az arzénmérgezés szinonimájává vált), azaz sztereotipizálták, amiben erősen közrejátszhatott, hogy híradásaik kapcsán évekkel később is e történet felelevenítésével szerepeltették híreikben a régiót, lett légyen szó akár újabb arzénmérgezés gyanújáról, akár templomépítésről.

Az MTI a tiszazugi ügyön kívül Jász-Nagykun-Szolnok megyéből arzénmérgezéses esetet jelentett még Újszászról és Nagykőrűről is. Újszászon 1929 októberében tárgyalta a szolnoki táblabíróság özvegy Vargháné esetét, „akinek a férje a szolnokmegyei Újszászon hentes és mészárosmester volt, az elmúlt év augusztusában – amint az elsőfokú ítélet mondja – szándékosan, de ölési szándék nélkül légyfogópapírból kiáztatott arzént adott be ivóvízben az urának, azzal a szándékkal, hogy állítólag férjét az italozásról leszoktassa. A háromízben beadott mérge megtepte a hatását, és Vargha György, aki egyébként egy 95 kilós, hatalmas termetű ember volt, három nap múlva meghalt” (MOT 1929. október 22. 17.).

Bár a továbbiakban nem kívánunk hosszabban idézni az egyes esetekből, ezt viszont érdemes, hiszen a földrajzi közelség (Újszász megközelítőleg 60 kilométerre fekszik a tiszazugi mérgezések csomópontjának tekintett Nagyrévtől) és az alkalmazott módszer is sejteti a kettő közötti kapcsolatot. Emellett Újszászon nem ez volt az egyetlen eset: ezzel szinte párhuzamosan tárgyalták Tóth Gáspárné szülész nő ügyét is, akit a gyilkosság vádja alól később felmentettek, de a kisebb súlyú járulékos bűncselekmények (magánokirat-hamisítás, hamis tanúzás) miatt börtönbüntetésre ítélték. A nagykőrűi esetben egy özvegyasszony a gondozása alatt álló apósát mérgezte meg, mivel az – elmondása szerint – nehezményezte, hogy az asszony a víg özvegyek életét élte. A Jász-

A feljelentés napján – június 10-én – egy másik névtelen levél érkezett a tiszakürti csendőrörsre, amelynek írója a már említett Szabóné mellett Madarász Józsefet és feleségét is gyilkossággal, Madarász édesapjának 1925-ben történt megmérgezésével vádolta. A csendőrség parancsnoka, Zsoldos József tiszthelyettes további nyomozásra utasította a járőrt, és maga is elkezdett tudakozódni a faluban. Kihallgatta Nyikos Lászlót. A férfi elbeszéléséből kiindulva kiderítette, hogy a névtelen levelet egy tiszakürti asszony, Bíró Mátyásné írta (Szladek, 1930).

Zsoldos felkereste Bírónéét, aki Madarásznétól hallotta, hogy a Szabó-házaspár tanácsára megmérgezték az öreg Madarász Józsefet. A férfi zsarnokoskodott, folytonosan részegesedett, félt volt, hogy elissza minden vagyonát, és semmit sem hagy a fiatalokra. Szabóék hasonló cipőben jártak. Elárulták, hogy a tiszakürti bábától, Csordás Bálintnétól vették az arzénoldatot, aki pedig Fazekas Gyulánétól szerezte azt. A mérget több alkalommal Szabó Mihály italába keverték; az öreg Szabó hamarosan meghalt. Madarászné felkeresték Csordásnéét, s nem sokkal később az idősebb Madarász is elhunyt (Bodó, 2002).

A csendőrök még aznap őrizetbe vették a Madarász-házaspárt, akik azonnal bevallották: igaz, amit Bíró Mátyásné elmondott. Ezután Szabóék is elfogták, akik eleinte tagadtak, de végül ők is beismerték tettüket. Ezután Csordásnéét és Fazekasnéét is elfogták, majd június 29-én mindnyájukat Szolnokra szállították. Fazekasnéet terhelő bizonyítékok hiányában néhány nappal később szabadon bocsátották, a többieket azonban őrizetben tartották (Szladek, 1930).

Továbbra is névtelen, mérgezésekről beszámoló levelek érkeztek a cibakházi csendőrörsre és a szolnoki királyi ügyészségre. Végül a cibakházi őrsparancsnok, Császár János tiszthelyettes két csendőrből álló járőrt állított fel az ügy kivizsgálására (Szladek, 1930).

A csendőrségi nyomozás

A csendőrség július 15-én költözött ki Nagyrévra (Szladek, 1930). Másnap a cibakházi csendőrség az őrsre beérkezett névtelen levelek alapján 17 asszony kihallgatását rendelte el.⁹ A hír hallatára özv. Pápai Jánosné Petyus Erzsébet bábaasszony, akit férje meggyilkolásának vádoltak, öngyilkosságot követett el. A nagyrévi halotti anyakönyv szerint július 18-án délután két órakor akasz-

Nagykun-Szolnok megyei esetek közös jellemzője, hogy mindegyik nemcsak térben, hanem időben is, s – mint az első újszászi példa mutatja – módszerében is hasonlított a tiszazugi mérgezésekhez. Hangsúlyoznunk kell, hogy e híradások nem reprezentálhatják, mennyire volt gyakori az arzénmérgezés a korban, akár családon belül, akár azon kívül. Ennek alapján nem feltételezhetjük, hogy működött volna egy olyan kapcsolati hálózat, amely ezeket az eseteket közvetlenül összekötötte volna, de afelől nincs kétségünk, hogy megyeszerte (de nem féltetlenül az egész megyében) ismert és alkalmazott eljárással találkozhatunk. Nézzük, mi volt a helyzet országos szinten!

Bács-Kiskunból egy eset kapott visszhangot: Kecskeméten egy ottani gazdálkodót a felesége kísérelt meg megmérgezni, azért, hogy „férjem rosszul legyen, néhány napig ágyban fekdjön és ezalatt megszeressen engem. Gondoltam, hogy hosszabb betegeskedése alatt le fog szokni mindazokról a rossz szokásokról, amelyeket esztendőök óta tanúsított velem szemben” (MOT 1929. április 4. 19.). A gyilkossági kísérlet miatt az asszony hatévi fegyházatot kapott. Az MTI jelentései alapján Békésből szintén egy gyilkosságról tudunk (Vésztőről), míg Bihar megyéből Csökmőről és Komádiból van egy-egy esetünk. A Komádiban történt esetben nem kapunk bővebb leírást arról, hogy pontosan kik mérgezték meg az egyik idős földbirtokost, helyette a mérgező lehetséges Békés megyei származását emelték ki.

Hosszabban és részletesebben tárgyaltak viszont két másik arzénes történetet. Az egyik a csökmői esetet: az arzénmérgezési bűnperben itt már több elkövető is szerepelt. 1924-ben nagyanyjuk felbujtására két fiatalember megfojtotta a nagyapját, akit – amint később a boncolás megállapította – előtte hosszabb ideig arzénrel mérgeztek. A családban emellett három arzénmérgezés okozta elhalálzásra derítettek fényt, s a tíz hónapig tartó nyomozás során Csökmőben és a szomszédos Komádi településen húsz kihantolás történt: tizenhét esetben kimutatható volt a mérgezés. Ezekben az ügyekben több helybéli asszony is a vádlottak padjára került. A részletekbe menő ismertetéstől eltekintve megállapítható, hogy – nem függetlenül a tiszazugi eset visszhangjától – egyike volt ez az eset annak a három arzénmérgezési ügynek, amelyik a legnagyobb érdeklődést és talán megdöbbenést váltottak ki a korban. A harmadik kiemelkedő eset a Pest megyei Alsónémediben történt, ahol a perbeli tényállás szerint az egyik gazdálkodó felosztotta gyermekei között a vagyonát. Az elégedetlenek sógorokkal megmérgeztették édesapjukat úgy, hogy a férfi az őrlendő gabonába arzént kevert, így a liszt és az

⁹ Kunszentmártoni Híradó, 1929. XII/29, július 21.

totta fel magát.¹⁰ Az arzénes mérgezések fő gyanúsítottjáért, Fazekas Gyuláné Oláh Zsuzsanna bábáért július 19-én reggel mentek a csendőrök. A bába tudta, mi vár rá, napok óta figyelte az utcát. Amint meglátta a közeledő kakastollasokat, az előre előkészített marólúgot megitta, így a kiérkező orvos már csak a halál beálltát¹¹ tudta megállapítani (Szladek, 1930). Gúnya Józsefné nagyrévi lakos így emlékszik vissza Fazekasné halálára:

„Aztán mikor már úgy volt, hogy mennek Zsuzsi néniért, mink meg rohantunk a csendőrök után. Elfordultak a sarkon, de a Zsuzsi néni leste őket. És akkor a kútnál volt elkészítve a mérge nekik, úgyhogy olyan erős mérge volt, hogy mire odaértünk, ott volt meghalva a kútnál. Aztán nem tudták elvinni, csak a temetőbe.”¹²

Ugyanezen a napon három letartóztatott asszonyt kísérték a szolnoki fegyházba. A peranyagok szerint Holyba Károlynét és Pápai Lajosné férjüket meggyilkolásával, Sebestyén Bálintné pedig felbujtással vádolták. A valamások és a bizonyítékok alapján a letartóztatásokat követő héten, július 22-én Nagyréven is megkezdődtek az exhumálások.¹³ A községbe érkezett dr. Kovács Géza vizsgálóbíró, dr. Kánitz Izidor, dr. Orsós Imre és a vádlottak védője, dr. Kovács Gábor ügyvéd, hogy felügyelje az állítólagos áldozatok, Holyba Károly és Pápai Lajos holttestének kiemelését. A mintákat a budapesti Vegyvizsgáló Állomásra küldték. A helyi lapok beszámolója szerint az egész falu felbolydult, mindenki látni akarta, hogyan boncolják fel a holttesteket.¹⁴

Az első letartóztatásokat követően a vérvizsgálatok eredménye július 26-án érkezett meg a fővárosból a szolnoki királyi ügyészségre. Az áldozatok hatalmas dózisokat kaptak. Már egy milligramm arzénmérge is halálhoz vezet, Madarász József testében kilenc, Szabó Istvánéban tizenkettő, Szabó Mihályéban pedig hét milligrammot mutatott ki a vizsgálat.¹⁵ A Csendőrségi Lapok beszámolója szerint az exhumált áldozatokban átlagosan nyolc-tíz ember halálához elegendő arzénmennyiséget találtak (Szladek, 1930).¹⁶

10 †1929. július 18. A halál oka: öngyilkosság akasztás által.

11 †1929. július 19. A halál oka: öngyilkosság, lúgkémérgezés által.

12 Gyúna Józsefné visszaemlékezése. *Angyalcsinálók* (Angelmakers), színes, magyar-skót-holland dokumentumfilm, 33 perc, 2005.

13 *Friss Újság*, 1929. július 23.

14 *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, XL/59, 1929. július 25.; *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. július 28.

15 *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, XL/60, 1929. július 28.

16 Több Szolnok megyei lap is arról számol be, hogy szinte minden egyes holttestben tíz ember halálához elegendő arzént találtak a vizsgálatok folyamán. Lásd bővebben: Tiszakürtön, Nagyréven és Ókécskén eddig még mindig bontogatták a sírokat. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, XL/70. 1929. szeptember 1.; *Kunszentmártoni Híradó*, XII/34. augusztus 25.

abból sült kenyér is mérgező volt, amitől végül az idős gazdálkodó elhunyt. Az ügyben három halálos ítéletet hoztak, de végül csak az említett sógort végezték ki.

A kevésbé jelentős esetek közé tartozott egy szintén Pest megyében történt mérgezés, de mivel itt öngyilkosságról volt szó, a fentiekől külön kezelendő az a történet: egy 22 éves gyári munkás „összeverekedett a feleségével”. Az őrizetbe vett fiatalember elbocsátása után arzénrel „szégyenében” megmérgezte magát (MTI 1937. július 5. 21.). A Dunán innenről fentiekén túl már csak egy esetről van ismeretünk, amikor egy tiszaszlári asszonyt vádoltak meg azzal, hogy előző férjét arzénrel mérgezte meg, de mivel bűnösségét nem sikerült bizonyítani, felmentették. Somogy megyében a zákányi államvasúti kocsivizsgáló ételét mérgezték meg, de a családon belüli gyilkosság esélyét – hivatkozva annak békés életére – kizárták. Vas megyében egy alkoholista asszony mérgezte meg a szüleit és több hozzátartozóját is, míg Zala megyében egy kerkanémetfalusi asszony háromrendbeli arzénes gyilkosságát követte nyomon a távirati híradás. Összegezve az országos szinten tudotakat, megállapíthatjuk, hogy a tiszazugi esethez legközelebb a csökmői mérgezések állnak, a többi általában véve egy-egy, az 1930-as évek elejére, illetve közepére koncentrálódó eset volt. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az arzénrel történő mérgezés mint gyilkolási eljárás országszerte ismert volt, de a tiszazugival párhuzamba állítani legfeljebb a Bihar megyei esetet lehet.

Az MTI híryanagában megjelentek külföldi arzénmérgezéses esetekről is jelentések: a két háború közötti időszakból összesen hat ilyenrel találkoztunk, így feltételezhetően nem volt cél a külföldi esetek nyomon követése, az inkább a hazai eseményekre kívánt reagálni. Ezt támasztja alá az is, hogy az első három beszámoló 1930-ból való, tehát a tiszazugi mérgezés tárgyalásának idejéből.

A névtelen levelek alapján Nagyréven indított csendőrségi nyomozást július közepén folytatták, és további 17 gyanúsítottat állítottak elő a hatóságok.¹⁷ Augusztusban újabb letartóztatási hullám kezdődött, a hónap első két hetében tizenkét személyt vett őrizetbe a csendőrség.¹⁸ Az ügy kipattanása óta érkező névtelen levelek, illetve a nyomozás folyamán előkerült bizonyítékok alapján Kronberg János királyi ügyész kiterjesztette a vizsgálatokat a térség több településére. Kunszentmártonban, Öcsödön és Rákóczi falván a nyomozás eredménytelenül zárult. Ókésckére Nagyrévről vezettek a szálak, ugyanis a néhai nagyrévi bába két évig szülésznőként tevékenykedett a településen. Hét esetben kezdeményeztek vizsgálatokat, az ügyészség négy további exhumálást rendelt el, amelyre szeptember végén került sor (Szladek, 1930).¹⁹

A csendőrségi nyomozás Nagyréven és Tiszakürtön három hónapig megszakítás nélkül zajlott, a csendőrök október végén vonultak vissza anyaőrsükre. Július és október között a hatóságok a két településen 77 esetben tettek feljelentést a Szolnok Megyei Ügyészségen (Szladek, 1930).

A tárgyalások és az ítéletek

Összesen 12 főtárgyalásra került sor 1929 decembere és 1931 novembere között. A 28 vádlottból mindössze két fő volt férfi, Madarász József és Szabó László. A sajtó szerint az egyik vádlott, Sülye Dénesné a tárgyalás kezdete előtt felakasztotta magát a börtönben.²⁰ Ezzel az öngyilkosságok száma négyre nőtt.²¹ Az első tárgyalást 1929. december 13-ára tűzték ki, a vádlottak padján Holyba Károlyné, Sebestyén Bálintné, Lipka Pálné és Köteles Istvánné ült. A tiszazugi méregkeverők ügye nem várt publicitást kapott. Egyebek között a Friss Újság és Az Est is címlapon számolt be az ügy fejleményeiről, az

17 Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. Tényvázlatok. Összefoglalók a csendőrségi nyomozás eredményeiről. 3354/1929. 1/46.

18 Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. Tényvázlatok. Összefoglalók a csendőrségi nyomozás eredményeiről. 3354/1929. 1/46.

19 Az exhumálásokról további információval nem rendelkezünk.

20 „Tegnap délután református istentiszteleten vett részt, az egész istentiszteletet végigsírta. Utána, mikor bement cellájába, zsebkendővel eltömte a száját, majd fejkendőjéből kötelet sodort és azzal felakasztotta magát a cella rácsára.” *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. november 17.

21 A Csendőrségi Lapok beszámol arról, hogy nyomozás alatt 1929 szeptembere végén, egy, a férje megmérgezésével gyanúsított asszony, Csabai Gáborné Sáfrány Eszter felakasztotta magát. A lap beszámolója szerint azonban az elrendelt exhumálás negatív eredménnyel végződött, Csabainé a szégyen elől menekült a halálba. Bővebben lásd Szladek (1930).

Bezsenyi Tamás

Az Újság, avagy hogyan látta az arzénos gyilkossági ügyet a magyar liberális értelmiség

Miként próbálta a tiszazugi arzénos mérgezéseket nyilvánosság elé tárni egy, a Horthy-korszakban a hivatalos orgánumoktól jelentősen eltérő politikai nézeteket közvetítő lap, Az Újság? Vajon sikerült-e egy alapvetően városi, liberális értelmiségi olvasóközönséget megszólító médiumnak autentikus magyarázatot adni a vidéki Magyarország drámájára?

Az Újságot a dualizmus kor politikai válságai idején, 1903-ban alapította a kormányzó Szabadelvű Párt sajtófőnöke, Gajári Ödön. A lap eredetileg Tisza István politikáját hivatott népszerűsíteni. 1910-re tekintélyes, 58 ezres példányszámmal büszkélkedhetett, amivel kevés híján utolérte a Budapesti Hírlapot és a Pesti Hírlapot. Átvészelve az első világháborút követő válságos éveket, Az Újság folytatta működését. A korszak kiváló, bár politikailag-ideológiailag nagyon eltérő írói, újságírói dolgoztak a lapnak, többek között Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc, Kóbor Tamás és Kozma Andor. 1925-ben betiltották, ugyanis az államhatalom szerint a lap veszélyeztette a politikai élet meghatározó szereplőinek és intézményeinek tekintélyét, amit a nemzet tekintélyével azonosítottak. A hat kötetes *Magyar irodalom története* (Budapest: Akadémiai, 1966, V. kötet) is megemlékezik az orgánumról Móricz Zsigmond kapcsán, aki a lap munkatársa volt a század elején. A Szabolcsi Miklós által szerkesztett V. kötet így jellemzi Az Újságot: „[munkatársai] az újságírók életét élték; nem ismertek el semmit szentnek és mindent szabadnak tartottak. Komolyan ugyan semmit se vettek, de mindenről tudtak és minden újnak elismerték a jogosultságát. S mint minden újságíró-társaságban, itt sem csak »cinikus skriblerek« voltak, hanem a »szentléleknek lovagjai« is, vagy legalábbis művelt és tiszta emberek.” Sipos Balázs *A politikai újságírás mint hivatás* című átfogó mediator-téneti kötetében (Budapest: Napvilág, 2004) a korszak

eseményeket több oldalban részletezték.²² A korabeli napilapok szerint a tárgyalóterem zsúfolásig megtelt, a magyar újságírók mellett jelen voltak a külföldi sajtó képviselői is Európa legkülönbözőbb országaiból. „Mindenki itt van, csak azok nem jutottak be a terembe, akiknek az újságírókon kívül igazán itt volna a helyük, a jogászok, az orvosok, a lélekanalitikusok, az idegek vizsgálói nem jöhettek el, mert másoknak kellett a helyek...” – kommentálta az eseményeket *Az Est*.²³

A tárgyaláson mind a négy vádlott tagadott, annak ellenére, hogy a vizsgálóbíró előtt korábban már beismerő vallomást tettek. A bíró végül Lipka Pálnét kötél általi halálra, a másik három vádlottat életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte (Szladek, 1930). A nagy sajtóérdeklődés a bíróság szempontjából kedvezőtlennek bizonyult. Mivel az újságok részletesen beszámoltak a tárgyalóteremben elhangzottakról, az őrizetbe vett asszonyok tanultak az első vádlottak hibáiból, egymás között összebeszéltek, és próbáltak ügyesebben védekezni a bíróság előtt.

A későbbi arzénpereket már nem övezte hasonló figyelem. Az utolsó főtárgyalást 1931. szeptember 18-ára tűzték ki, a vádlottak padján kilenc személy várt az ítéletre. Utolsóként D. Szabó Mária ügye került napirendre, amelyet így kommentált a *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*: „Alig néhány hallgató volt jelen a 44-es kisteremben s ezek is álmosan, unottan hallgatták végig a minden érdekességet nélkülöző főtárgyalást.”²⁴

Összességében hat halálos ítélet született, amelyből hármat végre is hajtottak,²⁵ nyolc életfogytiglani-, két tizenöt évi, egy tíz évi, két nyolc évi és egy öt évi fegyházbüntetést szabott ki a bíróság. Hat esetben felmentés és két esetben vádejtés történt.

Kik voltak az áldozatok?

Az áldozatok pontos számát lehetetlen meghatározni, csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Gunst Péter (1985) és Gyáni Gábor (2008) a számukat 162 főre teszi az exhumálások során kimutatott eredmények alapján.²⁶ Minden bizonnyal ennél magasabb volt a meggyilkoltak száma,

22 *Az Est*, 1929. december 14. és december 15.; *Friss Újság*, XXXII/285. december 14. és december 15.

23 *Az Est*, 1929. december 14.

24 Felmentéssel végződött az utolsó arzénper. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, XLI/94. 1931. november 22.

25 Kardos Mihályné Szendi Mária, az ítélet végrehajtva: 1931. január 13., Csordás Bálintné Brozik Krisztina, az ítélet végrehajtva: 1931. június 17., Szabó Lászlóné Szabó Mária, az ítélet végrehajtva: 1931. június 17.

26 *A Magyar Királyi Csenedőrség Zsebkönyve*, 17. évf. Budapest, Franklin Társulat, 1903. 213–214.

terminológiáját felhasználva hármass kategORIZÁCIÓT alakított ki. Az Újság az úgynevezett megbízható és részben problémás lapok helyett a destruktív kategóriában kapott helyet. Az említett terminológián belül a szerző szerint a kormányzati pozícióban lévő politikai elit szemében a lap nem csupán destruktív, de egyben zsidó is, ami még „veszélyesebbé” tette.

A lap először 1929. július 21-én számolt be tiszazugi mérgezéses esetekről. Cikkírója szerint a gyilkosságokat nagyrevi és tiszakürti nagygazdák feleségeikkel együtt követték el. Szüleiket tették el láb alól azért, hogy korábban jussanak hozzá örökségükhöz. Az augusztus 9-ei számban még mindig a rövid hírek között szerepelt a tiszazugi tematika, de ekkor már szenzációként említette a lap a gyanúsítottak rendkívül magas számát; a hónap elejére 22 méregkeverőt tartóztattak le. Az örökségek megszerzése érdekében elkövetett gyilkosságok számát egyébként nem közölték a tudósítások. Az újságíró csupán azt említette meg, hogy az elmúlt tíz év minden gyanús halálesetét kivizsgálják. A szerző a végtelenség érzetét keltette azzal, hogy a gyanúsítottak számának pontos meghatározása mellett az elhalálozás dátumát is tudatta. Egy hosszú időintervallumban lezajlott, lavinaszerű gyilkosságsorozatként jellemezte az arzénos ügyeket.

December 5-én „Arzén” címmel jelent meg névtelen szerző tollából egy vállaltan szubjektív megközelítés. Az írás apropóját egy újabb tiszazugi település arzénos esetei adták. Az áldozatot 1917-ben, a történeti Magyarország időszakában temették el. Ez végleg megváltoztatta a magyar vidékről alkotott keresztény-nemzeti megközelítés létjogosultságát. A „gólyafészkes, fehérre meszelt idill” helyett immár „az erkölcsi és anyagi elvadász drámáinak” helyszíne a korábban idealizált magyar paraszti világ.

A gyilkosságsorozatot *Az Újság* párhuzamba állította más, a vidéki életről tudósító forrásokkal, politikai interpellációt, egy színes riportot és szociológiai tanulmányt használt fel a bűntények alaposabb és meggyőzőbb értelmezéséhez. A helyzetet „fénycsóvaként” megvilágító magyarázatok csak a borzalmas valóság részleges megismerését tették lehetővé. A cikk a városi értelmiség tudatlanságát hangsúlyozta. Az értelmiség a korszak toposzát, a hárommillió koldus országának sztereotípiáját ismerte, és a vidék problémáit ebben a leegyszerűsített összefüggésben értelmezte, ráadásul a városi nyomor látványából kiindulva próbálta megérteni a vidéki helyzetet.

A liberálisnak tekintett médium történeti és művészeti kontextusba ágyazva keresett választ a gyilkosságsorozat okaira. A városi nők beáramlottak a munkaerőpiacra, így a társadalom szerves részévé váltak, míg vidéki sorstár-

de túlságosan nagy botrány robbant ki az esetből, ezért a csendőrség leállította a vizsgálatokat (Gyáni, 2008).

Az arzénal megmérgezettek között találunk csecsemőket, ami esetükben a születésszabályozás sajátságos formájaként nyilvánult meg. Bár a mérgezők többnyire nők, a csecsemőgyilkosságok gyakran a férj tudtával és beleegyezésével történtek. Fogyatékos gyerekek, beteg és magatehetetlen felnőttek, háborús rokkantak szintén a gyilkosságsorozat áldozataivá váltak.

Általánosságban elmondható, hogy a meggyilkoltak terhet jelentettek a család számára, alkoholizáltak vagy ápolásra szorultak. Idős rokonoknál az örökségszerzés motiválta a gyilkosságot, néhányszor pedig szerelemféltség szerepelt legfőbb indítékként (Gunst, 1985; Gyáni, 2008).

Az egyik vádlott vallomását idézve:

„Méltóságos elnök úr, ezek a mérgezések úgy voltak a mi kis falunkban, mint mikor a libákat kihajtják legelni; tud róla az egész falu. Nincs Nagyréven egy asszony sem, aki ne tudta volna, hogy amikor Fazekasné valahol megjelent, ez biztos halált jelentett. A mérgezés által elhaltak hozzátartozói mind tudtak a mérgezésről” (idézi Szladek, 1930: 866).

Móricz a Nyugat hasábjain úgy fogalmaz: „...erkölcsi ítélettel sújtotta az életre nem valókat.”²⁷

A mérgezések visszhangja az ország sajtóban

A tiszazugi arzénmérgezések legalapvetőbb információforrását a peres anyagok és az újságok jelentik. A korabeli lapok kvantitatív és kvalitatív elemzése segítségével következtethetünk arra, miként magyarázta az eseményeket a média, milyen üzenetet közvetített az olvasóknak.

George Gerbner magyar származású kommunikációkutató híres kultivációs elemzése szerint a kultiváció nem egyszerű hatás, hanem folyamatos interakció a média és közönsége között (Gerbner et al., 1986). Gerbner úgy véli,

saiknál ez a beilleszkedés nem ment végbe. Ez a folyamat egyfajta öntudatlan matriarchátusra törekvést eredményezett. A jelenség értelmezésében kezdetben az örökség megszerzésére összpontosítottak. Az ügy terebélyesedésével a konkrét és racionálisan megragadható magyarázat háttérbe szorult, s fokozatosan megnőtt a tiszazugi asszonyokban lakozó gyilkos attitűd interpretációs ereje.

Ennek illusztrálására szolgáltak a művészi metaforák: „A fotóriporterek fényképeiről bruegheli asszonyarcok bámulnak, fejkendős, együgyű gyilkosok.” A dokumentálásra szánt képekben a lap munkatársai felfedezni vélték az idősebb Pieter Brueghelnek tulajdonított Flandriai jókívánások című festményt, amelyen a holland festő az emberi butaság és gonoszság különböző formáit jelenítette meg. A kép részletekre fókuszáló, alaposabb megtekintése alapján fedezhetőek fel azok a jelentésrétegek, amelyeket a cím implikált. A festmény analógiaként való felhasználása kiválóan érzékelteti, miként próbálta a városi értelmiség értelmezni a megmagyarázhatatlant.

A szöveg az államberendezkedés maradiságát, az első világháború okozta változásokhoz alkalmazkodni képtelen politikai, állami gépezetet bírálta és okolta a társadalomból kiszorult csoport szélsőséges viselkedéséért. A magyarázat mégis felszínes, a cikkíró az általa fontosnak tartott problémák valódi természetét nem tudta megragadni. A negatív irányú változások analitikus bemutatása helyett olyan biológiai hasonlattal szolgált, amely az egészséges nemzettel megfertőzésére alkalmas rendellenesség terjedésének veszélyére hívta fel a figyelmet annak tételes meghatározása és értelmezése helyett.

A december 13-án publikált írás a bűneset társadalmi súlyát mérlegelte. A világsajtó meginduló érdeklődését az arzénos ügy büntetőjogi és lélektani különösségével indokolta. A szerző szerint a tiszazugi területen élők egymás közötti házasodása miatt feltehetően minden egyes helyi lakos érintett az ügyben. A magyar vidék más területein ismert agresszív magatartás helyett a Tiszazugban a csendes, békésnek látszó eszközökkel elkövetett gyilkosságok a jellemzőek, amelyeket sok esetben az egyserendszer indukált. A mobilitás hiánya, a területi elkülönülés alapján került sor a tiszazugi gyilkosságsorozatra. Észreint a Tiszazug az egészséges magyar vidéken kívül eső terület. Az itt élő vádlottak nem voltak tisztában tettük jelentésével, nem értették, miért bűn az, amit elkövettek. A bábaasszony öngyilkosságát mégis saját magára kiszabott penitenciaként értékelte a lap munkatársa.

Paradoxnak látszik az értelmezés, amely szerint büntetést szabtak ki magukra a gyanúsítottak olyan bűnért, amelyet ugyanakkor nem is érzékeltek és értettek,

²⁷ Móricz Zsigmond: Tiszazugi méregkeverők. *Nyugat*, 1930. február 1.

hogy a televízió keresztül sugallt üzenetek megváltoztatják a befogadók által észlelt valóságot (Myat, 2010). Bár a tévé az addigi tömegkommunikációs eszközöktől nagyrészt eltérő fórum, hatásai párhuzamba állíthatóak a jelen tanulmányban is elemzett médium, a sajtó hatásaival. A sajtó is befolyásolja a közös szimbolikus környezet kialakulását. Gerbner szerint az új médium képes az embereket ellátni egy olyan erősen készített tartalommal, amelyet a közönség naponta rituálisan megkap. E folyamat során az egyén bizonyos formák, minták (mítoszok, ideológiák, „tények”) állandó ismétlését érzékeli. Ezek segítségével ad értelmezést a világnak és a közönségnek (Gerbner et al., 1986). Talán nem a valóságtól túl elrugaszkodott ötlet azt feltételezni, hogy a tiszazugi arzénmérgezések kirobbanásának korában egyeduralgó tömegmédium, a sajtó is tudott bizonyos körökben hasonló hatást kifejteni, amennyiben igazolódik az a feltevésünk, hogy lesz a mérgezésekről több, hasonló üzenetet közvetítő lap. Így pedig igazán érdekes, hogy a sajtó mit mond arról, hogy ilyen volumenű bűncselekmény megtörténhetett Magyarországon; miként próbálja feloldani a problémát, milyen magyarázatokat szolgáltat; egyáltalán, mennyire elítélően értelmezi a történeteket, mekkora publicitást kapnak az események.

Elemzésünkben igyekeztünk az országos lapok széles palettáját felhasználni; figyeltünk arra, hogy különböző típusú folyóiratokat (például bulvár-, különböző ideológiát követő politikai napilap) dolgozzunk fel. A vizsgálatba bevont újságok terjesztési körzetük alapján is osztályozhatók, először az országos sajtót, utána a helyi sajtót mutatjuk be. Az elemzésbe bevont országos lapok a következők: 8 Órai Újság, Az Est, Az Újság, Budapesti Hírlap, Friss Újság, Hétfői Napló, Kis Újság, Magyar Hírlap, Magyarság, Népszava, Pesti Hírlap.

A vizsgált lapok helyzete Magyarországon a tiszazugi mérgezések idején

A sajtótörténetben a sajtó és a mindenkor politikai hatalom közötti kapcsolat kitüntetett szerepet játszik. A klasszikus felfogás ezért az újságírás vizsgálatát a politikátörténet feladatának tekinti. Tanulmányunkban mégsem szeretnénk ezzel igazán behatóan foglalkozni, mivel témánk a tiszazugi mérgezések recepciója és értelmezése a sajtó részéről. Így a fenti kapcsolatból csak a politikai hatalom által az országos napilapokra gyakorolt hatást mutatjuk be áttekintő

jelentőségét, súlyát nem tudták felmérni. Ugyanakkor az öngyilkosságot elkövetők szinte kivétel nélkül bábaasszonyok, vagyis értelmi szerzők, akik másként gondolkodtak, mint jóra való és jobb érzésű bábatársaik. A cikk úgy fogalmaz, hogy a háziasszonyok e nők hatására jöttek rá, hogy „a házi perpatvarnak van most már jobb elintézése, mint a bot, mint a balta vagy mint az ügyvéd”.

A mérgezés megtéveszti az emberi szándékok és tettek észlelését. Megtéveszti az állam felügyeletének mechanizmusait. Az erőszakos cselekményektől, a deliberatív jogi technikáktól eltérő módon Isten cselekedetének állítja be a látszólagosan természetes halálokat. Ezt támasztja alá a lap beszámolója az első tárgyalási napról. A december 14-ei cikkben dr. Bulcsu Géza községi orvos arról számolt be, hogy tudomása szerint Fazekas Mária, az öngyilkossá lett bábaasszony így győzködte a helyi asszonyokat: „Olyan mérget adok a kezetekbe, amelyet még az Isten doktora sem tud felfedezni”, vagyis az illetékes állami intézmények természetes halálakként regisztrálták az eseteket, a keresztényi felfogás értelmében a halál Isten műve, megfellebbezhetetlen. Éppen az a tiszazugi arzénos ügy traumája, hogy a mérgező asszonyok a bűntények napvilágra kerülését megelőzően nem tűntek boszorkányoknak, középkori állapotok modernkori megidézőinek.

Az arzénmérgezés nyilvánosságra kerülése kapcsán Az Újság az események újbóli felidézésével, ismételt elbeszélésével sokkolta olvasóközönségét, az európai történelemre és kultúrára vonatkozó szabad asszociációkkal próbálta megragadni az eseményeket. Az idősebb Brueghel által megfestett arcok mellett Borgia Lucretia megidézése mögött is ugyanaz a szándék rejlett. Az itáliai *femme fatale*-ról keringő legendák leginkább későbbi szerzők, például Victor Hugo drámájából ismerhetők, amely szerint szerelmeinek megmérgezésén túl orgiákon is előszeretettel vett részt. Az ilyen és ehhez hasonló képzettársítások sorjázó felhasználása a cikkekben, a döbbenet leírására szolgáló kifejezések keresése arról árulkodik, hogy a lap nem tudott koherens értelmezést adni a Tiszazugról. A fent említett egyszerszer is inkább a meglévő mentális képek, toposzok hangsúlyozására törekedett, amivel lényegében tovább nehezítette a döbbenetes tettek megértését. Az egybefüggő elgondolás hiánya valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem egyértelmű devianciáról, hanem rejtett szándékú tettekről beszélhetünk.

A térség lakóinak kollektív bűnössége éppen a bírósági tárgyalás írásbeli közvetítése révén vált láthatóvá. A december 14-ei cikk megjegyzi, hogy a védelem kérte

jelleggel az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján, mivel ennek lehetett hatása vizsgálatunk tárgyára.

Ha a cenzúrát, vagyis a szólás és a gondolat szabadságának csorbítását (Bajomi-Lázár, 2008) jellemezzük, alapvetően kétféle nézőpontból kell vizsgálnunk. Egyrészt számba vehetjük a hatalmi rendszer rendelkezésére álló eszközöket. A Sipos Balázs által idézett Egyed István 1943-ban öt szempontot írt le, amely alapján korlátozni lehet a sajtószabadságot: ezek a cenzúra; a lapengedélyeztetési eljárás (amennyiben kormányzati/közigazgatási hatáskörben van); a lapirányítás (egy-egy újságok tartalmát próbálják befolyásolni a politikai hatóságok); a terjesztési jog korlátozása; a „kötött újságírás rendszere”. Ez utóbbit leszámítva, amely a kötelező sajtókamarai tagságot jelenti, és amelyet csak később vezettek be, az összes korlátozás létezett az 1920-as években (Sipos, 2004). A sajtójogi szabályozás elvileg alkalmas volt (Bajomi-Lázár Péter tipológiáját kölcsönvéve) nyílt és burkolt, pozitív és negatív befolyásolásra (Bajomi-Lázár, 2008). A magyarországi sajtó eléggé sokszínű volt a tárgyalt korszakban, a lapeladásokat figyelembe véve egyáltalán nem beszélhetünk az ellenzéki (vagy annak tartott) újságok ellehetetlenítéséről (Sipos, 2004). Az állam és/vagy a különböző pártok által nyújtott támogatásokat nem élvező újságoknak a különféle szervezetek (például a Gyáriparosok Országos Szövetsége vagy a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) révén sikerül kompenzálniuk, amire nagy szükségük is volt a napilapoknak a trianoni, szűkebb piacon (Sipos, 2004). Ez utóbbi szervezetek a vizsgált újságok közül az 1920-as években az Est-konzern lapjait, később a 8 Órai Újságot, valamint Az Újságot támogatták (Buzinkay, 1993).

Az 1920-as években alapvetően az első világháborút közvetlenül követő időszak állapotához képest javuló tendenciát mutatott az újságírás helyzete Magyarországon. Buzinkay Géza talán kissé túlzó kijelentése szerint „...a Bethlen-kormány idején a sajtóirányítás visszatért a dualizmus korának liberális hagyományaihoz” (Buzinkay, 1993: 103). Sipos pedig úgy véli:

„...a terjesztés feltételei jelentősen javultak a Teleki- és a Bethlen-kormány tevékenységének eredményeként, legalábbis a tekintetben, hogy a korszak elején a hadsereg és a közigazgatás is önkényesen járt el a sajtóügyekben, míg a miniszterelnökök határozott fellépése nyomán ez mérséklődött” (Sipos, 2004: 35).

Baltazár Dezső püspök és Alexander Imre főispán, valamint Patrubby István tiszaföldvári főszolgabíró meghallgatását, hogy ők bizonyítsák a térség elmaradottságát. Ugyanezen szám harmadik oldalán „Ahol a vádlott nem hallott soha a tízparancsolatról” címmel Kellér Andor, a lap munkatársa adott szubjektív hangvételű beszámolót a tárgyalásról, amelynek tárgya és egyben tanulsága a vidéki műveletlenség révén kialakult istentelen világ. Kellér hangsúlyozta, hogy a vallás megtartó ereje hiányában el kellene ismerni a házasság válságát, valamint le kell számolni „a kackiás, dolmányos, szűrös, helyrefütyülő falusi romantikával”. Amíg „Pestről legalább tíz hisztérika utazott le”, hogy a rémdráma minden részletét megismerje, addig a szolnokiak az idegenforgalomra rendezkedtek be. Mivel a helyiek a kétszáz eladott bírósági helyjegyre nem jutottak hozzá, lehetőségük sem volt tanulni társaik hibáiból.

Az Újságban szereplő további írások januártól kezdve elsősorban az ügy jogi szempontjait mérlegelték, emellett a felmentő és az életfogytiglani ítélet tényét közölték. Az egyetlen értelmező cikk az 1929. december 15-ei számban dr. Feldmann Sándor tollából arra kereste a választ, hogy a tömeges mérgezést miként értelmezi a kriminálpszichológia. A területi exklúzió, az elszegényedett vidék magyarázatával szemben hangsúlyozta, hogy a nők abban az esetben vetemednek ilyen tettekre, amennyiben súlyos hátrány éri őket női mivoltuk kifejezése miatt.

A gazdasági hátrányt a patriarchális társadalom férficentrikussága növelte annyira, hogy az anyai ösztön teljesen kiveszett az itt élő asszonyokból. A szerző újfent előhozakodott Borgia Lucretia példájával, aki saját boldogtalansága elviselése érdekében mások fájdalmában lelte örömét. Feldmann szerint az oktatás az egyetlen megoldás. Példaként hozza Eric Wulffen könyvét, amelyben a szerző Maria Jeanneret, a többször mérgező nőt említi. Ez az intelligens nő állítólag mazochista volt, saját testének megsebesítésén érzett örömét később mások ellen fordítva mérgezte meg embertársaikat. Feldmann arra a következtetésre jut, hogy ha Maria orvosnak tanul, nem vetemedett volna ilyen embertelen tetteire.

A liberális értelmiségi szócsökként megjelenő Az Újság képtelen volt autentikus, önálló magyarázatot adni a tiszazugi gyilkosságokra. A fővárosi anomáliákból indult ki, a középkori arisztokrácia nőtagjainak életlehetőségeit irodalmi, művészeti példákon ábrázolta, és összemosta a modern városi, valós női devianciákkal. Ezeket a falusi világra vetítette ki, leszámolt a romlatlan vidék illúziójával, és azt sugallta, hogy az országban másutt is a tiszazughoz hasonló állapotok uralkodnak.

Az akkori nyilvánosságnak fontos eleme volt a politikai élet bizonyos szereplői és intézményei tekintélyének védelme, amit jól mutat Az Újság 1925-ös betiltása is (Sipos, 2004). A következőkben az általunk vizsgált politikai napilapok néhány tulajdonságát szeretnénk felvázolni: elsősorban a politikai beállítottságukat, a kormányzathoz való viszonyukat, valamint a súlyukat az akkori napilappiacon.

Először is nézzük a Népszavát, a legjelentősebb szociáldemokrata újságot a korszakban. 1921-ben a Belügyminisztérium útmutatása szerint a csendőrség felügyelője által kidolgozott kategóriákba osztotta be az országos lapokat, így a Népszava az „Ismerjük. Veszedelmes” kategóriába került. Már jóval a tárgyalat időszak előtt egyértelműen szembehelyezkedett a kormányzattal. Sipos szerint a politikai skála bal szélén a Népszava helye tűnik biztosnak a Magyar Hírlappal (és a Világgal) együtt. Többször is beszüntette az aktuális belügyminiszter az utcai árusítását, 1924–1928 között folyamatosan (Sipos, 2004), valamint volt két olyan év, amikor 347 sajtópert indítottak ellene (Buzinkay, 1993).

A tárgyalat lapok közül 1921-ben a kormányzat által a Népszava mellett „destruktív” kategóriába sorolt újság volt a 8 Órai Újság, Az Újság, a Magyar Hírlap, a Friss Újság és Az Est. A „részben problémás” kategóriába a Pesti Hírlap és a Budapesti Hírlap, míg a „megbízhatóba” a Magyarság került. Ehhez képest az évtized végére jelentősebb változás három újsággal történt: a 8 Órai Újság és a Budapesti Hírlap Bethlen érdekkörébe került, miközben a Kis Újság 1922 és 1926 között szünetelt, majd kormánytámogatóként jelent meg újra, amely iránytól később távolodni kezdett (Sipos, 2004).

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a kormány nézőpontjából jelentős ideológiai különbségek mosódhattak el, amelyek nagymértékben megkülönböztették egymástól a fenti napilapokat, elsősorban a liberális, liberális-demokrata újságokat. Sokszor maga az adott lap „sem volt tisztában” saját politikai irányával, és rovatonként is eltérő álláspontok érvényesülhettek (Sipos, 2004).

Módszertan

Az alábbiakban sorra vesszük azokat a módszereket, elemzési stratégiákat, amelyeknek alávetettünk az országos lapok közül jó néhányat. Egyaránt alkalmaztunk kvantitatív és kvalitatív módszereket. A két eltérő megközelítéssel dolgozó módszercsoport párhuzamos lehetőséget biztosít az újságok által sugallt üzenetek komplex megközelítésére. Kiegészítve az egyik módszert a másikkal, megpróbáljuk – legalább részlegesen – kiküszöbölni egyik-másik megközelítés hibáit, hiányosságait, így teljesebb képet nyerhetünk az arzénmérgezés sajtóreflexióiról.

A médiászövegek kvantitatív tanulmányozására használt módszer a tartalomelemzés, amely empirikus, a vizsgált szövegekkel kapcsolatos számszerű információk gyűjtésére irányuló elemzési módszer, bár hangsúlyoznunk kell, hogy ez is magyarázó, korántsem pusztán „objektív” adatokat közvetítő megközelítés (Stokes, 2008). Elemzésünkben a kvantitatív részhez felállítottunk egy kategóriarendszert aszerint, hogy egy adott jelző, melléknév vagy összetettebb nyelvi egység pozitívan, neutrálisan vagy negatívan jellemzi a falut/vádlottakat/bábát. Mivel az effajta tartalomelemzés kevésbé érzékeny a minőségi különbségekre, külön figyelmet szenteltünk a szavak, a szókapcsolatok kontextusának, így nem torzíthatják az elemzés eredményét az ironikusan használt kifejezések. Vizsgáltuk a publicitást, hogy egy-egy lapban milyen gyakorisággal fordulnak elő a tiszazugi eseményekről tudósító cikkek, milyen hosszúak, illetve szerepelnek-e a címlapon.

Kvalitatív feldolgozásunk is több részből áll. A narratíva-elemzés a történetek szerkezetét, felépítését vizsgálja, cselekménysémákat próbál megállapítani az egyes szövegekben. Jellegeből adódóan értelmező, szubjektívabb módszer (Stokes, 2008). Közismert, hogy a narratívum, a történet kiemelkedően fontos szerepet játszik az emberek életében, e nélkül aligha tudnánk magunkat meghatározni a világban. A pszichológusok szerint saját magunk „felépítése” könnyebb olyan módon, hogy énünket történetbe ágyazottan képzeljük el, a múlt eseményeit koherens „mesévé” alakítjuk, és így dolgozzunk fel őket (McAdams, 2003). Nemcsak énképünk kialakítása során játszik szerepet a történet felépítése, az elbeszélés, hanem általában a kommunikációban, a médiászövegekben is. A narratíva az adott kultúra ideológiáját is közvetíti, különösen fontossá téve így a sajtó narratív szempontú elemzését (Stokes, 2008).

Vizsgáltuk a cikkek („történetek”) szereplőit és a hozzájuk köthető szerepeket. A történetek ugyanis alapvető elemekre, funkciókra bonthatóak, amelyek a narratív sémákat alkotják meg (Stokes, 2008). Emellett megpróbáltuk

meghatározni az egyes „mesék” legalapvetőbb, egyszerű, egy mondatban megfogalmazható üzenetét is. A fentiek alapján azokat a magyarázatokat próbáljuk felfedni, amelyeket a sajtó a gyilkosságsorozathoz fűzött.

A szövegeket Hayden White *Metahistory* című munkájában (1980) bevezetett fogalmak alapján is elemeztük. A nehezen lefordítható *emplotment* aktusának megfigyelése különösen új, izgalmas szempontot adott kutatásunkhoz. Nem függetleníthetjük ezt a módszert a fent leírt narratíva-elemzéstől, hiszen alapvetően ez az elmélet is abból indul ki, hogy az események sorát a történetíró tudattalanul is elhelyezi egy előre kialakított szerkezetben, így óhatatlanul befolyásolja a történet értelmezését. Ez egyszerre poétikus és nyelvi cselekedet az elbeszélő részéről – figyelmeztet White (White, 1980).

A posztmodern történetírás teoretikusa elemzési módszerét a 19. század legfontosabb történeti és filozófiai műveire alkalmazta, de úgy véljük, megközelítése számunkra is hasznosítható. White négy alapvető poétikus struktúrát különböztet meg. A *romantikus hősi „elbeszélésmód”* a gonosz feletti győzelemről szól: az erkölcs győz a bűn felett, a fény a sötét felett, az emberiség felsőbbrendűsége a földi siralomvölgy felett, amelybe a bűnbeesés által került, hisz az ember és az ész, az erkölcs győzelmében, hisz abban, hogy teljességgel legyőzhető a gonosz. A *szatíra/írónia* azzal éri el a hatását, hogy nem váltja be a „normális”, hagyományos „elbeszélésmódotól” elvárható végkövetkeztetést, eredményt; tipikus témája, hogy a földi világ foglya az ember, nincs megváltás, nem lehet a halált legyőzni, nem lehet mestere az ember a világnak. A *komédia* legalább részben felszabadít a bűnbeesés következményei alól, de nem véglegesen, csak ideiglenesen; az ideiglenes győzelem úgy jelenik meg, hogy van remény a társadalmi és a természeti világ erőivel való időleges kiegyezésre; ezek a komédia végén található ünnepélyes jelenettel fejeződnek be. Végül a *tragédia* is legalább részben felszabadít a bűnbeesés következményei alól, de nem véglegesen, csak ideiglenesen, ám nincs benne ünneplés, maximum fals, képzelt ünneplések; az elesett hős hibájából lehet tanulni, nem teljesen reménytelen beállítódás, a megváltoztathatatlan szabályok megismerésére törekszik, amelyeken belül élni kell (White, 1980). Megpróbáltuk tehát a cikkeket ezek alapján valamelyik kategóriába besorolni, attól függően, hogy melyik állt struktúrája alapján a legközelebb egy-egy „elbeszélésmóddhoz”, így következtethettünk a sugallt világképre.

A tiszazugi események tündöklése és bukása a bulvársajtóban

Az alábbiakban azt szeretnénk megvizsgálni, milyen gyakorisággal és mekkora „súllyal” szerepeltek a tiszazugi események egyes napilapokban, elsősorban két bulvárlapban, a Kis Újságban és Az Estben.

A Kis Újságban összesen 111, Az Estben 54 írás látott napvilágot a vizsgált időszakban (1929. július eleje és 1931. június közepe között). Elemzésünkben három kategóriát állítottunk fel a cikkek terjedelme szerint. A fél oldalnál kisebbeket a rövid, a fél-egy oldal közöttieket a közepes, az egy oldalnál terjedelmesebbeket a hosszú kategóriába soroltuk. Az Est írásai közül 19 tekinthető rövidnek, 25 közepesnek, 9 pedig hosszúnak. Ugyanezek a számok a Kis Újságnál: 52, 45, 14. Az első néhány hónapban gyakoriak a tudósítások. Sűrűn jelennek meg, viszont érdekes megfigyelni, hogy míg augusztusban tíz cikk jelent meg Az Estben a Kis Újság hatjával szemben, szeptemberben az utóbbi (egyebek között egy, Huray István által írt, tízszes, naponta jelentkező cikksorozattal) huszonnégy cikket hozott le, míg Az Est az előző hónaphoz képest kevesebbet, csak hatot jelentetett meg. Ezután a nagymértékű érdeklődés csökkent, de valamelyest kitartott novemberig (Az Estben három, a Kis Újságban nyolc cikk a hónapban). Ezekre a hónapokra, illetve az első perek idejére, december-januárra jellemző az írások sokszínűsége: például helyi riportok, a nyomozás fejleményeiről szóló tudósítások, a tárgyalások napjának kitűzésének hírül adása stb. Ugyanakkor legkésőbb januárra, de már decemberben is az eseményekről szóló írásokban a perek veszik át a vezető szerepet, később pedig végképp a tárgyalások napirendje szabja meg, mikor jelennek meg cikkek a témában. A Kis Újság vehető észre ez a legkevésbé, mintha kevésbé lenne befolyásolva a perek ügymenetétől, de alapvetően rá is vonatkozik a megállapításunk. Még „tartja a lépést” februárig, utána viszont havonta néhány tudósításnál marad, majd pedig a téma afféle bűvópataként tűnik fel olykor-olykor. Az Estnél ugyanez már márciusban bekövetkezik, bár a júniusi tárgyalások környékén több cikket közöl, mint a Kis Újság (augusztus óta először).

Ami a fentebb már említett szempontot, a cikkek terjedelmét illeti: igaz ugyan, hogy a megjelent írások számát tekintve az első hónapok vezetnek, ugyanakkor ha azt nézzük, hogy mikortól jelentkeznek a nagyobb, több oldalas cikkek, azok mindkét esetben a decemberi tárgyalásokhoz kötődnek (bár a Kis Újságban van korábban is egy egy

oldalnál terjedelmesebb írás, az első tárgyalások három-négy oldalas tudósításainál az is jóval kisebb). Később jellemzőek is lesznek, míg a kicsi és a közepes cikkek aránya természetesen csökken. Kissé olyan, mintha a fokozott érdeklődést, amely együtt járt a rendszeres hírekre való igénnyel (még ha jóval kisebbek voltak is) a két bulvárlap esetében „lezárta” volna az ügyet bizonyos értelemben, méghozzá az első bírósági ítéletekkel. Mintha az „igazság győzelmével” együtt a feszültség is eltűnt volna a témából. A későbbi cikkek rendszertelen megjelenése és átlagban nagyobb terjedelme alapján egyértelmű, hogy az esetnek később is volt hírértéke, volt érdeklődés iránta, de az igény, hogy rendszeres része legyen a bulvárlapok által megjelenített vagy kreált „közgondolkodásnak”, már nem volt jellemző.

A lapokban megjelenő narratívák és „elbeszélésmódok”

A korabeli sajtó egyik legszembetűnőbb, legtöbbször előkerülő narratívája a bába „főgonoszként” való azonosítása. Logikus és leegyszerűsített felépítés, hiszen így a történet egy legyőzendő karakterre hárítja az összes gonosztettet és felelősséget. Eliminálásával „könnyen”, de legalábbis egyszerűbben oldható meg az előállt nem kívánatos helyzet: a gonosz egyetlen helyen összpontosul. Ezzel összefüggésben jelenik meg az egyes írásokban a bába mint bűnbak szerepeltetése, amely értelmezés elsődleges funkciója a faluról alkotott idealizált kép és a valóság közötti ellentmondás feloldása. Így az arzénos asszonycsoport felszabadítható a gyilkosságok tudatos elkövetésének bűne alól. Ez azért fontos, mert ebben a felfogásban az érintett falvak felmenthetőek a súlyosan negatív erkölcsi megítélés alól. Ez a magyarázó séma számos újságban szerepel: ezt alkalmazza a Magyarország, a Budapesti Hírlap, a Pesti Hírlap, a 8 Órai Újság és a Magyar Hírlap is.

A bába démoni alakban való megjelenítésének számos példája lelhető fel a lapokban. A Magyarország 1929. szeptember 4-ei cikke egyértelműen „főbűnös-ként”, azaz fő gonoszként nevezi meg a bábát, Az írás egy személyben őt okolja, őt teszi felelőssé a gyilkosságokért, továbbá a bűntények hosszú ideig tartó eltitkolásáért is. A szerző, Thury Lajos Fazekasné tömeggyilkosnak titulálja; úgy véli, az összes haláleset a bába lelkiismeretét terheli. A felelősség egy személyre ruházásával egyben felmenti a családtagmérgezőket, a „laikus” hozzátartozókat cselekedetük valódi megítélésé alól. Természetesen őket is elítéli a szerző, de ezek az asszonyok mégsem a „gonosz” földi megtestesülései. Thury szerint egyesek mentségére szolgál a felébredt lelkiismeret, néhányan megőrültek férjük halála után, vagy tettüket megbánva télvíz idején hetekig ültek a temetőben uruk sírjánál. A legtöbben azonban hamar férjhez mentek, és megnyugodtak, hiszen a „főgonosz” bába védelmét élvezték.

A Budapesti Hírlap 1929. szeptember 8-ai cikke szerint a bába maga az „ördög”, aki a természetükből adódóan könnyen befolyásolható nőket rossz útra tereli. A 8 Órai Újság 1929. december 15-ei írása szerint az asszonyok a bába szellemi fölényének áldozatai. A Magyar Hírlap is főbűnös-ként tekint a bábára, de értelmezése árnyaltabb, nem tekinti egyedüli felelősnek a történetekért.

Ezzel szemben napvilágot láttak olyan értelmezések is, amelyek elismerik ugyan a bába központi szerepét a mérgezésekben, de nem mentetik a többieket, nem kisebbítik a szerepüket és a felelősségüket. Ez a felfogás nem jelenik meg a Magyarországban, másutt viszont igen. A Pesti Hírlap 1929. szeptember 10-ei írása szerint a szörnyűség rátelepedett a falura. Benda Jenő 1929. december 14-én ugyancsak a Pesti Hírlapban megjelent cikkében különösen meghatározott funkciót kapnak a vádlott asszonyok, a mitológiai párkák negatív vetületei (elvágják az életek fonalát, de soha nem fonják tovább). A gonosz tehát minden elkövetőben megtestesül, a bába nem játszik kiemelkedő szerepet. Az egyik arzénos nő elvetemültebb, mint a másik. Ez a szemlélet megjelenik a 8 Órai Újságban, a Budapesti Hírlapban és a Kis Újságban is. A Budapesti Hírlap 1929. augusztus 20-ai száma határozottan kimondja, hogy minden elkövető egyaránt bűnös és felelős.

A szintén több lapban fellelhető értelmezés (Magyarország, Az Újság, Kis Újság, Magyar Hírlap, Népszava) a falvak megmentendő „királykisasszony” szerepe. Ennek két alfajtaját is megkülönböztethetjük. Az egyik szerint kizárólag a tiszazugi falvak fejlesztése, megmentése a feladat, a másik értelmezésben az egész magyar vidék és parasztság szorul segítségre. Az utóbbi állásfoglalás különösen erőteljesen jelenik meg a Népszavában (1929. augusztus 27-e, 1929. augusztus 31-e, 1929. szeptember 24-e), amely a bűneseteket kormányellenes politikai támadására használja fel. Az általános romlás víziója Az Újságban is feltűnik (1929. december 5-e.). A cikk a szörnyű bűntényt és összességében

az arzénes mérgezések eseteit a világháború vége óta folyamatosan romló falusi erkölcs újabb állomásának tartja. A morális romlás tetten érhető a „gólyafészkes, fehérre meszelt” idealizált falukép háttérében.

A Magyarság 1929. szeptember 4-ei írása nem a tiszazugi falusi társadalmat, csupán a vezetést és a helybeli értelmiséget hibáztatja. Felrója, hogy az elit nem fejlesztette a területet, és nem épített „hidakat” az értelmiség és a parasztság rétegei között. A Magyarság szerint (1930. január 30-a) Nagyrev nem bűnközpont. Hasonló más magyar falvakhoz, csak a felelősségteljes lelkészek hiányoztak, azaz az egyház nem játszotta el a szerepét. A vallás megfelelő gyakorlata megóvhatta volna az asszonyokat az erkölcsi elaljasodástól.

A Magyar Hírlap (1929. október 20-a) megkérdőjelezi a falusiak felelősségét, és megnevezi a tragédia kiváltó okait. Először is hangsúlyozza a gazdasági kilátástalanságot (a falvakat körülzáró nagybirtokok okozzák), az erkölcstelenséget (amely csak látszólag a bűnösök felelőssége, valójában az egyház hanyagsága okolható), a bába (a „falu rossz szelleme”) szerepét, valamint a rossz házasesetet. Az utóbbinál a férfiak ridegségét emeli ki, aminek háttérében a háború pusztítása, lélektorzító hatása áll. Ha alaposabban belegondolunk, ezek az érvelések a külvilágra hárítják a felelősséget, a bába kivételével a környezetet okolják a tökéletes falu megromlásáért.

A történetekben a gonosz ellenpontjaiként gyakran szerepelnek a „hősök”. A mesék pozitív alakjai hitet öntenek a közönségbe, hogy a szörnyű és szerencsétlen események közepette is lássák a világban a jót, megértsék, hogy a rosszból van kivezető út, és az igazság mindig győzedelmeskedhet. Ezt a funkciót az általunk elemzett újságokban egyértelműen a csendőrök, a bírák, a főjegyzők töltik be. A Magyarság szerint (1929. szeptember 4-e) a csendőrök „megmentők”, „jőtevők”. Először a bűnösöket fogják el, és csak utána indulnak a főbűnös, a bába leleplezésére; a fő gonosz felett aratott győzelem a csúcspont. A Budapesti Hírlapban is többször megjelenik a csendőrök, a bírák hősi viselkedése. Az 1929. augusztus 20-ai lapszámban közölt írás a csendőröket, a főjegyzőt és a bírákat erkölcsi felsőbbrendűséggel ruházza fel. Nevüket úgy közli a tudósítás, mintha oklevelet állítana ki a szerző: „Mégérdemlik, hogy felsoroljuk nevüket nagy teljesítményük honorálására.” Egyértelműen dicsérően szól a munkájukról: „...kitűnő érzékkel, dicséretes pszichológiával” nyomoztak. A Pesti Hírlap cikkeiben is megjelennek a pozitív hősök, akik ugyan nem a falu megmentői, de egyértelműen a gonosz ellenségei.

A szövegekben felmerül az egyház és az iskola tanító, felügyelő szerepe, ami azt sugallja, hogy mindig van kihez fordulni a bajban. Az írások megoldásként az egyház és az oktatás szerepének növelését nevezik meg. A Magyarság (1929. szeptember 4-e) szerint az oktatás, a civilizáció a „jó” képviselőiként egyszerű intézkedésekkel legyőzheti a fejét felütő „gonoszt”. Egy másik cikk, amelynek szerzője Nagyrev egyik újonnan beiktatott tanítója, hasonló következtetésre jut (1930. január 30-a).

Az eddigi magyarázatokat egészíti ki az a narratíva, amelyben a „gonosz” társadalmi, természeti jelenségként tűnik fel. A Magyarság többször említett híradásában (1929. szeptember 4-e) a szóban forgó „gonosz” nem manifesztálódik emberi karakterként, hanem az alkohol és a civilizálatlanság keverékeként jelenik meg; az elhanyagoltság és a vallástalanság a tiszazugi falvak legfőbb jellemzője. Az Újság egy különösen érdekes és figyelemre méltó cikkében (1929. december 15-e) Dr. Feldmann Sándor ellenőrző orvosszakértő szerint minden ember veleszületett sajátja, amikor az egyik ösztönből a másikba lép át az ember. Ennek legáltalánosabb formáját a szeretetből a gyűlöletbe való átfordulásnak tekinti. Az arzénes asszonyok esetében az érzelmi változás okát abban látja, hogy szexuális és gazdasági téren nem kapták meg azt, amit szerettek volna. Ezért a kielégítetlenségért és csalódottságért álltak bosszút a gyilkossággal. Hasonló magyarázattal áll elő a Kis Újság (1929. december 24-e), a 8 Órai Újság (1929. december 15-e) és a Magyar Hírlap (1929. október 20-a) is.

Utoljára maradt az értelmezés, amely az emberi természetben rejlő alapvető gonoszban véli azonosítani a mérgezések lehetséges magyarázatát. Ez a megállapítás figyelmeztetheti az olvasót arra, hogy mindig fontos az önvizsgálat. A Magyarság 1929. december 14-ei számában megjelent írás hangsúlyozza, hogy a gonoszság mindenütt jelen van, megjelenik a legalapvetőbb emberi cselekedetekben is. A Budapesti Hírlap érvelése szerint (1929. augusztus 15-e) nem csupán a bába, hanem az asszonyok is kollektíven bűnösök. A néhány érintett férfi az asszonyok hatására sodródhatott a gyilkosságokba. A szöveg különbséget tesz a nők és a férfiak társadalmi viselkedése között. Úgy véli, az asszonyok nem elégedtek meg többé a paraszti sorssal, egymás között sugdolóztak, sokat voltak magukban, szemléletük torzult. Anyáiknál többre vágytak, míg a férfiakból ez a feltörekvés hiányzott. A nők bűnös hajlamukat egy ősi, gonosz erőből nyerték, amely mindig is az emberiség, sőt az egész földi életvilág jellemzője volt. A szerző egy madarakra vonatkozó példát idéz, amely szerint a beteg egyed a gyönyörű tojástól többi társa.

Ugyancsak a Budapesti Hírlap (1929. szeptember 8-a) állítja, hogy a gonosz egyetemes, minden ember agyában fellelhető, a pusztító erőt azonban természetes gátak korlátozzák. Általános üzenet, hogy (könnyű befolyásolhatóságuk miatt) a nők és a romlásra hajlamos személyek számára fokozottan szükséges a vallás tanítása. Feldmann Sándor fent idézett szövegében is megjelenik az emberi nem alapvető „gonoszba” fordulásának lehetősége. Általánosságban megfigyelhető, hogy az egyes újságok nem egy magyarázattal szolgálnak, hanem több tényezőt is számításba vesznek, sőt néha egymásnak ellentmondó értelmezéseket is használhatnak.

Amint erre már utaltunk, a White által bevezetett elbeszélési módok lehetővé teszik az elemzett szövegek csoportosítását. Elsőként a romantikus narratív struktúrába sorolható cikkeket elemeztük. A Magyarországon megjelent írások közül több is ide sorolható (1929. szeptember 4-e, 1930. január 30-a, 1930. február 9-e). Ezek szerint a fő gonosz elpusztítása, a vallás megerősítése által helyreállhat a világrend újrabeépítése, az értelmiség hatékony beavatkozása és a parasztok „jellemének fejlesztése” után minden visszatérhet az eredeti kerékvágásba: újra megteremthető az idillikus tiszai falu. Ráadásul Fazekasné a kereszténységben elfogadhatatlan öngyilkosságot hajtott végre, így a legméltóbb büntetést kapta: hosszas szenvedések árán jutott a másvilágra. Ide sorolható még a 8 Órai Újság (1929. december 15-e) és a Budapesti Hírlap (1929. szeptember 8-a) egy-egy cikke is, amelyben a rend helyreállításának viszonylag közeli és egyszerű lehetősége villan fel. A romantikus történet szerkezetű szövegek gyakran építenek a bába főbűnösségének narratívájára, hangsúlyozzák az egyház és az oktatás szerepét, valamint a természeti, társadalmi körülmények negatív hatását. Ezek felszámolása révén valósítható meg a pozitív jövő.

A tragikus elbeszélési mód képviselője Az Újság 1929. december 5-ei „Arzén” című publikációja, hiszen a kór, amely a magyar kultúrát, erkölcsöt és ezeken belül leginkább a falvakat sújtja, nagyon súlyos, nagyon mély. Feltárni és gyógyítani egyaránt nehéz, de ez a cél, hisz „ennek megoldásával áll és bukik a magyar élet minden egyes problémája”. A Budapesti Hírlapban is található tragikus narratív struktúrájú cikk, így például az 1929. augusztus 15-én megjelent írás. Általános üzenete, hogy felügyelet nélkül az „ösgonosz” könnyedén intézményessé válhat. A fejét fel-felütő ősi gonosz mindent hatalmába kerít, és az ember csak ideiglenesen tudja legyőzni. A Hírlap augusztus 20-ai cikkében másképp jelenik meg a tragikus szerkezet: a gonosz feletti lehetetlen/kérdéses győzelmet sugallja a szerző. A bábát másodsorra sem sikerül elfogni, mert az öngyilkos lesz. A szörnyűségek azonban pozitív eredményt is hoztak: a helyiek a gyanú elkerülése végett rászoktak az orvos igénybe vételére. A tragikus történet szerkesztés legjellemzőbben használt narratívája az általunk elemzett cikkek alapján az összes vádlott asszony azonos mértékű bűnrészeségének hangsúlyozása.

A satirikus elbeszélési mód egyik tökéletes példája a Magyarország 1929. december 14-én nyilvánosságra hozott írása, amelyben Megyery Ella kibebbíti az eset szenzációs jellegét, bagatellizálja a gyilkosságokat. A megszokott szörnyülködéstől eltérően az asszonyokat nem ruházza fel semmi démonisággal, különleges gonosszággal, amelyet valami hőstett árán lehetne legyőzni. Úgy véli, egyszerű, már-már „unalmas” emberi tulajdonságokkal találkozunk. Ironikus nyelvezete többször is kitér: „A jó szomszédasszony”, „Lipkáné, a jószívű”. A Pesti Hírlap (1929. szeptember 10-e) értetlenül áll a történetek előtt, nem tér ki a megoldási lehetőségekre, így satirikus szemléletet tükröz. Fazekasné házának bemutatása, az ironikus eszközök bevetése a teljes erkölcsi nihil mintázza, kilátástalanságot sugall. Fazekasné és Jáger Mari összehasonlításával jelzi, hogy a mérgezéses büntett korántsem egyedi eset Magyarországon. A Hírlapban a következő napon megjelent cikk hasonló eszközöket használ: a kilátástalan hangulatot ezúttal a tiszakürti temető leírása, „felfedezése” szolgáltatja. A Népszava vádiratban (1929. szeptember 24-e) ostorozza az egyházat és a nagybirtokrendszert. A szerző szinte csodálkozik azon, hogy a siralmas paraszti viszonyok csak egy Tiszazugot eredményeztek.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk a bal- és a jobboldali politikai sajtó által használt narratívák különbségeire is kitérni. A kormánypárti (jobboldali) sajtóorgánumok közül a Bethlen érdekkörébe tartozó 8 Órai Újság és Budapesti Hírlap elsősorban a bába főgonosz szerepét hangsúlyozza véleményformáló cikkeiben, de a káros természeti és társadalmi körülményekre is hivatkozik. Ugyanakkor kiemeli a csendőrök hatásos munkáját, így védekezik a baloldali támadásokkal szemben. A baloldali Az Újság, a Magyar Hírlap és különösen a Népszava nagyrészt a válságban lévő tiszazugi (és általánosságban a magyar) falvak kétségbe ejtő helyzetét hangoztatva támadja a kormány „felszínes, nem kielégítő” intézkedéseit. A Magyarország, amely ugyan a jobboldalt képviselte, de nem volt kormánypárti, leginkább a bába főbűnös szerepéről beszél, az egyház és az oktatás szerepének növelését tekinti megoldásnak.

Kvalitatív elemzésünkben azért helyeztük inkább a politikai napilapok elemzésére a hangsúlyt a bulvárlapoké helyett, mert azoknál jóval több, a helyzetet analizáló, véleményformáló írást adtak közre, amelyek számunkra több értékes

információt tartalmaztak. A bulvárlapokra általában jellemző, hogy szinte szó szerint tudósítanak a tárgyalásokról (ez a politikai lapokban is előfordul), de nem értelmezik az eseményeket. Egy jellemzően bulvártudósítás titokzatos, izgalmas, sőt szenzációs sztorit vázol fel. A jó szerepét az erélyesen nyomozó csendőrség alakítja, amely minden tőle telhetőt megtesz, ám az ügy annyira kaotikus és burjánzó, hogy még ez az igyekezet is kevésnek bizonyul. Az ilyen cikkek nem vállalkoznak elemzésre, nem próbálják feltárni az okokat, az esetet nem értelmezik nagyobb társadalmi folyamat részeként. Egyszerűen tálalják, eladhatóvá teszik a történetet. Gyakorik a szenzációs vagy fantasztikus jelzők, a tudósítók szándékosan dramatizálnak.

Irodalom

- Bajomi-Lázár Péter (2008): *Média és Társadalom*. Budapest: PrintXBudavár Zrt. & Médiakutató Alapítvány.
- Bodó Béla (2002): *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic*. New York: Columbia University Press.
- Buzinkay Géza (1993): *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Kiadó.
- Gerbner, George & Gross, Larry & Morgan, Michael & Signorelli, Nancy (1986): Living with television: The dynamics of the cultivation process, <http://www.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=1644> (utolsó letöltés: 2014. április 13.).
- Gunst Péter (1985): Tiszazug, 1929. Meggyilkolt férjek és apák. *História*, 2. sz., 25–34. o.
- Gyáni Gábor (2008): Darabolós gyilkosok és arzénos asszonyok. Bűn és erőszak a Horthy-korban. *Rubicon*, 7–8. sz., 4–14. o.
- McAdams, Dan P. (2003): A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Myat Kornél (2010): Médielméletek és a késő modern médiakörnyezet In: *Médiakutató*, nyár, 47–63. o.
- Sipos Balázs (2004): *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Stokes, Jane (2008): *A média- és kultúrakutatás gyakorlata*. Budapest & Pécs: Gondolat Kiadó.
- Szeibert János (1935): *Elsodort falu a Tiszazugban: adatok Nagyrev szociográfiájához*. Budapest: Stephaneum Nyomda.
- Szladek Barna (1930): A tiszazugi tömegmérgezés *Csendőrségi Lapok*, 20, 22–30. sz.
- White, Hayden (1980): *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

Bezsényi Tamás (1988) az ELTE BTK történész doktorandusza, az ELTE ÁJK kriminológia MA-szakirány hallgatója. Fő kutatási területe a 20. századi bűnözéstörténet és általában a kelet-európai társadalomtörténet.

Fülöp Márton (1991) a Berzsényi Dániel Gimnáziumban érettségizett 2010-ben. Az ELTE BTK Modernkori Magyar Történeti MA-szakirány hallgatója, a tiszazugi kutatószemináriumon az eseménytörténeti áttekintés egyik résztvevője.

Hamrád Dóra (1991) 2010-ben érettségizett a Szabó Lőrinc Kéttannyelvű Általános Iskola és Gimnáziumban. Jelenleg az ELTE BTK történelemszakos hallgatója, szakdolgozatát a tiszazugi mérgezések sajtóreflexióiból készítette. A kutatócsoportban a sajtórészleg vezetője.

Kenesei Zsófi (1989) a zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnáziumban érettségizett 2009-ben. Jelenleg az ELTE BTK történelemszakos hallgatója, szakdolgozatának témája az 1950-es évek nőképe a Nők Lapja alapján. A tiszazugi arzénos mérgezéseket elemző kutatócsoport demográfiai és eseménytörténeti feldolgozásaiban vesz részt.

Koloh Gábor (1987) tudományos segédmunkatárs (MTA ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport), doktorandusz (ELTE Történeti Intézet, Társadalom- és gazdaságtörténeti program). Kutatási területe: a magyarországi születésszabályozás elterjedésének demográfiai, társadalmi és gazdasági aspektusai. Email: koloh.gabor@gmail.com

Lakatos Sára (1990) az ELTE BTK negyedéves történelem- és szlavisztika–szerb szakos hallgatója, szakdolgozatát a Gyömrő környéki 1945-ös politikai gyilkosságok elemzéséből készíti. 2009-ben érettségizett a Baár-Madas Református Gimnáziumban. 2011 őszétől a tiszazugi arzén mérgezéseket elemző kutatócsoport tagja, a sajtóanyag feldolgozásában vesz részt.

Mécs Bálint (1990) a pesthidegkúti Waldorf Általános Iskola és Gimnáziumban érettségizett 2010-ben. Az ELTE BTK történelem-szakos hallgatója, 2011 őszétől a tiszazugi arzén kutatócsoport sajtórészlegének tagja.

Mravik Patrik Tamás (1994) 2012-ben az Eötvös József Gimnáziumban érettségizett. 2012 ősze óta az ELTE Bölcsészettudományi Karának történelem BA-szakos hallgatója, a tiszazugi arzén mérgezéseket feldolgozó kutatószeminárium tagja.

BEZSENYI Tamás

MIRE JÓ EGY GYILKOSSÁGSOROZAT? Régiófejlesztés és politikai karrier

A tiszazugi arzenes ügyet mint országos és később nemzetközi médiabotrányt látszólag a nagyobb újságokon keresztül érdemes bemutatni, hiszen, a releváns információkat az országos és nemzetközi sajtó biztosan átvette. Azonban érdemes számolni azzal a lehetőséggel is, hogy amiként a helyben történt gyilkosságok elkövetőinek haszna helyben realizálódik, úgy az ügy mediatizált botrányának is elsősorban helyi kedvezményezettjei voltak. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, miként használta fel egy politikai kör vezetője a mérgezéseket a tiszazugi régió fejlesztésére és saját politikai karrierjének építésére.

Egy történésztől elvárható lenne, hogy megválaszolja, de legalábbis meg kívánja válaszolni a kérdést, egy-egy esemény miért és hogyan következhetett be. Mik voltak az előfeltételei, mik vezettek odáig, hogy meg is valósuljon, és mi lett a következménye? E hosszú felsorolásnak talán csak az utolsó szavához, a következményhez kívánok és tudok hozzászólni. Arra a kérdésre keresek választ, hogy mire és hogyan használta a tiszazugi régióban a helyi sajtó a gyilkosságsorozatot. Habár a legtöbb történelmi tematikájú munkánál a fő kérdés a miért szokott lenni, itt az olyan egyértelmű (hatalom, karrier, pénz), hogy ennek a hogyanja sokkal érdekesebb tanulságokat rejt.

A botrány 1929-es kirobbanása óriási nyomást gyakorolt a helyi járási vezetőkre és a vármegyére. A tragédia nemzetközi szenzációvá terebélyesedése alkalmas alapot szolgáltatott arra, hogy egy helyi médiatermék vezetője, Mezey Lajos politikai karriert fusson be a számára előnyös értelmezés révén. Az ügyet már a korszakban is mindenki a saját ideológiai meggyőződése szerint értelmezte. Ugyanaz az esemény eltérő gondolkodású embereket egyaránt arra sarkallt, hogy igazolva lássák saját véleményüket a világról vagy az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági rendszerről. Jellemző ez az irodalmi és a tudományos körökre is, amelyek az ormánsági egykekérdést a gyilkosságok fő magyarázatának tartották.

A népi írók táborához tartozó Szeibert János az *Elsodort falu a Tiszazugban: adatok Nagyrév szociográfiájához* (1935) című munkájában a nagybirtokokban, a kiscgazdaságok ellehetetlenülésében vélte felfedezni a tragédia okát. A népi írók által addig támadott Nagyatádi-féle földreformnál sokkal radikálisabb beavatkozás szükségességét az arzenes gyilkosságokkal kívánták igazolni, mondván, ha a kormányzat nem változtat mezőgazdasági politikáján, akkor törvényszerűek az efféle szörnyűségek (Szeibert, 1935). Szombatfalvy György (1931) a *Népünk és Nyelvünk* hasábjain azzal magyarázza a gyilkosságokat, hogy az egykezű nők elfordultak a krisztusi tanításoktól, illetve a műveletlen elkövetők gyilkos pszichéje eltér a magyar lélektől.

A polgári radikálisok viszont éppen fordítva látták a helyzetet. A Századunkban Mohácsi János „Tiszazug: az individualista pszichológus” című írásában (1930) a feudális maradványokkal és hátrányokkal magyarázza a történeteket. A felvilágosodás, a városi kultúra nem érte még el az ország minden szegletét, ezért lehetséges, hogy ilyen esetek előfordulhattak. Móricz Miklós (1930) a Nyugatban felveti, hogy az egész ország egy nagy Tiszazug.

A szociáldemokrata és a kommunista magyarázatok egyik eklatáns példajaként Kassák Lajos (1930) úgy látta, hogy az osztályszempontok szerint létrejött magyar büntetőjog olyanok felett mond ítéletet, akik saját túlélésük érdekében, a nyomorgás elkerülése miatt gyilkoltak. Klebelsberg Kunó a Pesti Naplóban publikált egy írást „Tisza-zug” címen. Ebben az első világháború nemzeti tragédiájával magyarázza a gyilkosságsorozatot. Véleménye szerint a sántán, betegen, hiányzó végtagokkal hazatérő férfiak feleslegessé váltak az évekig magukra maradt asszonyoknak, akik a háborút követő gazdasági nehézségek közepette nem tudták ellátni uraikat, és inkább a meggyilkolásuk mellett döntöttek. 1929. augusztus 25-én megjelent írásában egy konkrét javaslat is szerepel. A Jász-Nagykun-Szolnok megye központjától távol eső Tiszazugot teljes egészében át kellene csatolni Csongrád megyéhez, amelynek központja, Szentes, sokkal közelebb van.¹

¹ Klebelsberg Kunó: Tisza-zug. *Pesti Napló*, 1929. augusztus 25.

Klebelsberg úgy látja, érdemes a nemzetet és az állam működését a test metaforájával leírni és jellemezni:

„Ezért kell felvenni a harcot a tömegbetegségek, különösen a tuberkulózis és a vérbaj ellen. Ezért kell küzdenünk az analfabétizmussal, azért kell védenünk a nemzet erkölcsét és minden eszközzel megakadályozni olyan női típus kifejlődését, amely nem akar gyermeket és gyűlöli a férjet.”²

A nemzettest egészségének megőrzése érdekében a Klebelsberg által javasolt műtétnek, a Tiszazug átcsatolásának komoly politikai okai is voltak. Az 1920-as évek második felére Kunszentmártonban Egyesült Körök néven erős ellenzéki csoportosulás formálódott az Egységes Párttal szemben. A járási székhely képviselőtestületében többségbe kerültek, sőt a gyilkossági botrány kirobbanását követően egyik vezetőjük, dr. Mezey Lajos a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja lett.

Mezey református családból származott, édesapja Kunszentmártonban főkéntorként szolgált. Néprajzi kutatások a családot azóta is kántordinasztiaként ismerik (Barna, 1982). A fiatal Mezey jogi tanulmányait megszakította, az első világháborúban teljesített frontszolgálat. A szerbről az olasz frontra került, hadnagyi rangban esett fogságba a X. Isonzói csata idején. A hadifogolytáborból 1919-ben tért haza, majd alig két hónappal a trianoni békeszerződés aláírását megelőzően doktorált. 1922-ben sikeres ügyvédi vizsgát tett, azt követően szinte azonnal ügyvédi irodát nyitott Kunszentmártonban. Már az 1920-as évek első felében bekapcsolódott a község társadalmi életébe. Rendszeresen publikált helyi lapokban. A járási székhely két világháború közötti legjelentősebb orgánuma a Kunszentmártoni Hiradó, amelyet 1918-ban alapított Dr. Domján Jenő ügyvéd. 1925-től a főszerkesztői munkát maga Mezey Lajos végezte. Ebben az időben már országos lapokba is bedolgozott (Ferenczi, 2012).

A főszerkesztői feladat elvállalásának évében jelent meg egy később, az arzenes ügy idején felidézett írása a Magyarság hasábjain. Az 1920-ban keresztény, legitimista folyóirat főszerkesztője Milotay István. Mezeyhez hasonló református családi háttérrel rendelkezett, viszont az 1920-as években a kormányzópárt tagjaként országgyűlési képviselő volt.

„Csillagok nélkül” címmel jelentette meg 1925. október 23-án a lap írását, amelyben leginkább saját régiójának, járásának helyzetét elemzi. Centrális kérdésként kezeli a kultúra, elsősorban a nemzeti kultúra szerepét és helyzetét a vidéki Magyarországon: „Általános lerongyolódásunk kulturális hatásai észlelhetőek már itt...” Ezt a problematikát viszont egyértelműen történeti kontextusba helyezi, amelyben az idegen hatalmakkal való folyamatos küzdelem a vidék jelentős részét szellemi-kulturális határterületté alakította. Itt az állandó küzdelem lehetetlenné tette a perifériára szorult társadalmi csoportok magyar nemzetbe való betagozódást. A folyamatos nemzeti küzdelem célja a nemzeti kultúra és örökség megtartása, ám a harc, amely sokszor inkább a megélhetés és a fennmaradás problémájaként jelent meg, lehetetlenné teszi, hogy bekerüljenek annak a kultúrának szövedékei közé, amelyet egyébként Mezey szerint védelmeznek. „...és a török hódoltság óta ez a minden poklokkal megküzdő magyar nép nemzeti léte vonagló végvárain, a tanyákon élve, ugyszolván kivan rekesztve a nemzeti kultúrából...” Ez adja kiszolgáltatottságuk lényegét.

Kiemeli az ország fő sajátosságát és sikerének zálogát, a mezőgazdaságot, a földműves termelőmunkát. A földművelők nyilvánvalóan testi, szellemi egészségnek örvendenek. Viszont még az ilyen paradicsomi, édenkerti bőségű területnek is vannak olyan külső részei, ahova a református (értsd: erkölcsös, jó) őslakosokra katolikus kunok mint idegenek telepedtek.

„Ismerünk vidékeket, a bámulatosan magas agrikulturájú Tiszazugban, a legszebb típusú tiszavölgyi magyarok között a külső tizsakúrti szőlőkben, ahol a szőlőtermeléssel egyidejűleg a református őslakok közé háromezer katolikus kun szivárgott be. Ezeknek se papjuk, se iskolájuk és megtörtént, katolikus pap gyalogolt át a szőlőutakon és felserdült gyerekek szaladtak utána, vásári komédiásnak sejtven, – még sohasem láttak ugyanis papot!”

² Klebelsberg Kunó: Tisza-zug. *Pesti Napló*, 1929. augusztus 25.

Azaz a tiszavölgyi magyarok lényegében reformátusok. A kunok felbukkanásának körülményeiről Mezey nem tájékoztat, de bármit is tettek az évszázadok során, a tősgyökeres reformátusoktól elkülönítendőek ezek a jöttment katolikusok. Valójában csak névleg katolikusok, hiszen saját vallásukkal kapcsolatosan, illetve a művelődés és a kultúra területén egyaránt tudatlanok.

Mezey saját kun toposzát használta fel, hogy értelmezze az arzénes tragédiát. Habár a legtöbb cikknél nem tüntetik fel a szerzőt, egy ilyen kis lapszámú hetilap esetében valószínű, hogy Mezey egyetértett ezekkel a szövegekkel, sőt alakíthatta is azokat saját véleményének, céljainak megfelelően. Először áttekintjük azt a folyamatot, miként lettek istentelen kunokká az arzénes gyilkosok. Utána arra keresünk magyarázatot, hogy a leegyszerűsítő istentelen, katolikus kun séma miféle politikai célt szolgált. Ennek a megrajzolása érdekében fontos az egyéb, megyei, helyi lapokkal való összevetés.

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei illetékeségű, illetve a megyeszékhely más újságjai is részletesen taglalták az arzénes ügy fejleményeit. Néhányszor átvették a tiszazugi eljárásban megjelenő lapok értesüléseit. Jellemző módon azonban saját tudósításaikat publikálták az ügyben, ami lehetővé teszi, hogy a megyei szintet ne csupán egy, a helyi és az országos közötti közbenső lépcsőként lássuk, hanem olyan szintéreként, amely leginkább oldalhajtsáknak tekinthető a közvetlen környezet és az országos, pontosabban nemzetközi közvélemény kapcsolatán. Azért oldalhajtság, mert nem tekintheti magát függetlennek Budapesttel vagy akár más világvárossal szemben. Ugyanakkor a tiszazugi eljárás a megye legdélebbi részén, egyfajta nyúlványként türemkedik ki. Ennek zárványszerűségét a gyilkosságsorozattal kapcsolatos újságcikkek és szövegek is rendre felemlégetik. A megyeszékhely távolsága a tiszazugi falvaktól, amire már Klebelsberg Kuno is utalt, azt jelzi, hogy Szolnok aligha okolható a helyi társadalom működésképtelenségéért. Tiszazug saját helyzetéért a megye helyett sokkal inkább az országos, Budapesti székhelyű állami vezetést hibáztatja, mondván, a nem megfelelő anyagi és egyéb támogatások hiánya idézte elő ezt a helyzetet. A vitából alapvetően látszólag ki van hagyva a megye, ám formális, kényszerű felelőssége ettől függetlenül megmarad. E kettőség nagyon jól érzékelhető a megyei lapok beszámolóiban.

1929. július 7-én „Méregkeverők a Tiszazugban” címmel részletes beszámoló jelent meg a mérgezésekről a Kunszentmártoni Híradóban. Eszerint névtelen levelek vezették nyomra a hatóságokat. Az első ilyen témájú cikk dátuma meglehetősen érdekes, hiszen egy megyei lap, a Szolnok és Vidéke már június 16-án beszámolt a meginduló nyomozásról, rögtön a címlapot követő második oldalon. A Kunszentmártoni Híradó a negyedik oldalra, a kis kolumnás hírek rovat végére tett cikkének elhelyezése rendkívül beszédes. A szintén helyi lap, a Kunszentmárton és Vidéke már június 9-én beszámolt róla, hogy egy lelketlen asszony többeket megmérgezett, de ezt az írást az ötödik oldalon helyezte el a Tiszaföldvári Hírek között. A gyilkosságsorozat helyi szinten értelmezhető jelentőségét a későbbiekben az adja, hogy Kunszentmárton a közigazgatási szempontból riválisnak tartott Tiszaföldvárt miként használja fel a mérgezéssel kapcsolatos ügyekben. De ebben az esetben csak annyi állítható, mintha nem kívántak volna tudomást venni az események ilyen alakulásáról, és annak esetleges, rájuk nézve negatív következményeiről. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok is megelőzte a Kunszentmártoni Híradót részletes beszámolójával. A tiszazugi lap viszont teljesen másként közelíti meg az eseményeket, mint megyei társai. Azzal kezdődik az írás, hogy egyáltalán nem új keletűek az ilyen gyanúsítások, a tiszakürti csendőrség évekkorál több névtelen levelet kapott, amelyet megvizsgálva arra jutottak az illetékesek, hogy alaptalan vádak tartalmazzanak. Az utóbbi hónapokban viszont újra megnőtt az efféle levelek száma. A cikk alcímében már jelzik, hogy az elkövetők „arzénnel tették el láb alól az öregeket, hogy hamarabb jussanak az örökséghez”.³ A megyei lapokat majd egy hónappal előzi meg az a megfogalmazás, amely már foglalkozik az elkövetők motivációival.⁴ Ugyanakkor ezzel a mondattal egy olyan allúziót teremtett meg az írás, amely a kuruzsló boszorkányok képével, illetve korábbi hasonló ügyek felemlégetésével kapcsolhatja össze a tiszazugi eseményeket.

A Szolnok és Vidéke 1929. június 29-én a Tiszaföldvári Hírekben olvasott eseményeket egyértelmű erkölcsi megítélés tárgyává tette. Leletlen asszonyként hivatkozik arra a személyre, aki az áldozatokat megölte, akik természetesen az elbeszélés mód integritása érdekében minden esetben jóra való emberek voltak. A gyilkos működésének leírása

³ Méregkeverők a Tiszazugban. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. július 7.

⁴ Az egyik megyei lap csak a hónap végén tér ki a feltételezhető motivációkra. A tiszakürti méregkeverő szövetkezet. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. július 21.

során a cikk külön kiemeli, hogy a fent említett lelketlen asszony nemcsak ismerőseinek, hanem idegeneknek is felajánlotta a segítségét. Ezzel kétszer is leírhatta ugyanabban a mondatban, hogy 160 pengőbe került egy-egy halál. Implicit módon azt lehet mondani, hogy a gyilkos nem tett különbséget a barátai vagy egy idegen között, mindenki számára ugyanolyan áron kínálta termékét. A szerző összefoglalóan úgy vélte, az „ilyen földi boszorkányok megérdemelnék, hogy megégessék őket”.⁵ Habár a régi büntetési módszerekhez kívánt volna visszanyúlni, a földi boszorkány megnevezés arra utal, hogy az elkövető már nem istentelen vagy ördögi meggyőződésből ölt, sokkal inkább valamiféle elkorcsosult kapitalista magatartást tanúsító boszorkányról van szó.

A Szolnok és Vidéke által említett Tiszaföldvári Hírek valójában a Kunszentmárton és Vidéke egy rovatát jelenti. A Kunszentmárton és Vidéke a település másik lapja volt, amely 1926. december 25-én jelent meg először, majd egy évvel később saját jubileumát üdvözölve így ír magáról az újság:

„Annak a pártnak áll feltétlen szolgálatában, amelynek vezére gróf BETHLEN ISTVÁN miniszterelnök, országgyűlési képviselője Kuna Pál András a legzseniálisabb politikus és pártvezér és a legengedelmesebb közkatona. És az olvasóközönség ragaszkodása az meghatározó, az hűséges, az példás.”

A miniszterelnök nevének csupa kapitálissal való szedése önmagában jelzi, hogy az olvasóközönség példás magatartása az aktuális politikai célok elfogadásában rejlik.

Dr. Gulyás János orvos szerkesztésében indult el a lap.

„A »Kunszentmártoni Híradó« mellett tűnt fel, amely már 1919 óta jelentős olvasótábort alakított ki maga körül. A lap rendkívüli hevességgel támadta a »Híradó« szerkesztőjét: Dr. Mezey Lajost, aki képviselőjelöltként lépett fel” (Ferenczi 2012: 8–9).

1926-os elindulását az is magyarázhatja, hogy az akkor már egy éve Mezey főszerkesztésében működő, kormánypárti kritikákat tartalmazó lapnak legyen ellenfele. 1933-tól a felelős szerkesztést Dr. Neuberger Rezső ügyvéd vette át. Állandó külső munkatársa Halász Imre polgári iskolai tanár. Feltehetően a zsidóellenes hangulat erősödése miatt 1936. szeptemberében Dr. Neuberger Rezső neve eltűnt az újság címdaláról.

Július 7-ei számában az elkövetőket nem csoportként, hanem egyénekként azonosítja, viszont a tudósítás kénytelen elismerni a mérgek adásvételét.⁶ A július 14-ei számban külön „Tizsakürti” rovatot vezetnek be, amelyet Nyikos László rokkant katona vezet. A rövid írás nélkülözi az ügy leírását, viszont kiemeli a csendőrpáncsnok és tiszthelyettesének ragyogó munkáját. Az utolsó mondatban leszögezi: a megyei lapok nem a valóságnak megfelelően írtak az eseményekről.⁷

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok július 4-én az elkövetők megnevezésekor külön kiemeli Csordás Bálintné mint mérgekeverő kuruzslónőt, aki a mérget szolgáltatta. A július 14-én megjelenő cikk, amely összefoglalja a további fejleményeket, már a „mérgekeverő szövetkezet” kifejezést használja, így a fent említett kuruzslónő tekinthető e szervezet vezetőjének.

Az illegális szervezeti működés bizonyításához maga az állam is komoly szervezőmunkára kényszerül. Mérgezések bizonyításához a hullákat fel kell szállítani minden esetben Budapestre, onnan a visszazállítást követően hivatalos okiratokat küldtek a vizsgálatok eredményeiről. Az exhumálásokat a sajtó képviselőinek figyelmét is felkeltették. A július eleji számban még csak a helyiek beszédjeként emlegetik a sírokat mint olyan határt, amely elválasztja a bűnöst

5 A tizsakürti mérgekeverőnő. *Szolnok és Vidéke*, 1929. június 16.

6 A tizsakürti mérgekeverőnőt és több társát letartóztatták. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. július 7.

7 *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. július 14.

bűnétől. A hullák tömegessé válásának hatására a tetemek az újságokban egyre kevésbé áldozatként merülnek fel, sokkal inkább bizonyítékok a tettesek ellen. A hónap közepén már a „Sírok beszélnek” címmel közlik az ügy újabb fejleményeit. A címet a cikk végén megismétli zárásként a szerző. A szóra bírásra természetesen csak a hatóságok képesek. Az áldozatok csak az elkövetők bűneiről tudnak így számot adni. Szinte teljesen hiányzik a cikkekből a gyilkosságok okának boncolgatása, feltárása. A tetemek áldozatjellege a július 14-ei számban csak akkor jelenik meg, amikor az a tetteseket „mérgekeverő szövetkezet”-ként tünteti fel. A felmenő családtagok említése már önmagában is többet jelent, mint családtagot, hiszen az elkövetők a velük vagy a közelükben élő vérrokonokat öltek meg. Az okok említése és boncolgatása helyett az áldozatok – például az édesatyák – kiemelése az újságírók számára elegendő a bűn súlyosságának kiemelésére. A tetteseket leggyakrabban gyilkolásként nevezik meg, de több esetben használják az „elpusztít” igét is. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok első cikkében még szinte kivétel nélkül az ölés szó szerepel, ami viszont a következő cikkekben szinte teljesen eltűnik. A pusztítás szó akkor merül fel, amikor ugyanabban a mondatban az elhunytakat áldozatként jelölik meg. A gyilkolást viszont sokkal neutrálisabb fogalomként kezelik, a szükséges orvosi vizsgálatokat követelő mondatokban fordul elő. Az édesatyá elpusztítása ilyenformán inkább vallási, bibliai értelemben, a hit és az erkölcs megtagadásaként merül fel. A tettesek diszkurzív értelemben kilépnek az értelmes, erkölcsös emberek világából, így tettük értelmét nem is kell megérteni, okára rávilágítani. Mivel a tettnek nincs oka, pontosabban a tett már önmagában is megbocsáthatatlan, így az újságírók nem keresnek indokokat.

Július végén a főszerepet a mérgezések szervezett jellege kapta. A „mérgekeverő bűnszövetkezete” transzformálódott „monstre bűnperré”, vagyis az alapvetően illegális, a hivatali szervek által nem érzékelt informális hálózat a büntetőjogi értelmezés révén a világ formális rendszerébe lépett át. Az igazságszolgáltatás szempontjának sikere érdekében az addig láthatatlan hálózat tagjairól minél többet kell megtudni, ezért az átlagos falusiak tanúkká válnak, majd kikerülnek közülük a gyanúsítottak, a későbbi vádlottak. A két forma, az informális hálózat és a bűnper érintettjeinek köre közötti lehetséges különbségekre viszont az újságíró egyáltalán nem utal. Annak az esélye, hogy egyesek esetleg megúszhatják, fel sem merül a cikkben. Július végére inkább az a kép alakult ki, hogy az újságok által is gerjesztett félelem és az ügy kiemelt jelentősége miatt a gyanússá váló személyek inkább öngyilkosságba menekültek.

Az addig csak az exhumált testekre alkalmazott „áldozat” kifejezés az elkövetők öngyilkosságai után kiterjesztődött. Nem csupán az informális hálózat követelt áldozatokat, hanem már a bűnper mint formális intézményi működés „is megkövetelte a maga áldozatait”. A cikk végén még azt is felveti a szerző, hogy az ügynek esetleg újabb áldozatai lehetnek. Özvegy Fazekas Gyuláné marólúgot ivott, míg Pápai Jánosné felakasztotta magát. Az öngyilkosságok elkövetői viszont más típusú áldozatok, mert ők „önbíráskodás útján veszik el megérdemlett büntetésüket”. Ezt pedig „a megtorló igazságszolgáltatás, vagy a lelki furdalás” okozza. Ebben az esetben az intézményi, legális megtorlást meg kell különböztetni a lelkiismeret-furdalástól. A „vagy” szóval azt emeli ki a szerző, hogy az igazságszolgáltatásnak nem szükséges az elkövető lelkiismeretét befolyásolnia. A kettő nem kapcsolódik össze, az intézményi legális megtorlás az azt büntetni igyekvő informális hálózathoz hasonlóan áldozatokat szed. Viszont a két szervezet között az a különbség, hogy az egyik jogosan, a másik jogtalan módon termeli ki a maga áldozatait.

Július 25-ei Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapokban megjelenő cikk alcíme kiemeli, hogy ez az eset felülmúlja a rémhírektől terhes Jáger Mari esetét is. 1897-ben Hódmezővásárhelyen nagy bírósági tárgyalást folytattak le Jáger Mari és társai büntető ügyében. A hét vádlottal szemben az volt a vád, hogy rokonaikkal életbiztosítást kötettek, majd megölték őket, és mint kedvezményezettek nagyobb összegekre tehetek szert. Az 1907-ben szabaduló egyik elítélt, Jáger Mari két évvel később újra eljárás alá került. Ekkor ugyanolyan bűncselekmények elkövetésével vádolták. Az 1903-as csendőri zsebkönyv, „A mérgezésekről...” című írása szerint az ügy jelentőségét az adta, hogy hosszú évekig sikeresen ténykedtek a hálózat tagjai.

A csendőr szerző összegyűjti cikkében a nevezetes mérgezési ügyeket, és a fenti esetet rögtön elsőként tárgyalja, mint a legkidolgozottabb, legjobban működő változatot. A mérgezéseket a csendőr a „legocsmányabb bűncselekmények”-nek⁸ tartja, mivel ilyenkor a bizonyítás rendkívül bonyolult. Bizonyos esetekben a hullákban már ki sem lehet mutatni a mérget, így a gyilkosságok sokszor megtorlatlanul maradhatnak. A megyei lapok, főleg a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok előszeretettel nevezték a tisztazugi eseményeket bűnszövetkezetnek. A csendőrzsebkönyvben a hódmezővásárhelyi ügyet jogi szempontból bűnszövetségnek nevezik. 1997-ig nem létezett a magyar jogban

8 Ismeretlen szerző: A mérgezésekről. In: *A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve*, 1903. 17. évf., Budapest: Franklin Társulat.

a bűnszervezet fogalma. Ennek ellenére felmerül a kérdés, vajon miért hivatkoznak biztosítási gyilkosságokra mégis bűnszövetkezetként – bűnszövetség helyett – a megyei lapok? Amellett, hogy esetleg nélkülözni kívánják, vagy nincsenek tisztában a jogi fogalmakkal, van egy másik, plauzibilis válaszlehetőség is.

A szövetkezet szót a bűn előtag nélkül is használta az újság. A „méregkeverő szövetkezet fő bűnösei”⁹ kifejezés azt takarja, hogy az újságíró szerint inkább egy szövetkezeti működésről van szó. Ez a társulati forma nélkülözi a gazdasági társaságok profitérdekeltségű elemeit, fő elve inkább a szolidaritás, a demokratikus igazgatás megteremtése volt. Ennek a kifejezésnek a többszöri használata azt jelzi, hogy a bűnszövetséggel szemben szorosabb viszonyt, együttműködési rendszert feltételez az újságíró. A szervezett bűnelkövetés ilyen formája lényegében a gyilkosságok révén újraformálja a falu együttélési viszonyait, a lakosok vagyoni helyzetét. A gazdasági előnyökért az államot kikapcsoló újraelosztó rendszer olyan úgynevezett örökségi maffia, amely az együttműködés ellenére mégsem tud folyamatosan profitot szervezni, ahogy az egy bűnszervezettől elvárható lenne.

Habár a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok a szövetkezet kifejezést használja, mégis, július végéig fel sem merül benne, hogy vajon milyen célból működik a bűnszövetkezet. Július végére az újságok elkezdnek foglalkozni a gyanúsítottak szándékaival is. Három gyilkossági okot sorolnak fel: az örökség, a földterület megszerzése, illetve az áldozatok ápolásának gondját. Egyetlen esetben sem merül fel az újságírókban, hogy esetleg az elhunytak kérték volna és a hozzátartozók vállalták volna ennek terhét. Lényegében a felsorolt három ok közös vonása az elkövetők gazdasági motivációja.

Az örökségért arzénrel ölt asszonyokat így könnyen lehetett olyan deviáns csoportként azonosítani, amilyenhez hasonlók az ország más területein már korábban is előfordultak. Az esemény egyedi jellegét elkerülendő, a járás közelmúltbeli eseményeit is felhasználta a cikk, hogy kissé relativizálja a későbbiekben mégis szenzációvá dagadó gyilkosságsorozatot. Feleleget egy 1925-ös tiszazugi büntetőügyet, ahol özv. Bukovinszky Jánosné tetemét Nagyrévnél húzták ki a Tiszából, és később bebizonyították, hogy az idős asszonyt a menyé, a szintén Bukovinszky Jánosnéként emlegetett nő tette el láb alól arzén méreggel. Az exhumálás bizonyította a mérgezés tényét, az ügyet lezárták. Ehhez hasonló helyi ügynek kívánta az újság beállítani az 1929-es sorozatot, ahelyett, hogy a megyei lapokban szereplő méregkeverő bűnszövetkezetként utaljon rá. A szöveg egyetlen egy alkalommal használja a „szenzációs” jelzőt, amikor arról ír, hogy szenzációs eredménnyel zárult le a bűncselekmény. Ezzel kissé ironizál, hogy a sok levél után végre sikerült megállapítani a két elhunytáról: arzénmérgezésben haltak meg. Másrészt a szenzációs szó egyfajta záróköként is szolgál, mivel ez a nyomozás és egyben az ügy végét is jelenti.

Július 21-én, a következő cikkben az ügy egy újabb fázisáról számol be a lap, miközben ugyanezen a napon a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok szerint a „széles körre kiterjedő tiszakürti-nagyrévi méregkeverő bűnszövetkezet” egy „máris nevezetes monstre bűnperré nőtte ki magát”.¹⁰ A helyi lap inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy a letartóztatások idején máshol tartózkodó egyik gyanúsított, miután értesült a nyomozásról, „kilopódzott az istállóba, felált (sic!) egy fejőszékre, nyakába akasztott egy istrángot, kirúgta maga alól a széket és felakasztotta magát”.¹¹ E hosszú mondat utolsó, éssel elválasztott tagmondata a szöveg értelmét tekintve teljesen feleslegesnek, tautologikusnak mondható. Éppen arra mutat rá, hogy egyfajta diszkurzív világban értelmezhető igazságszolgáltatásként az önakasztás pontos leírása, és részletei szolgálnak elégtételül a gyilkosságokat elítélő többségnek. Oláh Gyuláné bábaasszony halálát úgy írják le, hogy az ablaka előtt megpillantott csendőröktől megijedt, és lúgkőoldattal megmérgezte magát. A cikk érvelése szerint nem akarta bevárni a földi bíró ítéletét, tehát csak meggyorsította az eljárást, a büntetést nem kerülhette el, mert a bűn ilyen értelemben nem a megaláztatás és a szégyen, amelynek felkeltésében és fenntartásában egyébként az adott lap és az egész média tevékenyen részt vehet, hanem a szemet-szemért elven alapuló halál.

Ugyanennek a cikknek a másik, befejező kolumnája azzal foglalkozott, hogy az arzént egymillió koronás áron vásárolták az asszonyok, vagyis a halál ilyen piaci adásvételi viszonyban vált értelmezhetővé az elkövetők életében. Az egymillió koronás halál nem számított kis összegnek. Habár az 1925. évi XXXV. törvénycikk értelmében 1927. január 1-jétől a koronát a pengő váltotta fel, az nem tudható a sajtóban megjelenő cikkekből, hogy mennyire volt a pengő bevezetését megelőző inflációs időszakban állandó ez az arzénért fizetett ár. Mindenesetre a fenti törvény értelmében

9 A sírok beszélnek. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. július 14.

10 A tiszakürti méregkeverő szövetkezet. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. július 21.

11 Tizenhét feketelelkű asszony. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. július 21.

vett átszámítás szerint egy pengőt 12 500 papírkorona értékben, illetve egy aranykoronát 17 000 papírkorona értékben lehetett átváltani (Botos, 1996–2000). Ez az egymilliós papírkorona 80 pengőnek felelt meg. Bár a korábbi pénznemnek a használata azt feltételezné, hogy rendkívül szegényekről van szó, ám a pengőbe átszámított ár szemléletesen mutat rá, hogy mégsem kevés pénzről volt szó. Ezzel összefüggésben az elkövetők esetleges magasabb társadalmi státusát, jobb anyagi háttérét csupán a következő hetekben, hónapokban kezdték el pedzegetni, amit – feltehetően politikai elvárásoknak engedelmessé – később el is hagytak. Vajon a térségben a pengő bevezetése után több évvel is jó üzlet volt koronával fizetni, vagy maguk az újságírók az egykori pénznem minél magasabb összegének leírásával kívánták azt üzenni, mennyire inflálódott értékmérővel tudják csak a halál árát kiegyenlíteni az elkövetők, akik így szegény és elmaradott személyekként tűntek fel?

Míg a következő napokban a megyei lap úgy fogalmaz, hogy „az erélyes nyomozás ismét kézre kerített egy csomó bűnöst, akiket le is tartóztattak”,¹² addig a tiszazugi járási székhely meghatározó lapja sokkal pontosabb információkat közöl. Felsorolja az ügyben szerepet játszó hivatalos személyeket, és leszögezi, hogy a munka lázasan folyik a nyomozószerveknél, a kihallgatások komoly eredményre vezetnek. Ezek után megszólaltja a gyanúsított asszonyokat, idéz a vallomásokból, illetve összefoglalja azokat. Holyba Károlyné „vállvonogatva felelte: ugyis nagyon beteges volt már a lelkem, s meg is untam már a sok ápolást”.¹³ A cikk megjegyzi, hogy 1923-ban ölte meg a férjét. Mivel a korábban használt, Jáger Marihoz hasonlító érvelés a bűnügy óriási kiterjedtsége miatt, illetve egy központi szereplő hiánya okán érvényét veszítette, új magyarázati séma kezdett kibontakozni az újságban. Az első világháború mint nemzeti katasztrófa egyik szomorú következménye a hadifogolyként, sérült vagy testi fogyatékoságot elszenvedett férfiak hazatérése, majd idővel felismert hasznavehetetlensége. A háború tapasztalata inkább csak növelhette az egyébként anyagi indokból vagy együttélési problémák miatt elkövetett efféle cselekmények számát. A cikk által említett másik két gyanúsított közül az egyik a föld öröklését, a másik viszont férje rossz természetét emelte ki, mint fő indokot.

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok újabb feljelentésekkel magyarázza, hogy Nagyréven és Tiszakürtön elszaporodtak az exhumálások. Az újság július 28-ai számában már a boncolások részletes taglalásával kezdi a szerző a cikket. A falu lakossága rendkívül érdeklődött az esemény iránt. A rendőrök nagyon nehezen tudták távol tartani a kíváncsiskodókat. A szöveg leírása alapján a vizsgálatokhoz szükséges szervek kivételét az exhumálás helyszínén végezték, és nem elkülönített orvosi helyszínen. Ezt támasztja alá a szöveg egyik mondata: „Csendőrkordon tartotta a népet vissza, nehogy jelen legyen a község népe a hullák felboncolásánál.”¹⁴ Az arzénmérgezés megállapításához csak egyes meg nem nevezett belső szerveket vettek ki a tetemből, és a környező földből vettek mintát, hogy kizárhassák, a mérge nem a halál után jutott az elhunyt szervezetébe. Az exhumálásokról szóló cikkekből kiderül, hogy nem a teljes testet kellett Budapestre szállítani. A megvizsgált belső részeket feltehetően nem helyezték vissza az elhunytba, hiszen azok pozitív esetben tárgyi bizonyítéknak számítanak. Az exhumálásokat követő helyszíni, gyors boncolás után a tetemeket feltehetően visszatemették. A tömeges exhumálások miatt válhatott szükségessé, hogy a helyszínen boncoljanak. Mindezt nem részletezték az újságírók, talán éppen azért, hogy a jogosan áldozatokat szedő, megtorló igazságszolgáltatás brutalitása, kegyeletet nélkülöző magatartása ne kerüljön középpontba.

A tudósító szerint a 24 éve elhunyt, kihantolt tetemek is épek voltak, ami az arzénmérgezés egyértelmű jele. A szöveg egyáltalán nem szól a falusiak reakciójáról, amikor elhunyt ismerősüket, szomszédjukat látták viszont. Ez, mint az arzén hatása, zárójeles mondatban jelenik meg, mint tudományos ismeret közzététele, a szubjektív hatást teljesen mellőzve.

Ez a július végi szám az első, amelyben megjelenik a becsületesnek titulált környékbeli lakók véleménye, védekezése. A védekezés azt feltételezi, hogy az ügy olyan jelentőségűvé vált, hogy már nem egyes személyek bűneiről van szó, hanem települések lakossága által tudott együttműködésről. A védekezés, amely azt tartalmazza, hogy rendkívül szégyellik ezeket a tetteket, valójában azt mutatja meg, hogy megyei szinten az a vélemény alakulhatott ki: az egész település tudott róla, és elfogadta hálózat működését. A védekezés úgy állítja be, hogy a véletlen műve, hogy „Nagyrév község a színtere ennek a bűnszövetkezetnek”.¹⁵ Eszerint az ország más részein is élnek ilyen típusú bűnelkövetők, mivel

12 Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 1929. augusztus 1.

13 A tiszazugi mérgezési bűnper fejleményei. Kunszentmártoni Híradó, 1929. július 28.

14 Tiszakürt-nagyrévi tömeges mérgezés fejleményei. Az egykor rémhírre vergődött Jáger Mari bűntényeit felülmúló monstre bűnper áll előtünk. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 1929. július 25.

15 Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 1929. július 25.

a községet mint színteret nem választották a bűnszövetkezet tagjai, hanem itt éltek, ahogy a felmenőik is. Azonban ha máshol is vannak ilyen együttműködések, akkor a szerencsétlenségnek köszönhető, hogy éppen Nagyrévet emelték ki. Ennek implicit elfogadását támasztja alá, hogy a tisztességes falusaik nevében nyilatkozók nem azt sajnálják, hogy az eddig ismertnek hitt falubelijükben csalódnuk kellett, hanem az országos botrányt nehezményezik, amely „a falu békés, csendes nyugalma feldúlta most, amidőn mindenki az aratási munkálatokkal van elfoglalva”.¹⁶ A megszokott mindennapi rutin felborulása számukra a fő probléma, nem az eddig felderítetlen gyilkosságok eltagadása.

A cikk beszámol arról, hogy szombaton temették az egyik öngyilkosságba menekülő elkövetőt, akiről a cikk írója neve kiemelése után zárójelben jelzi, hogy ez a személy nem azonos az ártatlan Fazekas Máriával. Viszont ez utóbbi nőszemély sem ebben a cikkben, sem más korábbiakban nem volt feltüntetve, így lényegében nem érthető az olvasó számára, hogy kivel nem azonos az az ember, aki viszont az ismeretlen, ártatlannak tekintett személlyel szemben minden valószínűség szerint bűnös. A szöveg kiemeli, hogy a temetésre még az elhunyt védőügyvédje is eljött, aki megpróbálta meggyőzni a családot a nő ártatlanságáról, viszont implicit módon az újságíró szerint az öngyilkosság lényegében beismerő vallomás. A temetésre az újságíró szerint csak öreg menyecskék jöttek el, akik így inkább az egykori bűnszövetkezetük tagjától vettek búcsút, mintsem a nő ártatlanságáról megbizonyosodó lakói a falunak.

Augusztus elején a Kunszentmártoni Híradó már sokkal határozottabban állítja, hogy az igazságszolgáltatás jól működik. A cikk eleje szerint a csendőrség és a rendőrség eddig is nyomozott ilyen ügyekben, mert már korábban több száz névtelen levelet kaptak. A jelenlegi nyomozást megelőző vizsgálatok a szerző szerint azért nem jártak sikerrel, mert az elkövetők csak most voltak hajlandók bevallani bűneiket. Az érvelés abból a szempontból sántít, hogy a mostani nyomozáskor is tagadásban volt több asszony, ám ennek ellenére őrizetbe vették őket, és most először kezdtek exhumálni beismerő vallomások nélkül. Az eddigi sikertelen nyomozásokat a cikk inkább csak holtpontként értékeli, kontinuitást teremtve köztük, lényegében egy nyomozásként állítja be őket. Ez szükséges is abból a szempontból, hogy így nem tűnik ki, vajon a hatóságok miért csak most alkalmaztak más eszközöket a gyanúsítottak szóra bírására. Ebben a cikkben az újabb exhumálások kapcsán jelzi a szerző, hogy az elhunytakat Szolnokra vitték. Ennek az információnak a kiemelése is azt jelzi, hogy nyomozástechnikai szempontból valami változás állt be. Egyrészt a rendőrség nem kívánt kegyeletsértő lenni, másrészt így hosszabb ideig tartott ugyan, de a nézelődőket ki lehetett zárni a folyamatból.

A vegyészek eredményeiről a megyei lap, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok július 28-ai számában számolnak be, de az ugyanezen a napon kiadott Kunszentmártoni Híradó egy rövid, apró betűs cikkében erről még szó sem esik. Az augusztus elején megjelent következő számban már említést tesznek róla, hogy a vizsgálatok pozitív eredménnyel jártak. Nem hangsúlyozzák a holtakban fellelhető arzén óriási mennyiségét, az ügy súlyát, az elkövetők embertelenségét. A megyei lapok viszont éppen a kimutatható arzénmennyiségek felsorolásával indítanak. „Az országos vegyész Szabó Mihály hullájában 7, Madarász Józsefében 9 és Szabó Istvánéban 12 milligramm arzént mutatott ki.”¹⁷ Az ezt megelőző mondatok egyikében az összemérhetőség érdekében kijelenti az újság, hogy a tudomány akkori állása szerint egy milligramm arzén már halálos adag. A Kunszentmárton és Vidéke továbbra is a „Tiszakürti” rovatban közli az újabb fejleményeket, noha már tudható, hogy az ügy szálai túlnyúltak a településen. A július 28-ai cikk is különös figyelmet szentel a mérgeknek, amikor közli, hogy az adag elég lett volna egy ökör megöléséhez.¹⁸ A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok cikkének egy része konkrét másolata a Kunszentmárton és Vidékében megjelent írásnak. Azonban amíg a megyei lap egy átlagember számára elegendő mennyiséghez méri a halálos adagokat, addig a rokkant katona, Nyikos László tiszakürti lakos egy erős állat szükséges mennyiségét említi mérceként. Ugyanezen újság augusztus 11-ei lapszámában megjelent cikk, amelyet már nem Nyikos írt, visszatér az emberhez mint hasonlítás alaphoz, amikor leszögezi: tíz férfinak is elég lett volna az egyik testben talált mérge.¹⁹

Augusztus elején a fő kérdés az, hogy vajon mekkora kiterjedésű az újról is van valójában szó. „Kedden Szentesen nyomozott a tiszakürti csendőrség” címmel jelent meg a Kunszentmárton és Vidékében az újabb fejleményekről

¹⁶ *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. július 25.

¹⁷ Megérkezett az országos vegyész terhelő véleménye a Tiszakürt-nagyrévi bűnügyben. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. július 28.

¹⁸ Tiszakürti-nagyrévi tömeges mérgezés fejleményei. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. július 28.

¹⁹ Újabb letartóztatások a mérgekeverési ügyben. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. augusztus 11.

tudósító szöveg. Az írás szerint volt olyan gyilkos, aki rozsdás vasat főzött ki, és azt adta be férjének. A módszer hatástalansága miatt jutott el egy bábaasszonyhoz, aki a megfelelő mérget szolgáltatva neki. A szerző szerint a hatóságok már Karcagon, Újkecskén és Tizsasason is nyomoznak. Bár a Nyikos László által vezetett tiszakürti rovat megmarad, a továbbiakban elsősorban helyi jelentőségű sporteseményekről tudósít. A kormánypárti lap feltehetően felfedezte az ügy jelentőségét, és már a harmadik oldalon közölte a fenti írást.²⁰

A gyilkosságok időbeli kiterjedésével foglalkozott az egyik megyei lap. Bodó Mihályné szavaiból megtudhatja az olvasó, hogy az asszony már a háború előtt is meg akarta ölni a férjét.²¹ Néhány nappal később már tudni véli, hogy az ügy szálat 1911-ig vezetnek vissza. „Az volt az első mérgezési bűneset, amikor Takács Lajost felesége Fazekas Gyuláné bábaasszony által adott méreggel mérgezte meg.”²² A cikk végén úgy értékeli, nem tudható, hogy a szövevényes bűnügy valójában hol fog megállni.

A megyei laphoz hasonlóan a Kunszentmártoni Híradó is így vélekedik, viszont a helyi újság tisztában azzal, hogy a szövevényes bűneset óriási hatást gyakorol az egész településre. „Ki tudja, mi fog itt kiderülni, ha egyszer elkezdődik. A tizedik exhumálást pedig Kunszentmártonban fogják teljesíteni, ahova különben az egész nyomozás tendál.” A kormánypárti Kunszentmárton és Vidéke már a gyilkosságok kipattanásától kezdve Tiszaföldvár felé próbálta az ügyet áttolni, azzal, hogy a tiszaföldvári hírek közé csomagolta, majd később létrehozott egy külön tiszakürti rovatot, amivel így továbbra is leválaszthatta Kunszentmártonról. A Kunszentmártoni Híradó mint ellenzéki lap ebben a számban a cikk végén azt állítja, beszélnek Tiszaföldváron történt esetekről is. Ez a bizonyítékokat nélkülöző állítás fontosnak mutatkozik, amennyiben az exhumálás miatt Kunszentmárton is belekeveredik az ügybe. Így fel tudja mutatni, hogy a Tiszazug másik jelentősebb települése sem mentes az erkölcstelenségtől.

A Mezey Lajos által vezetett lap augusztusban láthatóan pozicionálni próbálta magát a mérgezések ügyében. A településen élők részvételét az ügyben már eltagadni nem lehetett, így Mezey úgy érezhette, valamiféle magyarázatadásra kényszerül. Augusztus közepén külön tudósítót küldött Nagyrévre, hogy az események okát kikutassa. A beszámoló jobbára a szegénységet és az ezzel szorosan összefüggő tudatlanságot tudta csak feltárni a villámlátogatás során. „A deszkapalánkos kis faluból”²³ kiérve az újságíró azon tűnődik, hogy nem volt a falunak orvosa, és talán lelkiismerete sem.

Természetesen a meg nem nevezett tudósító azzal kezdi a beszámolóját, hogy a helyi csendőröktől megtudta, a Híradó segített a bűnügy kiderítésében, mivel a június 30-án megjelent cikkük alapján rendelte el a nyomozást a budapesti csendőrparancsnokság. Túl azon, hogy rendkívül illuzórikusnak tűnik annak a lehetősége, hogy a budapesti csendőri vezetők éppen egy alföldi település újságát olvassák, érdemes megnézni a konkurencia, a Kunszentmárton és Vidékének első cikkeit, amelyek mind úgy kezdődtek: „Folyó évi június 9-ei lapszámunkban Nyikos László tiszakürti tudósítónk hozta elsőnek nyilvánosságra a mérgezéseket...”²⁴ A hírversenyben az újságok közötti rivalizálástól eltekintve az látszik, hogy szűk egy hónapja már felmerültek a mérgezéssel kapcsolatos gyanúsítások, de a hatóságok mégsem foglalkoztak velük. Az ügy elindításának közvetlen, valódi okai a Kunszentmártoni Híradó elképzelésével szemben egyáltalán nem biztosak a helyi média termékei alapján.

Augusztus második felében kiderült,²⁵ hogy több mérgező központ is működött, amelyek egymás konkurenciájaként próbáltak szert tenni több vásárlóra.²⁶ A megyei lapok, mint a fentebb már említett Szolnok és Vidéke, illetve a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok közül főként azért az utóbbit használtuk elemzésünkhöz, mivel ez az újság már az ügy kirobbanásától kezdve előszeretettel utalt a mérgezésekre mint bűnszövetkezetre. A költői képet még inkább megerősítik egyes lapokban a konkurenciaharcban kapitalista vállalkozókként beállított mérgező keverék adásvételei. Ami megyei szinten bűnszövetkezet, azt helyi szinten boszorkánysággként azonosította például a Kunszentmárton és Vidéke.

20 Kedden Szentesen nyomozott a tiszakürti csendőrség. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. augusztus 4.

21 Négy újabb letartóztatás a tiszakürti mérgező keverés bűnügyében. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. augusztus 8.

22 A Tiszakürt Nagyrév községek mérgező keverőinek bűnügye. Több mint 30 letartóztatás. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. augusztus 15.

23 A nagyrévi mélység szörnyűségei. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. augusztus 11.

24 Újabb letartóztatások a mérgező keverési ügyben. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. augusztus 11.

25 Tiszakürti és nagyrévi mérgező keverők újabb letartóztatása. Ezek között olyanok is vannak, kik nem vagyoni, hanem szerelmi okokból követték el a gyilkosságot. *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1929. augusztus 25.

26 A gyilkos asszonyok rémtetteinek legújabb fejleményei. *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. augusztus 25.

A Kunszentmártoni Híradó által megszólaltatott tiszazugi özvegy lakosok közül többen arra panaszkodnak, hogy az ide érkezők és a lakosok egy része alaptalanul is gyanúsítgatja őket. Fiatalok kopogtatnak éjjel az ablakon, amit gúnyos kacaj követ, vagy elváltoztatott hangon követelik, hogy az ott lakó a törvény nevében nyisson ajtót.²⁷ Az egész Tiszazugra és a járás székhelyére, Kunszentmártonra elkerülhetetlenül rendkívüli erkölcsi teher hárul. Mint Klebelsberg Kunó írásából láthatóvá vált, ennek akár politikai konzekvenciái is lehetnek.

A szeptember 1-én megjelent Kunszentmártoni Híradó címlapon hozta dr. Mezey Lajos cikkét „A Tiszazug kérdéséhez” címmel. Írása apropóját Klebelsberg Pesti Naplóban, augusztus végén megjelent szövege adta, amelyben javasolta a Tiszazugi járás Csongrád megyéhez kapcsolását. Az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint csak így lehet új korszakot, új világot teremteni ezen a területen. Mezey érvelése szerint ő és támogatói már korábban is javaslatokat tettek a helyzet megváltoztatására, ám az állami vezetés nem foglalkozott ezzel. A „Csillagok nélkül” című írását porolja le, és az istentelen kunokat lényegében azonosítja a mérgezési ügybe keveredett személyekkel.

Az ugyanezen a napon kiadott Kunszentmárton és Vidéke azzal foglalkozott, hogy 1923-ban már értesítette a hatóságokat egy névtelen levélíró, de a mostani gyanúsítottak elleni nyomozást akkor azért szüntették meg a nyomozók, mert több tanú elmondása szerint a természetes halál okait orvosok állapították meg.²⁸ A kormánypárti helyi lap fenntartja azon érvelését, hogy boszorkányok (értsd: elvetemült nőszemélyek) individuális tetteiről van szó.

A bűnszöveget, a boszorkányok vagy az istentelen kunok mint bűnösök lényegében olyan magyarázatai az eseményeknek, amelyek révén az adott csoport a maga hasznára értelmezi a történeteket. Adott esetben saját közvetlen politikai érdekeik szempontjából, ahogy azt Mezey Lajos tette. Az istentelen kunok a főszerkesztő szerint katolikusok. A Váci Egyházmegyéhez tartozó Tiszazug évek óta küzd a katolikusok számára fizetendő egyházi adó elmaradásával. Így a fizetések elmaradása érthetővé válik. Illetve a kormánypártot képviselő Kunszentmárton és Vidéke támogatja a Nemzeti Egység Pártja ottani képviselőjét, Kuna P. András, aki szintén katolikus. A kunságuk magában rejt, hogy nem küzdenek eléggé Tiszazug és különösen Kunszentmárton érdekében. Mezey ismert református kántor család gyermeke, támogatói között több református lelkész is található. Írásában a tiszavölgyi magyarokkal azonosítja a reformátusokat.

Klebelsbergnek szánt válaszában először olyan mentális toposzokat használ, amelyekkel könnyen közös platformra helyezheti magát a miniszterrel. Állítása szerint ezekhez az istentelen kunokhoz az adóösszeírókon kívül csak olyan agitátorok jutnak el, akik „uszítják hazája, kulturája, és saját léte ellen!” Az ilyen kommunista mozgalmárok ellen Mezey szerint természetesen fel kell venni a harcot, ám ez rendkívül nehéz, amikor ilyen siralmas állapotban van az Alföld. Ennek alátámasztására azt a példát hozza fel, hogy az elmúlt években a csongrádi kórházat leépítették, és az épületnek ezt a részét átalakították szeszfőzdévé. Az evangéliumi ígét megakasztó pálinkagőz egyben magyarázatként szolgál a gyilkosságokra is, ugyanakkor a példa éppen az átcsatolásra kijelölt Csongrádról szól, ezzel is felmutatva Klebelsberg javaslatának értelmetlenségét. Ezután rátér a valódi, konkrét problémákra. A járás minden hivatala itt található, kivéve a főszolgabírószékhelyt, amely továbbra is Tiszaföldváron van. A közigazgatási ügyek érdekében kiszállásokkal oldható csak meg a munka, ami viszont költségeket jelent a járásnak, Kunszentmártonnak.

A Kőrös választja el a tiszazugi falvakat Kunszentmártontól. Az ide épülő Kőrös-híd viszont, amely a tiszazugi településekkel köti össze, vámköteles. A hídkölcsonk révén az építés nagyrészt Kunszentmártonra maradt. Noha az 1890. évi I. törvény úgy rendelkezik, hogy az államnak kell a nagyobb részt átvállalnia, ugyanezen törvény 81. paragrafusa, „A vámszedési jognak mire és ki által történhető engedélyezése” a következőket tartalmazza: „A vámszedés joga csak közutakon és közforgalomra szolgáló hidakon, kompokon (réveken) és hajóhidakon, továbbá a városok és községek kövezetének használata fejében gyakorolható, illetve engedélyezhető.”²⁹ Mezey ebben a cikkében lényegében egy – a híd építésekor az állam tudtával és együttműködésével történő – törvénysértést említ. A települések és a járási székhely közötti átjutást a központi vezetés köteles volt biztosítani, ám költségvetési keret híján az állam arra kérte a települést, vegyen fel kölcsönt a híd megépítése érdekében, majd a kereskedelemügyi miniszter segítségével azt vámkötelessé teszik, amiből a fenti törvény ellenére Kunszentmárton vissza tudja majd fizetni a kölcsönt. Ennek a folyamatnak a tételes leírása rendkívül problematikus lehetett az állami vezetés számára, ám magának a településnek is problémákat okozott. A következő hónapokban átadni kívánt tiszazugi híd ugyanis

27 Hömpölyög tovább a nagy vád. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. augusztus 25.

28 Hat évig miért maradt titokban a tiszakürti és nagyrévi méregkeverő boszorkányok ügye? *Kunszentmárton és Vidéke*, 1929. szeptember 1.

29 1890. évi I. törvénycikk a közutakról és vámkötelekről: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6364> (utolsó letöltés: 2014. április 16.).

vámmentesen köti össze a tiszazugi településeket Kecskeméttel, ahova a helyiek már így is nagyobb arányban járnak piacozni. Kunszentmárton Mezey értelmezésében gyakorlati szempontból a vámkényszer választja el továbbra is a járási településektől.³⁰ „A ránkoktrojált terhek alatt csődbe jut Kunszentmárton”³¹ – írta Mezey Lajos „Még egyszer a Tiszazug kérdéshez” című címdalal írásában. Ezt a szöveget az a tény ihlette, hogy Mezey szeptember közepén értesült arról, hogy az állami igazgatás törölte a kiszállásokra fordítható évi 480 pengős juttatást. Mezey erre az előre menekülés stratégiáját választotta, és már tételesen leírta, hogy a törvénytelen módon szedett és felhasznált hídvámok miatt a településnek évi 51 ezer pengő törlesztést kell fizetnie. A számára hátrányos kereskedelmi helyzetet eredményező tiszazugi híd építéséhez 19 ezer pengővel kell évi szinten hozzájárulnia. Mezey tisztában volt azzal, hogy az ügy a nemzetközi sajtó figyelmét is felkeltette. Ilyen helyzetben, az eseményekhez közeli potenciális híradó szerepében tett nyilatkozatainak sokkal nagyobb súlyuk volt országosan is, mint más, nyugalmasabb helyzetben.

1929. október 17-én, egy csütörtöki napon a kormányzó jelenlétében átadták a tiszazugi hidat. Fáy István kecskeméti főispán örömeinek adott hangot, mivel a hídon vasúti forgalom áthaladását is biztosítani fogják. A kecskeméti piac számára ez rendkívül hasznosnak fog bizonyulni.³²

Az első világháború befejezésének emlékére rendezvényt szerveztek Kunszentmártonban. Az eseményen emlékbeszédet tarthatott dr. Mezey Lajos is, amely megtiszteltetést az erősíti meg, hogy az ünnepély végén a szintén jelenlévő Habsburg József magyar kormányzó lépett a főszerkesztő elé, és a kézfogás után beszélgettek.³³

Vajon mi változhatott meg olyan radikálisan, hogy a tiszazugi járásban egy addig ellenzékiként számon tartott személy tartson emlékbeszédet a trianoni szerződést megelőző Nagy Háború tragédiájáról? Almássy Sándor Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei főispán elnökletével november 20-án megalakult az új törvényhatóság.

„Mezey Lajos dr. felelősszerkesztőnk [sic!] bár nem szerepelvén a hivatalos listán [sic!], a jász és kun törvényhatósági bizottsági tagok és a szolnokiak támogatásával azonban váratlanul a kisgyűlés póttagjai közé választatott.”³⁴

Saját lapjában külön kiemelte, hogy lényegében az egész vármegye támogatásával került be a törvényhatósági tagok közé. Vajon milyen jelentősége lehet ekkor a törvényhatósági kisgyűlésnek? Az 1929. évi 30. törvénycikk radikálisan átalakította a törvényhatósági bizottságot. Maximális taglétszámát 360-ra szállította le. A fenti törvény a törvényhatósági bizottság közgyűlése mellé felállította a kisgyűlést, a főispán elnökletével, az alispán, a főjegyző, az árvaszéki elnök, a tiszti főügyész, a tiszti főorvos és 12–24 bizottsági tag részvételével. A kisgyűlés felállítása meggyorsította az ügyintéztést, ugyanis havonta tartott rendes ülést.³⁵ Mezey így a vármegyei törvényhatóság operatív munkáját vivő csoport tagjaként dolgozhatott a továbbiakban.

December elsején „Menni” címmel írt rövid ismertetőt arról, hogy mi mindent kíván még elérni Kunszentmárton és az egész Tiszazug érdekében.³⁶ Mezey leszögezte, addig fog dolgozni, amíg a település jogos panaszai meghallgatásra nem kerülnek. A Kunszentmártoni Kereskedelmi Egylet nevében kérvénnyel fordult a vármegye vezetőihez. Saját újságának ugyanezen számában az általa vezetett Egyesült Körök jelöltjeit is bemutatta a december 5-én tartandó községi képviselőtestület-választás miatt.³⁷

A tiszakürti származású Tálás Áron kálvinista lelkész Mezey szövetségese. „Tiszazug népéhez” címmel szöveget közöl arról, hogy a tiszakürti községi főjegyző megfenyegeti az embereket, amennyiben Tálásra akarnak szavazni.³⁸ Tálás

30 dr. Mezey Lajos: A Tiszazug kérdéséhez. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. szeptember 1.

31 dr. Mezey Lajos: Még egyszer a Tiszazug kérdéshez. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. szeptember 22.

32 A tiszazugi híd megnyitása. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. október 20.

33 *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. november 24.

34 Új törvényhatóság. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. november 24.

35 1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7794> (utolsó letöltés: 2014. április 16.).

36 Menni. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 1.

37 Kunszentmárton és Tiszazug nagyságáért. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 1.

38 Tiszazug népéhez. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 1.

kiemeli: kellene az őszinte, független magyar emberek, akik nem birkaként viselkednek, hanem kiállnak az igazukért. A Rákóczi korabeli kurucokhoz, Kossuth idejéből való honvédekhez hasonló embereket kell Tiszazugban megkeresni.

Képviselőtestületi választásokon Mezey és Tálás támogatói több helyen kerültek ki győztesen. A Kunszentmártoni Híradó december 8-ai számában „Élénk választások a Tiszazugban” címmel közölték, hogy „a független gazdatársadalom, az iparostársadalomtól is támogatva mindenütt új értékeket akart látni az újonnan összeállítandó képviselőtestületekben a Tiszazugban is.”³⁹ Az újság szövege szerint lényegében az egész helyi társadalom támogatásával a községi elöljárók közé is beválasztották a főszerkesztő támogatóit. Az idézet végén szereplő „is” szó arra utal, hogy a vármegye más járásaiban is voltak az Egyesült Köröknek tagjai, támogatói. A cikk a továbbiakban részletezi az eredményeket: az első kerületben az úgynevezett Tálás-lista tagjai nyertek, a második kerületben megtépázva, de mégis „Tálás »atyafiai«”⁴⁰ győztek, Mesterszálláson pedig százaléokban a Tálás–Mezey-hálózat jelöltjei nyertek. Mezey mint a vármegye törvényhatóságának tagja reformátuskántor-dinasztia tagjaként jó kapcsolatot építhetett ki Tálás Áronnal, aki helyi szinten képviselte a Mezey-féle elképzeléseket. Mindezt az újság szerint azért, hogy elérjék „az elkövetkezendő nagy magyar pitymallatot”.⁴¹

December 13-án megindulnak a tárgyalások a szolnoki bíróságon a tiszazugi mérgekeverők ügyében. Ekkora Mezey Lajos már megalapozta politikai karrierjét. 1934-re, amikor a mérgezési ügyek mindegyike jogerőssé vált, Kuna P. András az évi halála után Mezey Lajost választották a kunszentmártoni kerület országgyűlési képviselőjévé. Igaz, addigra az Egyesült Körök értelmét és hatalmát veszítette, Mezey a Nemzeti Egység Pártjának tagjaként politizált az országgyűlésben. A hídvám és egyéb javaslatok szép lassan elfelejtődtek a gazdasági világválság begyűrűzésével, Mezey lázasan változtatni kívánó politikája lassan higgadt, az országos politikát követő, támogató magatartássá vált.

Kár lenne azt állítani, hogy az üggyöz területileg legközelebb álló személyek, médiatermékek képesek lettek volna magyarázatot adni ügyre. Viszont Mezey Lajos képes volt a helyi, tiszazugi médiában meglévő hatalmi pozícióját arra használni, hogy a mérgezési ügyeket úgy értelmezze, úgy adjon rájuk választ, hogy képes politikai hatalomra szert tenni.

Irodalom

Barna Gábor (1982): Csépa – egy alföldi palóc kirajzás népéletéről. In: Barna Gábor: *Csépa: Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből*. Eger & Szolnok: Damjanich Múzeum.

Bodó Béla (2002): *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic*. New York: Columbia University Press.

Botos János (1996–2000): Bankvilág, pénzvilág: A korona és a pengő tündöklésének és bukásának évei. In: *Magyarország a XX. században. II. kötet*, Szekszárd: Babits Kiadó.

Ferenczi György (2012): A tiszazugi nyomtatott sajtó 125 éves története. *Kunszentmártoni Hír-Lap*, február 2-ai szám, 15. 8–9.

Gyáni Gábor (2008): Darabolós gyilkosok és arzénos asszonyok. Bűn és erőszaka Horthy-korban. *Rubicon*, 7–8. sz., 4–14. o.

Kassák Lajos (1930): A kollektivistá pszichológus. *Századunk*, 2. sz., 78–81. o.

Mohácsi Jenő (1930): Az individualista pszichológus. *Századunk*, 1930. 2. sz., 77–78. o.

Móricz Miklós (1930): Nagyrév és az ipar. *Nyugat*, 23. sz., 805–806. o.

Szeibert János (1935): *Elsodort falu a Tiszazugban: adatok Nagyrév szociográfiájához*. Budapest: Stephaneum Nyomda.

Szombatfalvi György (1931): A Tiszazug. *Népünk és Nyelvünk*, 4. sz., 141–161. o.

Bezsenyi Tamás (1988) az ELTE BTK történész doktorandusza, az ELTE ÁJK kriminológia MA-szakirány hallgatója. Fő kutatási területe a 20. századi bűnözéstörténet és általában a kelet-európai társadalomtörténet.

³⁹ Élénk választások a Tiszazugban. *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 8.

⁴⁰ *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 8.

⁴¹ *Kunszentmártoni Híradó*, 1929. december 8. 4.

Bálint Angelika – Győri Anna

A tiszazugi arzényilkosságok reprezentációi

*Szeretem a tápláló s gyilkos arzén-t,
mert vézna arcunk tőle gömbölyül
és éltető rózsás lehelletére
az élet és a halál leng körül.*
(Kosztolányi Dezső: Mérges litániája)

Sokan sokféleképpen bemutatták már a tiszazugi arzén „gyógyító” hatását, a szociológustól a politikusig mindenki magyarázatot követelt erre a különös jelenségre, amely alapjaiban véve rendítette meg az emberiségbe és a „magyar parasztba” vetett hitet. Ebbe a diskurzumba kapcsolódott be a szépirodalom és a szociográfia is. E két műfaj a reprezentációk szempontjából az egyik legfontosabb fórumot jelentette, a sajtó mellett ugyanis ezeken keresztül lehetett a legszélesebb olvasóközönséget megszólítani. A nagybetűs értelemben vett Írótól elvárták, hogy a magyarázat mellett értelmet is adjon a történeteknek, ne csupán egy aktuális tanítással szolgáljon, hanem segítsen a traumát követő gyázmunka során is. A népi írók pedig éppen az 1920–30-as években váltak a magyar falu legszakavatottabb kutatóivá. A szépirodalmi művek megjelenése mellett a szociográfiák is jelzik, hogy a tiszazugi mérgezések iránti élénk érdeklődés, a botrány által okozott szenzáció nem ért véget az arzénes perek lezárásával, a bűnösök elítélésével.

1. Szépirodalmi művek

A szépirodalom nemcsak a korabeli köztudatot befolyásolta, hanem meghatározó szerepe volt a tiszazugi arzényilkosságot körüllegelő mítosz életben tartásában is. Az azonnali reflexiók mellett ugyanis az „utótörténetek” szinte ugyanolyan jelentőséggel bírnak. A két világháború között született ugyan a legtöbb ezzel kapcsolatos irodalmi alkotás, de még 1945 után is felütötte fejét a probléma, sőt a rendszerváltást követően megjelenő írásokról is tudunk. Ezek vagy belesimultak az adott kor diskurzusainak fősodrába – népi-urbánus vita, a földreform kérdése stb. –, vagy Tiszazug apópióján erős társadalomkritikát fogalmaztak meg. Jelentőségüket növeli, hogy az irodalmi élet kimagasló és népszerű képviselői – József Attila, Móricz Zsigmond, Kosáryné Réz Lola stb. – elemezték a kérdést. Az alábbiakban az irodalmi művek bemutatása és keletkezési történetük felvázolása után a közös toposzok és motívumok elemzésén keresztül kívánjuk megragadni, hogyan illeszkedtek az alkotások egy adott történelmi diskurzumba.

1.1. A művek

József Attila nevéhez fűződik a témával kapcsolatos első és kortársi reflexiónak tekinthető irodalmi mű megalkotása. Közvetlenül a botrány kitörése után, 1929. szeptember 8-án jelent meg a Toll című újság hasábjain. A címen kívül (Tiszazug) azonban más nem feltétlenül utal a vers aktualitására. Tverdota György szerint a mű jelentősége igazából József Attila személyes munkásságában és életművében érhető tetten, a költő – a gyilkosságok kirobbanását követő trauma hatására – itt egyfajta skizofrénia, lelki meghasonulás állapotába kerül: a tiszta költészet programja és a cselekvő elvű líra (a társadalmi, politikai felelősségvállalás) között őrlődik. „A Tiszazug voltaképpen kivonja az aktuális témából az állandó lényegét. Tények és állásfoglalás helyett atmoszférát teremt. Szembesíti egymással a tiszta poézist és a valóság prózáját” (Tverdola, 2006: 181).

Móricz Zsigmond „Tiszazugi méregkeverők” címmel jelentette meg rövidebb lélegzetű prózáját 1930-ban a Nyugatban, amely talán a legismertebb szövegnek számít. Móricz egyfajta oknyomozó riporterként vett részt a tárgyalásokon, és az üggyel kapcsolatos legfrissebb hírekkel látta el a Pesti Napló olvasóit. E „képzelt riportja”

mintegy összegzésnek tekinthető, amelyben – két fiktív szereplő köntösébe bújva – elkalauzol bennünket a tárgyalóterembe. A szöveg szépen beleilleszthető az 1920–30-as évek népi-urbánus vitájába, amely a két főszereplő megszólalási módjában jelentkezik bújtatott formában. Míg az első, az ősi paraszti mentalitást képviselő asszony „szól azon az édes magyar nyelven, amely olyan, mint borok közt a tokaji”, addig a városban élő már megfertőződött: „Ennek a nyelve is más. Ez már azon a kultúramérgezett nyelven beszél” (Móricz, 1930: 190–191).

Háy Gyula emigrációja során, 1934–1936 között írta meg „Tiszazug” című drámáját, amely Árva Mari történetén keresztül mutatja be a földszerzési stratégiák egyes elemeit. A mű azonban a szerző múltja miatt csupán 1945-ben jelenhetett meg először nyomtatásban, illetve az első bemutató is ez év májusára tehető.¹ A dráma aktualitását növelte, hogy a második világháború befejezésekor az ideiglenes kormány éppen a földreform előkészítésén és lebonyolításán dolgozott. Mivel az alkotásban hangsúlyos szerepet kapott a birtokviszonyok kritikája, a darab kiváló lehetőséget nyújtott a földreformmal kapcsolatos propaganda kifejtéséhez. A Nemzeti Színház épülete megsérült ugyan a háborús bombázások során, a színház társulata ennek ellenére május és szeptember között 57 alkalommal állította színpadra a művet a Magyar Színházban, majd – az épület helyreállítása után – a Nemzeti Színházban.²

Kosáryné Réz Lola a két világháború közötti irodalmi élet egyik meghatározó alakja volt. 1941-ben jelent meg a „Különös ismertetőjegye: nincs” című regénye, amely a cselédsors kérdésein túl hiteles képet rajzol az 1930-as évek magyar viszonyairól is. Juszti, a Pesten szolgáló lány példáján keresztül az író a gazdag városi polgárság világába vezet bennünket, miközben mindezt szembeállítja a parasztság nehéz helyzetével. A mű végén robban ki a tiszazugi botrány, amely viszont végig mellékszálként kezelhető, egyfajta problémamegoldást láthatunk benne, amellyel Kosáryné lekerekíti a történetet.

Saad Katalin műve született meg a legkésőbb az eddig ismert alkotások közül. Az író 1979-ben vette meg nagyrévi tanyáját férjével, Eörsi Istvánnal együtt, és a kommunizmus alatt itt írta meg „Csupaszon” címet viselő regényét, amely hosszú ideig kézirat formájában terjedt kézzől kézre. A könyv végül 1997-ben jelenhetett meg nyomtatásban. A mű alapötletét az egyik távolabbi szomszédjával folytatott beszélgetések adták. Az asszony férje rejtélyes módon hangyasavat ivott, így haláláról különös szóbeszéd kelt szárnyra a faluban. Saad ennek apropóján nyúlt az arzenyilkosság ötletéhez, de az 1960-as évekbe helyezte az eseményeket, miközben a trauma feldolgozásához keresett választ.³

Meg kell továbbá említeni, hogy a Szabad Európa Rádió későbbi munkatársának, (Győri) Mikes Imrénének is volt egy „Arzén” című regénye, ez azonban a történelmi viharai közepette elveszett, jelenleg egyetlen ismert példányról sem tudunk. A téma pedig továbbra is ott motoszkál az emberek fejében. Nemrég Patti McCracken amerikai újságíró látogatott hazánkba, hogy ihletet merítsen a mérgezésekről szóló regényéhez.⁴

1.2. A motívumok

Öt irodalmi alkotásról tudunk tehát, amely behatóbban foglalkozott a két világháború között zajló tragédiával. Mindegyik különféle magyarázatot próbált adni a történetekre, ám közös jellemzőjük, hogy ugyanazokkal az alapanyagokkal dolgoztak: azonos toposzokat és motívumokat használtak. Lynn Hunt *The Rhetoric of Revolution in France* című művében (1983) a francia forradalom retorikáját vizsgálva különböző fogalmakat – nemzet, konspiráció, nyilvánosság, közösség stb. – nézett meg, és ezeken keresztül vázolta fel a forradalom nyelvi szintjeit. Sarah Maza (1993) pedig azt elemezte, hogy a családi viszályok és egyéb privát események miként érinthetnek politikailag releváns kérdéseket, ezáltal pedig hogyan válhatnak a korabeli nyilvánosság részévé. Ehhez hasonlóan kívánunk most kiemelni néhány jellemző jegyet és motívumot, hogy segítségükkel mutassuk be, az adott kor diskurzusa miként használta fel a tiszazugi tragédiában rejlő megszólalási lehetőségeket.

1 Háy Gyula a Tanácsköztársaságban betöltött szerepe miatt a Horthy-korszak nagy részét emigrációban töltötte. 1945-ben tért vissza Magyarországra, és a Rákosi-rendszer lelkes támogatója lett, 1951-ben Kossuth-díjjal jutalmazták. Az 1956-os események során az ellenzéki írókhoz csatlakozott.

2 A *Nemzeti Színház műsorlapja*. 1945, OSZK, Színháztörténeti gyűjtemény.

3 Jenei Gyula: *Saad Katalin-interjú – Egy családregény hálójában*, <http://jenei.esolap.hu/interview/view/7> (utolsó letöltés: 2013. december 1.).

4 Lásd <http://www.stop.hu/belfold/hollywoodot-is-megihlettek-a-tiszazugi-gyilkosok/1071092/> (utolsó letöltés: 2013. december 1.).

Az evés az egyik legfontosabb motívumnak tekinthető ezekben a történetekben, amely az alapvető életfunkciók közé tartozik, és ideális esetben a közösséghez való tartozást erősíti. Saád ezt nagyon plasztikusan így fejezi ki:

„Az evés [...] megőrizte régi szertartás jellegét. Sőt, mintha az evés köre csoportosulna a parasztember minden törekvése; elsődlegesen a kosztján méri le, mire vitte, hol tart – s csak ezt követően tekint házára és ruházatára. Érthető is: fizikai köze van az asztalra kerülő ételhez” (Saád, 1997: 45).

Az arzén esetében azonban „megégetésről” beszélünk, amely kifejezés nagyon erősen tükrözi a benne rejlő kiszolgáltatottság és elidegenítés érzését. Az evés ez esetben az élet helyett a halál hírnöke lesz, az étel látványa a biztonság helyett félelmet szül. József Attila versében is ez a motívum dominál, a költő így kíván utalni a szörnyű eseményekre:

„S mit ér a vén? A kanalat
elejti, csöppent, etetik
s ha ő etet, a malacok
habos vödörstül fellökik.”

Itt tehát az öregség teljes tehetetlenségének képe bontakozik ki előttünk; az öregé, aki nemcsak a saját munkáját – a disznók etetését – nem tudja elvégezni, de közben őt magát is megetetik a szó mindkét értelmében.

Móricz pedig egy olyan eset bemutatására vállalkozik riportjában, amelyben az anya saját fiával is végez, alátámasztva azon elképzelésünket, hogy itt nem csupán az idősebbek módszeres „kivégzéséről” beszélhetünk. Érdeemes hosszabban is idézni a vádlott és a bíró között lezajló – sortűzként arcunkba csapódó – párbeszédet, hiszen nagyon erősen fejezi ki a szituációban rejlő morbiditást:

„– Látott maga fecskét, hogy eteti a fiát? No, látott?
– Láttam.
– Látta, hogy eteti őket? Feleljen, látta?
– Láttam.
– Hát tehenet látott, mikor ellik?
– Láttam.
– Látta, hogy megnyalja, hogy félti. Látta?
– Láttam.
– Hát kutyát látott, ha bedobják a kölykét a vízbe, utána megy és élete veszélyeztetésével kimentí, igaz?
– Igaz.
– Amit maga a vizsgálóbíró előtt mondott: igaz? [...]
– Igaz. [...]
– Már kész volt az ebéd, mikor a bábaasszony jött?
– Kész.
– Várta?
– Vártam.
– Maga adta be a fiának?
– Úgyis be akartam adni a fiamnak. [...]
– Nem gondolt rá, hogy a maga édes gyermeke?
– Nagyon is gondoltam rá.
– Akkor hogy tudta megtenni?
– Még magamat is képes lettem volna.

- Anya léttére?!...
- Amit maga a vizsgálóbíró úr előtt mondott: igaz?...
- Elkeseredettségébe sokat megtesz az ember.
- Mikor az orvost hívatta, már benne volt a mérge a fiában?
- Benne” (Móricz, 1930: 195–196).

Az öreg és a gyermek feleslegessé válásán túl a mérgezések háttérében a férjtől való undorodás toposza is megjelenik. Mari ezért készít különleges kávét újdonsült férjének, illetve Terka is emiatt szabadul meg Tatár Mihálytól a „Csupaszon”ban:

„Utáltam, ahogy odaült az asztalhoz. Ahogy a levest szürcsölte. Ahogy habzsolt, zabált. Utáltam az öltözködését. Ahogy kinézett. Ahogy levetette magáról és széthajigálta a földön a ruhadarabjait. És a szagot, ami áradt belőle. A lehelete is undorító volt” (Saád, 1997: 83).

Saját sógorát sem tűri meg a házában, annyira elege lesz a férfiakból, hogy csupán egyedül kíván élni. Míg a férfiak szinte semmit sem tehettek a halálesetek ellen, addig a nők körében nyílt titokként terjedt az enivalóba rakott fehér por használata. Háý drámájában nagyon érzékletesen mutatja be, ahogy a főszereplő, Árva Mari és mostohalánya, Zsófi napokig nem nyúl ételhez, attól rettegve, hogy a másik meg akarja mérgezni őt. Szinte már szenvednek az éhségtől, és az alma jelenti egyetlen táplálékukat.

A „megétetés” a falu és a család közösségébe való tartozás helyett a teljes megsemmisítést idézi elő. Eközben az arzén használata egyfajta beavatási rítusnak is tekinthető, amellyel a szűkebb (asszony)közösségbe való tartozást erősítették meg. Móricz szövege is megemlíti, hogy a falu asszonyainak nagy része aktívan részt vett a mérgezések lebonyolításában, hiszen a boszorkány így átkozódott az első kihallgatását követően: „Ha megrázom az abroszt, a fél falu belekerül” (Móricz, 1930: 194). A leghatásosabban azonban Háý drámája fejezi ki ezt az összetartozást, ahol a feleségek egyazon földszerzési stratégiát követnek: hozzámennek egy módosabb gazdához, majd néhány év után megszabadulnak tőle, megkaparintva a földjét. Mikor Mari kérdőre vonja anyját, hogy tudott-e erről, Árvané így felel: „No, nem egészen. Úgy, ahogy most tudom, úgy még nem tudtam. De egy kicsit mégis. Egy kicsit minden asszony tudja a faluban” (Háý, 1954: 157). Mari végül úgy dönt, hogy ő is idomul a szokásokhoz:

„Voltam a városban, sokáig. Most már a faluban maradok. Most már olyan akarok lenni, amilyenek a faluban lenni kell annak, aki tartja magát valamire, aki vinni akarja valamire, olyan akarok lenni, nem másmilyen. Amilyenek nálunk itthon lenni kell, olyannak akarok lenni, nem másmilyen” (Háý, 1954: 158).

A közösség ennek ellenére kiveti majd magából a lányt, hiszen Mari – a „városi tempót” eltanulva – nem akar áldozatot hozni a többiekért: hites urával nem kíván együtt élni, hanem az esküvő másnapján megszabadul tőle, feltárva ezzel titkukat. A Csupaszonban pedig Etelka néni hangsúlyozza a női összefogás szerepét, miközben arról értekezik, hogy a felelősség nem egyedül a nagyanyját, a bábát terheli. Az asszonyok között ugyanis hatalmas szolidaritás- és összetartozás-érzés lehetett, ha ennyi ideig sikerült titokban tartaniuk a por létét.

Árva Mari tehát cselédként szolgált, így alakjában már megtalálhatóak a következő nagy kérdéskör egyes elemei – a falu és a város ellentéte –, ám Háý művében más szempontból is körbejárja ezt az ellentétpárt. A drámaíró nem nevezi meg az adott települést, mindössze egy olyan Faluként utal rá, amelyet a teljes elszigeteltség jellemez. A folyó ugyanis elzárja a külvilágtól, a birtokviszonyokban pedig ugyanaz a bezártság érvényesül: a parasztok törpebirtokait bekerítik a nagybirtokok. A falu társadalmát vizsgálva különböző státusú személyekkel találkozhatunk. Vannak, akik világeletemben itt éltek, illetve léteznek átmeneti személyek – Árva Marihoz hasonlóan –, akiket egy pillanatra

elcsábított a város bódító illata. Teljes idegenként és kívülállóként azonban a tanítóné alakja jelenik meg, aki egyfajta romantikus bájjal ruhazza fel a paraszti világot, de tökéletesen soha nem értheti meg. Móricz Zsigmond novellájában szintén a vidéket körbelengő rózsaszín ködöt tapossa sárba: „... a magyar falu világaról rántja le a leplet a tárgyalás” (Móricz, 1930: 189). Móricznál a népi-urbánus ellentét – ahogyan már korábban is említettem – a főszereplők jellemében és beszédmódjában mutatkozik meg, az író pedig így összegzi a kérdést:

„Ide kerül egy magyar falu, ha leveszi róla kezét az állam, a társadalom. Ide süllyed, ide zuhan az értelmes, a nagyszerű kálvinista magyar, éppen értelmessége és józansága miatt, ha nem fogja össze a nemzeti cél izzó lelkesedése” (Móricz, 1930: 198).

Ennél sokkal finomabban árnyalja a témát Kosáryné regénye. A cselédsorsra kárhoztatott Juszti példáján keresztül mutatja be egy tisztet, tanulni vágyó, de lehetőségek nélküli lány tragédiáját, akinek élete a mű végére – a tiszazugi ügy kirobbanása után – mégiscsak paraszti idillbe illően végződik. A szörnyűségek ellenére mégis létezhet egy-egy személy életében a paraszti romlatlanság állapota, csak éppen nem egy teljes társadalmi réteg esetében, ahogyan korábban a közgondolkodás tartotta.

A faluhoz kötődően nagyon fontos pontként jelentkezik továbbá a föld, a tulajdonlás és a szegénység kérdése is. Móricz az emberi hibákon – betegség, részegesség, gorombaság, rokkantság stb. – túl a vidékieket sújtó iszonyatos szegénységet, a rossz gazdasági helyzetet és adottságokat kárhoztatja: „Elment a gazdagság, – itt maradt a rettenetes nyomor” (Móricz, 1930: 197). Érdemes azonban ismét Háyt idézni, hiszen az ő művében – a földreform kérdéséhez kapcsolódva – hatványozottan mutatkozik meg a téma jelentősége. Rozi teszi fel Marinak a kérdést, amely szinte szíven üti a lányt: „Hogy éltek ti itten, beékelődve nagyurak birtokai közé? Mint egy várban, amit az ellenség ostromol. Csuda, hogy föl nem faljátok egymást” (Háy, 1954: 198). Háy szerint a földéhség lehet az itt lezajló jelenségekre a legmegfelelőbb magyarázat, az „enyém-tié” állapotból fakadó éhség kényszeríti rá az embereket arra, hogy az ételbe csepegtetett méreggel gyilkoljanak. Ennek megszüntetéséhez természetesen földreformra lenne szükség. Saád könyvében elvileg megszűnik a tulajdonjog és a föld problematikája, hiszen a téészen közös kezelésben vannak a dolgok. Tatár Mihály esete viszont jól ábrázolja, hogy a földszerzésbe fektetett energiát a parasztember a szocializmus időszakában a kényelmes és mutatós ház létrehozására fordította. Nemcsak ez az állandó éhség marad azonban meg, hanem a kapcsolatokban rejlő traumák is továbböröklődnek. Hiába dolgozik Terkáért a férje, hiába kap meg mindent, amire szüksége van, a nőben felgyülemelő undor ismét a hangyasav használatában teljesedik ki.

Ki volt mégis az egyetlen szereplő, aki ebből az egészből profitált? A bába, aki naponta háromszor habzsolt magába húst, amit a szegény paraszt csak disznóöléskor engedhetett meg magának (Móricz, 1930). Az ő alakja – a József Attilától származó vers kivételével – mindegyik műben megjelenik, és „véresfogú keleti bálványhoz” (Móricz, 1930: 197) hasonlítják, aki élet-halál ura Tiszazugban. Háy drámájában a boszorkányság motívuma kapcsolódik hozzá, sőt a boszorkánytánc is megjelenik, hogy még egyszer felhívja a néző/olvasó figyelmét a párhuzamra, ha netalán lankadó figyelme átsiklott volna a tények felett. Képesné mindenhatóságáról árulkodik továbbá, hogy a nyomorék Zsófi is ezt az utat tartja az egyetlen kitörési lehetőségnek: „Bába akarok lenni, hogy úr legyek a halálon” (Háy, 1954: 188). Kosáryné könyvében – a már elmondottakból adódóan – kevésbé hangsúlyos szerepe van, csupán áttételesen jelenik meg. Az unokájával, Lidivel áll össze Juszti apja, akit végül közösen meg is mérgeznek. Ezzel szemben a Móricz által bemutatott tárgyaláson az ő boszorkányalakja körül forog a történet. A bába ekkor már halott a megivott marólúg miatt, így – mivel nem védekezhet – könnyen ráhúzható a bűnbak szerepe. Az asszonyok azzal vádolják, hogy ő adta be a betegeknek az arzént, és így akarta megkaparintani a vagyonukat: „Pályázott az én házamra és mindig csak azt mondta: »mit kínlódsz velem«” (Móricz, 1930: 193). Sokkal árnyaltabb képet kapunk azonban róla Saád regényében, ahol az 50 év távollét után hazaköltöző unoka beszél a bábáról. Kicsit mintha menteni és megérteni próbálná őt, miközben egész életében vezekelni akar az anyja és a nagyanyja által elkövetett bűnökért: hét fiút vett magához a menhelyről, majd nevelt fel becsülettel. Arról viszont Etelka végig meg van győződve, hogy nem az ő felmenői az egyetlenek, akik a szörnyű titok birtokában voltak. A vizsgálatoknak talán azért vetettek véget, mert a végén kiderült volna, hogy egy évszázados gyakorlatról lehetett szó. Ennek az esetnek a különlegessége azonban abban rejlik,

hogy időről-időre jelentkező gyilkosságsorozat történt, amelyben minden asszonyt ugyanakkora felelősség illet: a bűnbakképzés helyett tehát a közös felelősséggel kellene szembenézni. Ezek a nők megbánás nélkül gyilkoltak, amit Saád a rabszolgalázadásokhoz hasonlít:

„Azt hiszem, ez a dolog lényege: föl akarták szabadítani magukat és egymást az asszonysorsukra ránehezedő, elviselhetetlennek érzett iga alól... Máskor és másutt is átéltek a nők hasonló kísértéseket – de másutt nem lépték át a vágyakozás határát... Csak itt, Sárréven. [...] Gyilkos volt a nagyanyám. Ez igaz. Ő volt a rabszolgalázadók vezére” (Saád, 1997: 227).

Az asszonyi sors olyan kilátástalanságáról és terhéről beszél itt az író, amely évszázadok óta nehezedett a nők vállára. Tiszazugban a bába segítségével sikerült egyfajta megoldást találni erre, amely a perek lezárulása után is alternatív lehetőségként lebegett az asszonyok szeme előtt. Ötven évvel később Terka ugyanúgy a mérge használata mellett döntött.

Látható tehát, hogy az írók ugyanazokat a toposzokat és motívumokat használták fel, mégis különböző válaszokat adtak a Tiszazugban történt tragédiára. József Attila még csupán csendben figyelmeztetett, miközben Móricz egyenesen a nemzetet szólította meg. A szegénységben és a szellemi nyomorban látta a legnagyobb problémát, amelyet megfelelő állami beavatkozással és az oktatással, vagyis a parasztság felemelésével kívánt helyreigazítani. Háy Gyula a földéhséget tette mindezért felelőssé, és a Rozi szájába adott gondolatokkal állt ki a földreform mellett, amely megoldást nyújthatott volna a nagybirtokok közé préselődött törpe- és kisbirtokok problémájára. Saád pedig az évszázadok óta elnyomásban lévő asszonyok lázadását olvasta ki a történetekből, és a legfontosabb dolognak a trauma feldolgozását látta. A bába unokája is úgy kívánt szembenézni a múlttal, hogy visszament a kiindulási ponthoz, nagyanyja házához, ahol az egész mérgezés elkezdődött.

Eddig rengeteg válasz született tehát a Tiszazugban történt események értelmezésére, és valószínűleg még legalább ugyanennyi magyarázat lát majd napvilágot. Tény, hogy a köztudatban látens módon benne él a mérgezések története, amit Saád nagyon megkapóan egyfajta népmeseként ábrázol. Álljon itt tehát ez a mese a 20. századi gonosz boszorkányról, amely egyszer talán valóban egy gyerekkönyv lapjairól köszön majd vissza. És talán lesz majd valaki, aki halványan emlékszik arra, hogy a boszorkány egykor Tiszazugban élt:

„A boszorkány ott ült a beteg mellett, akit elleptek a legyek. A boszorkány leáztatta a légyölő papírt egy csésze kávéval, hogy arra szálljanak a legyek, ne a betegre. De bizony, amikor nem nézett oda, arra ment a kismacska, belefetyelte a kávé, sírni kezdett és megdöglött. A boszorkány hazament, és újabb oldatot készített. Mihelyst belefűtnek a legyek, kiöntötte az udvarra. A kis tarka csibe arra ment, bekapta a legyeket, és megdöglött. Másnap a boszorkány ugyanezt az oldatot a betegnek adta be, s lám, ő is máslétre szenderült. A család meggyászolta, és megkönnyebbült. A boszorkány rettenetes titok birtokába jutott” (Saád, 1997: 224).

2. Szociográfiák

Az irodalmi művek megjelenése mellett a szociográfiák is jelzik, hogy a tiszazugi mérgezések iránti élénk érdeklődés, a botrány által okozott szenzáció nem ért véget az arzénes perek lezárásával, a bűnösök elítélésével. A történetek számtalan kérdést vetettek fel a magyar társadalomban. Megfelelő válaszok hiányában a „szomorú emlékezetű” események tovább éltek a köztudatban.

Mi vezetett a tragédiához? Hogyan lehetséges, hogy a hatóságok nem észlelték idejében a mérgezéseket? Milyen motiváció állt a sorozatos gyilkosságok hátterében? Ezekre a kérdésekre a kortársak a társadalomtudomány eszközeivel is keresték a válaszokat. Az 1930-as években számos publicisztika közt két hosszabb terjedelmű és átfogó szociográfiai írás is készült, amely a tiszazugi falvakat tette meg kutatása kizárólagos tárgyává. 1935-ben két szerző, Szeibert János és Szállási Sándor az okozati viszonyok feltárása során részletes elemzést nyújtott a térségről, illetve a helyi társadalomról. 1961-ben Illés Sándor készített leírást Tiszazugról, amelyben a múlt és saját kora közötti éles különbségre helyezte a hangsúlyt. A mérgezések kapcsán felmerülő kérdésekre mindhárom szociográfia határozott válaszokat és megoldási javaslatokat kínál.

E tanulmányban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen szempontok szerint közelítik meg a szerzők a fenti kérdéseket, illetve milyen módszereket alkalmaznak az okozati viszonyok feltárása során, miképp próbálják értelmezni a tiszazugi falvakról érkező megdöbbentő híreket. Kérdésfeltevéseiken keresztül megismerhetjük a magyar faluról alkotott képüket, látásmódjuk alapján műveik beilleszthetőek saját koruk politikai diskurzusába. Mind Szállási, mind Szeibert munkája a népi gondolat köré épül, így a kettő lehetőséget kínál a szerzők látásmódjának összehasonlító elemzésére. Illés Sándor művében sokkal erőteljesebben nyilvánulnak meg korának aktuálpolitikai elemei, ez esetben a mű propagandisztikus felhasználásának lehetőségeire helyezük a hangsúlyt.

2.1. Népi írók Tiszazugban

Szeibert János és Szállási Sándor a népi írók közé sorolható. Szeibert szociálpolitikus, „hivatalos” falukutatónak számít (Bíró, 2006). A budapesti egyetem közgazdaságtudományi karán doktori oklevelet szerzett, majd Berlinben, Kielben és Kölnben folytatott szociálpolitikai tanulmányokat (Markó, 2001). A Földművelésügyi Minisztérium szociális osztályának tisztviselőjeként tanulmányozta a parasztság életét, műveiben a gazdasági helyzetük mellett kulturális és társadalmi viszonyaik elemzésére is kitért. 1935-ben a Magyar Gazdák szemléjében publikálta „Elsodort falu a Tiszazugban” című tanulmányát, műve ugyanebben az évben kötet formájában is megjelent.

Szállási Sándor a Magyar Társaság Falukutató Intézet pályázati felhívására a tiszazugi térség általános elemzése mellett további négy település – Szelevény, Tizzasas, Tiszaug és Csépa – szociográfiáját is elkészítette. A felhívásban módszertani segédletként Bodor Antal kézikönyvét (1935) jelölték meg, amelyet valamennyi pályázó útmutatóként használt. Bodor a műfaji jellemzők tisztázása mellett több területre kiterjedő kérdőívet állított össze a kutatók számára, amelyben összegyűjtötte az elemzés főbb szempontjait. Az összeállítás olyan területekre is kiterjedt, mint a népességszám, a gazdaság, a személyes kapcsolatok, a családi viszonyok. Bodor „vezérfonala” olyan sugalmazó kérdésfelvetéseket tartalmaz, amelyek előre vetítik a jövőbeni kutatások várható eredményeit. A szerző számára műfaji útmutatásokkal is szolgál, megkülönbözteti egymástól a községmonográfiát és a szociográfiát. Míg az előbbi leíró jellegű és nagy hangsúlyt fektet a környezeti és történelmi tényezőkre, az utóbbi sokkal probléma-centrikusabb, a társadalom, a személyes viszonyok elemzésével valamely deviancia okát keresi, illetve megoldást kínál annak megszüntetésére. Szállásinál kimutatható Bodor hatása az elemzési kategóriák kijelölésében és a szociográfia felépítésének logikájában is, következtetései e gondolatrendszer keretein belül értelmezhetőek. Szeibert munkamódszeréről keveset tudunk, az azonban bizonyos, hogy mindkét szerző terepmunkát végzett. Szállási köszönetnyilvánításából kiderül, hogy információkért a falu vezetői mellett gazdákat és napszámosokat is felkeresett, de a velük készített interjúk nem maradtak fenn, a szerző értelmezése és összefoglalására kell hagyatkoznunk.

A szerzők az okozati viszonyok feltárása során a tiszazugi társadalom megértését célozzák. Szállási elítéli a szenzációéhes újságírókat, akik eltorzítva mutatják be az itt élő embereket:

„Az elmúlt évek szomorú tiszazugi eseményei idején a sajtó nagy része önértékében sértette meg a jólelkű lakosú tiszazugi községek legnagyobb részét, hanem a féktelen parasztyűlölettel indítatva, egyik másik író általánosító vádiratában a külföld előtt is egy egész vidék lakosságát – kivétel nélkül – emberevő szörnyetegnek bélyegezte, pedig amint alább a statisztikai adatok igazolják, a vádaknak csak elenyészően csekély része jogos” (Szállási, 1935/2011: 11).

A szerzők célja a megismerés, amelyből kiindulva feltárhatják a mérgezésekhez vezető tényezőket; a megértését a bűnmegelőzés feltételének tekintik. Bár műveikben hangsúlyozzák, hogy a tájékozatlanságból fakadó előítéleteket szeretnék eloszlatni, leírásuk – mint látni fogjuk – mégis sztereotip látásmódot tükröz, érvelésüket szubjektív feltevéseikre épülő logika mentén alakítják ki.

2.2. Bűntények és elkövetők

Mindkét műben jelentős szerepe van a mérgezések interpretálásának. Az események bemutatására az első oldalakon sor kerül, a leírással együtt a szerzők értékelik is a történeteket:

CA tiszazugi és környező falvak szociális, gazdasági és pszichológiai viszonyaira jellemzően embereket gyilkoltak, tettek el lábálól, éppoly természetszerűséggel, miként állatokat pusztítanak el. Lelkiismeretfurdalás nélkül küldték a másvilágra az idősebbkorúakat, mérgek útján igyekeztek szabadulni a terhet jelentő betegektől, rokkantaktól. A mérge embertőlő eszközéhez nyúlt a bővérű parasztasszony, ha az urával nem volt megelégedve, de ugyanúgy az egész falu tudtával – az esetekről azonban egymásközt is csak suttogva beszéltek – küldhettek el a másvilágra embereket, ha a megélhetés gondjáiért több vagyont, több földet és talán ezen keresztül több tekintélyt akartak maguknak szerezni” (Szeibert, 1935: 1).

Szeibert János a kegyetlenségre és az embertelenségre helyezi a hangsúlyt, amikor az elkövetőkről beszél. Motivációként a helyiek megélhetési stratégiái mellett a szexualitásnak is jelentős szerepet tulajdonít; ennek a témának a tiszazugi asszonyok bemutatásánál külön fejezetet szentel. A sorozatos gyilkosságokat meglátása szerint egy olyan normarendszer eredményezte, amelyben a mérgezés nem számít gyilkosságnak, mivel nem erőszakos cselekmény. Ez a felfogás a megélhetési kényszer jelszavával együtt lehetőséget biztosít az elkövetők számára arra, hogy felmentsék magukat a tettükkel járó felelősség alól.

Szállási szociográfiája szintén a bűntettek bemutatásával és értelmezésével kezdődik. Gondolatrendszerében ugyanígy megjelenik a fentihez hasonló érvelés, ő azonban nem tekinti homogénnek a tiszazugi térséget. Kriminológiai szempontból három falutípust különít el: az északi vidéken (Nagyrev, Tizsakürt, Cibakháza, Ó-Kécske) az arzén mellett a magzatelhajtás is problémát jelent, a délnyugati településeket (Tizsasas és Tizsaug) szintén az egykézés jellemzi. A délkeleti részen nem fordultak elő hasonló bűncselekmények, Szállási szerint ez az érintett falvak (Szelevény és Csépa) szegénységével függ össze. Az ok-okozati viszonyok azonban itt tisztázatlanok. Állítása szerint a nyomort a népszámszabályozás hiánya okozza, emellett azonban azt is kifejti, hogy a helyiek annyira szegények, hogy nincs pénzük megfizetni a baba szolgáltatásait sem. Az általa felvázolt megkülönböztető jegyeknek a szerző szerint a helyiek is tudatában voltak:

„Valóban a legnagyobb szánakozással vannak a szegény szelevényiekről és csépaiakról, s egyúttal elmaradott barbároknak nevezik azokat, mert nyomorúságuk ellenére még ma is annyi gyermeknek adnak életet” (Szállási, 1935/2011: 11).

A tiszazugi falvak lakóinak egymásról alkotott véleményéről a fennmaradt falucsúfolók alapján alkothatunk képet. Csalog Zsolt erre a témára irányuló gyűjtése részben igazolni látszik Szállási leírását, azonban a szánakozást a szegénység ténye váltja ki, annak előidéző okairól nem esik szó. Csépához a „kenyeretlen” jelző társult, Szelevényről pedig még a csépaiak is úgy tartották, hogy „aki ott szegény, nagyon szegény”. Nagyrevet a

környékeliek gazdag településként tartották számon, azonban az „arzénos falu” sztereotípiája erősen kötődött hozzá (Szabó & Csalog, 1974: 166).

Szállási ítéletalkotásában is megkülönbözteti az általa felsorolt típusokat. Igaz, hogy úgy az északi, mint a déli részen követtek el súlyosabb bűnöket, „a leggonoszabb lelkiismeretre valló mérgezést azonban csak az északi falvakban vitték véghez, magzatelhajtási bűnökbe pedig főleg a délnyugati rész esett” (Szállási, 1935/2011: 11). A mérgezést sokkal súlyosabb bűncselekmények tartja, mint a magzatelhajtást, ennek ellenére a települések szintjén készített szociográfiai kifejezetten az egykézös falvakra koncentrálnak.

Szeibert nem végzett hasonló területi felosztást, ő az egész Tiszazugot tipikusan egykés vidéknek tartotta, s a mérgezéseket előidéző okok keresése közben komoly szerepet tulajdonított a magzatelhajtás gyakorlatának. Szállási a Tiszazugban elkövetett vétkék közé sorolja a faluvezetés hiányosságait is. Meglátása szerint az illetékesek nemtörődősége ugyanolyan súlyos bűnnek számít, mint maguk a gyilkosságok.

2.3. Egyedi vagy általános?

A szerzőket módszereik, látásmódjuk a népi írókhoz kötik, így érvrendszerük is ebbe az eszmekörbe illeszthető be. A nép írók a nemzeti identitás felépítésében központi szerepet szántak a parasztságnak, ugyanakkor egyetértettek abban, hogy ehhez javítani kell életkörülményeiken, meg kell oldani az őket érintő szociális kérdéseket. A kedvezőtlen viszonyok állandósulásában hangsúlyos szerepet tulajdonítottak az ország birtokszerkezetének. Kovács Imre *A néma forradalom* című könyvében (1937) a deviáns viselkedésformákat is ehhez a problémakörhöz kapcsolja, a válsághelyzetre adott reakcióként értelmezi azokat. Szeibert és Szállási munkáiban is állandó elemként van jelen

a földhiány, a szegénység, az infrastruktúra hiánya; számsorokkal, táblázatokkal szemléltetik Tiszazug elmaradottságát. Mindkét esetben döntő szerepet tulajdonítanak a falvak világi és egyházi vezetőinek, akik nem foglalkoztak a rájuk bízott néppel, felületesen látták csak el feladataikat, elmulasztva ezáltal a megelőzés lehetőségét. Az általuk leírt állapotok azonban nem a térség sajátosságai: a népi írók által használt érvrendszerből merítenek, az ismert gondolatokat alkalmazzák az általuk leírt települések esetében is. Ebből fakadóan merül fel a kérdés, hogy mivel magyarázzák a szerzők azt a tényt, hogy mégis Tiszazug híresült el az arzénos perekről. Előfordulhat-e, hogy más falvakat is hasonló gyakorlat jellemez?

Szállási kifejti, hogy egykézés egyéb területeken is létező gyakorlat. Somogy és Tolna megyéket hozza fel példaként, érdekes módon azonban nem ejt szót az Ormánságról. Úgy véli, hogy a többi esetet azért nem kísérelte hasonló botrány és felháborodás, mint a tiszazugi pereket (jelen esetben a magzatelhajtási perek sajtóvisszhangjáról van szó), mivel nem volt szükség bábára, azaz kívülálló személyre. Az asszonyok is értettek ezekhez a praktikákhoz, így titkukba a legközelebbi bizalmasukon kívül nem avattak be senkit. A magzatelhajtások – gyakoriságuk ellenére – egymástól elszigetelt esetek maradtak.

Szeibert a mérgezések kapcsán is felveti azt a lehetőséget, hogy mindez feltehetőleg a paraszti világ egészét érintő gyakorlat:

„Sokan vannak még a magyar falvak közül, ahol e falvak lejtőre vivő okai érzékeltetik hatásukat, ahol hogy hasonló esetek nem merültek fel, azt talán az egyes tényezők erőteljesebb aktivitása ellensúlyozta, vagy pedig talán miként a tiszazugi és egyéb falvakban történt a véletlen nem vezette nyomra az illetékes tényezőket” (Szeibert, 1935: 6).

A tiszazugi viszonyok ezek szerint nem egyediek, Szeibert az egyes tényezők kombinációját, a véletlent is számításba veszi. Kifejti, hogy más vidékeken is fedeznek fel gyanús eseteket, a különbség annyi, hogy azok szórványosak, míg Tiszazugban „egy egész vidék lelkületét fertőzte meg a bűn” (Szeibert, 1935: 3).

2.4. Tiszazug népe

Szeibert és Szállási a mérgezéseket előidéző okok között egyenlő súlyt tulajdonít a gazdasági körülményeknek, a társadalmi viszonyoknak és a lelki tényezőknek. A szegénység és a hierarchikus rendszer azonban nemcsak ennek a területnek a sajátja, így ha meg akarjuk érteni, miért éppen Tiszazugban történtek az arzén mérgezések, az itt élő embereket kell jobban megismernünk. A szerzők kísérletet tesznek arra, hogy leírják a „nép jellemét”. Állításaik valóság tartalma kétséges, ám jól tükrözi a falvokról az írók által kialakított gondolati sémákat.

A szociográfiákban az öregek és a gyermekek megmérgezését a fentiekben említett bünfelfogáson túl a falusi társadalom értékrendje is indokolja. Ebben a világban az emberi élet értéke a munkabíró képességével áll egyenes arányban – ezt a megállapítást azonban az összes falura érvényesnek tekintik, nem tiszazugi jellegzetességnek tartják. Szeibert kiemeli a közösség összetartó erejét, amely segítségével el tudták titkolni tetteiket a kívülről és a hatóságok elől. Az összezárás azonban nem jelentett általános egyetértést. Egymás közti konfliktusaikat a közös titok nem oldotta fel, a szerző hangsúlyozza, hogy mégsem voltak hajlandók egymás ellen tanúskodni.

Mindkét műben jelentős szerepet tulajdonítanak a civilizáció hiányának. Az elhagyatottság, az iskolázatlanság, a vallási tanítás hiányában a humánus gondolkodásmódot háttérbe szorítják az ösztönök, a szerzők szemében a tiszazugiak az elszigeteltségben állatias szintre süllyedtek. Így mindezek a tényezők hozzájárultak azon normarendszer kialakulásához, amely lehetővé tette a terhet jelentő családtagok meggyilkolását. Szállási ezt a folyamatot az elkövetők mentségére hozza fel, úgy véli, egyfajta ősi tudatalatti késztetés hatására cselekedtek.

Szeibert keményebb bírálatot fogalmaz meg. Véleménye szerint a műveltség hiánya mellett a nagyréviek jellemében a ravaszság és az anyagiasság dominál. Az előbbire utal az elkövetés módja, az ételbe csempészett mérge, illetve a kíváncsiskodók megtévesztésére kialakított stratégia is. Az eseményeket a falubeliek naivitással adják elő, mintha valóban nem lennének tisztában az elkövetett bűncselekményük súlyosságával. Azonban csavaros észjárásuk rögtön szembetűnik, amikor leplezni próbálják a történeteket. Amennyiben ennek az eszmefuttatásnak igazat adunk, azt kell feltételeznünk, hogy Szállási elhitte a szerepjátékot, ezért talál mindig felmentést a tiszazugiak számára. Szeibert az anyagiasságot tarja minden rossz forrásának. Nemcsak hogy ez a mérgezések egyik előidézője, de ez a tulajdonság felül is írta a közösség szinte egyetlen pozitívnak vélt tulajdonságát, az összetartó mentalitást is. Az egyik asszony nem akarta kifizetni a bábának az arzén árát, ez lett a botrány kiindulópontja, amely lebuktatta az egész társaságot. Az asszony saját javait a közérdek elé helyezte, így felborította a rendet. A csendőrségi nyomozás levélben tett feljelentés hatására kezdődött, de a lebukás mozzanatát az emlékezet a nők civakodásához köti.

A helyi társadalom vizsgálatakor Szállási a korszak felfogására jellemzően „faji” szempontokat is figyelembe vett. Ezen a vonalon azonban nem tudott jelentős érvet felhozni: „... a Tiszazug lakói jelenleg annyira magyarok, mint más vidékek magyarjai, akiknek vérében az elenyészően kevés kun vértől eltekintve idegen vér alig került” (Szállási, 1935/2011: 16). Szeibert úgy gondolja, hogy kevert népcsoport él a térségben. A fenti megkülönböztetésnél azonban sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a nemnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy az elkövetők mind nők voltak, és ennek kapcsán hosszasan elemzi a tiszazugi asszonyok jellemét, a közösségben betöltött szerepüket. Szociográfiája ezen a pontot szolgáltatja a legérdekesebb információkat. A nők különleges társadalmi státusának és a szexuális erkölcsök lazaságának jelentős szerepet tulajdonít. A leírás rendkívül érdekes képet tár az olvasó elé a tiszazugi családok életéről: a nők gyakorolnak hatalmat a férfiak felett, ők kezelik a családi vagyont, ők hozzák meg a család életét érintő fontos döntéseket. Ebben a gondolatmenetben az arzén is a női hatalom gyakorlásának eszköze.

2.5. Ítélet és javaslatok

Az ok-okozati tényezők feltárása során a két szerző nagyjából azonos következtetésre jut. Tiszazug települései az „elhanyagolt falu” tipikus példaként jelennek meg, ahol a vezetők helytelenül látták el hivatalukat, nem fektettek kellő időt és energiát a rájuk bízott emberek ügyes-bajos dolgainak ellátására. Emellett az állam is cserbenhagyta őket, nincs vasút, az utak rosszak, az orvosi ellátás is a kritikus szint alatt van, vallási vezetőiktől sem kaptak erkölcsi útmutatást.

Mindezen tényezőket azonban a két szerző eltérő módon interpretálja. Szállási szemében „a tiszazugi lakosság a nemzet mostoha, kitagadott gyermeke” (Szállási, 1935/2011: 14). A szerzőtől távol áll az ítélkező magatartás, szociográfiájára jellemző, hogy felmentést keres a tiszazugiak számára. A sorozatos mérgezéseket és a magzatelhajtásokat tragikusnak tartja ugyan, azonban az egész eseménysorozatot megpróbálja valamilyen pozitív tartalommal felruházni, mártírszerepet tulajdonít az áldozatoknak, akik ebben az összefüggésben a magyar kultúráért áldozták életüket:

„A doberdói sok vér sajnos nem hozta meg a szebb, a boldogabb magyar jövőt, de talán remélhetjük, hogy a tiszazugi mártírok és a még napvilágot nem látott angyalok tragikus példája eljuttatja hazánk vezetőit és népét arra az útra, amely a civilizáció magaslatára és ezen át csonka hazánk felvirágozására vezet” (Szállási, 1935/2011: 10).

Szeibert jóval kritikusabb hangot üt meg, bár a külső tényezőknek jelentős szerepet tulajdonít. A természeti és gazdasági körülmények véleménye szerint „determinálták a falu népének lelkületét” (Szeibert, 1935: 36). Ez a tényező azonban nem csökkenti a tiszazugi közösségek felelősségét. Az elhanyagoltság mellett „morális természetű” tényezők és az „emberi adottságok” is hozzájárultak a tiszazugi mérgezésekhez.

Az itt bemutatott szociográfiák megegyezésre jutnak a legsürgősebb feladatokat illetően, ezt Szeibert befejező sorai tömören és lényegre törően foglalják össze:

„Akkor, midőn a falu megsegítéséről tárgyalunk, mikor telepítési problémákat, földreformot, a parasztság anyagi megsegítését, a hitel, a beszerzés és az értékesítés problémáinak reformját hangoztatjuk, nem szabad felednünk, hogy a reformot még intenzívebben alkalmazni kell a faluvezetők munkájában, mert a falu megsegítésének útja itt kezdődik” (Szeibert, 1935: 37).

2.6. Termelőszövetkezet a Tiszazugban

Illés Sándor szociográfiája stílusában az útinaplókra emlékeztet. Bár írásának a *Tiszazug* címet adta, nagyrévi útja során szerzett tapasztalatait osztja meg olvasóival. A könyv 1961-ben jelent meg. A publikálás dátuma jelentős szereppel bír: az 1960-as évek téveszesítési hullámával esik egybe. A tulajdonjogi változások által előidézett konfliktushelyzetet tovább tetézte, hogy a csökkent a termelés, és problémás volt a termények betakarítása is. Ebben az időszakban idézi fel Illés Tiszazug emlékét, ellátogat Nagyrévre, abba a faluba, amely még mindig az arzénos ügyet juttatja a kortársak eszébe. A perekkel Illés keveset foglalkozik, a botrány azonban alkalmat ad arra, hogy ítéletet mondjon a két világháború közötti Magyarország felett:

„A vádirat nemcsak az asszonyok ellen emelt szót, a vádlottak padján ült az akkori rendszer is. A védő a per tárgyalásán, amikor az indító okokat kereste, többek között ezt mondta: A gyilkossági sorozat első oka a föld volt. Nagyréven a határ 75 százaléka nagybirtok” (Illés, 1961: 21).

A falu történetében a Magyar Kommunista Párt megalakulása jelent cezúrát a szerző szemében, amelyet a mindennapi életet teljesen átformáló szövetkezetek megalakulása követ: 1949-ben létrejön a Haladás, 1959-ben az Új Élet. A következőkben a mű eszmerendszerét a múlt és a jelen szembeállítás határozza meg: a múltban a tiszazugiak az életben maradásért küzdöttek, ami végül a gyilkosságokhoz vezetett, de a téveszesítéssel a falu megindulhatott

a „szocialista fejlődés útján”. A kötetben mindezt a falu új életének leírásával támasztja alá. Új intézmények jelentek meg, új vezetők érkeztek, a földet traktorral szántják, a falu boltjában pedig mosógépet árulnak. A múlt és a jelen közötti különbséget interjúkkal és fényképekkel is szemlélteti. A szocialista falu idilli bemutatása egyértelműen a téesisítés melletti propagandaként értelmezhető.

Összegzés és következtetések

Az 1929-es arzénes mérgezések óriási felháborodást váltottak ki belföldön és külföldön egyaránt. A New York Times több cikket közölt az ügy kapcsán, mint az egész Horthy-korszak Magyarországról. A civilizált nyugati ember nézőpontjából a családtagokat leölő asszonyok értelmezhetetlenek. A korabeli sajtó meglehetősen sablonosan ábrázolja, bestiáknak, boszorkányoknak bélyegzi az elkövetőket. A szépirodalmi művek és a szociográfiák próbálnak az okokra is fényt deríteni. A magyarázatok között felmerül az erkölcsi hanyatlás, a kulturális izoláció, a földéhség, a nemi szerepek sajátos torzulása és számos egyéb tényező. Olyanok is vannak, akik tanmesének használják a tragédiát, és a korszak egészéről mondanak lesújtó ítéletet.

Irodalom

Bíró Judit (2006): *Hivatalos falukutatók*. Budapest: PolgArt.

Bodor Antal (1935): *A falukutatók vezérfonala*. Budapest: Magyar Társaság Falukutató Intézete.

Háy Gyula (1954): Tiszazug. In: *Uó: Öt színdarab*. Budapest: Szépirodalmi.

Hunt, Lynn (1983): The Rhetoric of Revolution in France. In: *History Workshop*. No. 5 (Spring) 78–94.

Markó László, szerk. (2001): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest: Magyar Könyvklub, Helikon.

Maza, Sarah (1993): *Domestic Drama and the Social Contract*. In *Uó: Private Lives and Public Affairs. The Causes Celebres of Prerevolutionary France*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.

Móricz Zsigmond (1930): Tiszazugi méregkeverők. *Nyugat*. február, XXIII. évf. 3. sz.

Saad Katalin (1997): *Csupaszon*. Budapest: Noran.

Szabó László & Csalog Zsolt, szerk. (1974): *Szolnok megye néprajzi atlasza*. Szolnok: Damjanich János Múzeum.

Szállási Sándor (2011): *Tiszazug szociográfiája*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Szeibert János (1935): *Elsodort Falu a Tiszazugban*. Budapest: Stephaneum Nyomda.

Tverdota György (2006): „szublimálom ösztönöm”. *József Attila-versek elemzése*. Budapest: Universitas.

Győri Anna történelem-szakos hallgató az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén. Kutatási területe a 20. századi Magyarország kultúr- és társadalomtörténete, valamint a gender studies.

Bálint Angelika az ELTE BTK társadalom- és gazdaságtörténet-szakos PhD-hallgatója, emellett történeti muzeológia szakon abszolvált hallgató. Kutatási témája a 19. és a 20. századi szegénység, hajléktalanság.

Izsák Anikó-Borbála

Éheznek? Fáznak? Egyen csokoládét, öblítsen Diana sósborszesszel! A Népszavában megjelent hirdetések 1907 és 1932 között¹

A szociáldemokrata mozgalom napilapja, a Népszava 1945 előtt cikkeiben az osztályharcot, a polgári (kapitalista) mentalitás és értékrend tagadását hirdette. A hirdetések, reklámok viszont éppen ebben az időszakban nyertek nagy szerepet a médiavállalkozások életében – és általában is fontosak voltak a fogyasztói társadalom kialakulása során. Mit tett ebben a helyzetben a Népszava? Vajon csak „osztályharcos” hirdetéseket közölt, vagy – ellenkezőleg – nagy számban olyanokat is, amelyek megjelentetésével a fogyasztás és ezen keresztül a társadalmi rend fenntartásához járult hozzá? Kik voltak azok, akik hirdettek egy olyan lapban, amelynek nem titkolt célja a szocializmus elérése volt? Mit és milyen módon hirdettek? A tanulmány ezekre a kérdésekre keres választ.

A sajtóban fellelhető reklámok, hirdetések mint a történeti kutatások „alapanyagai” sokoldalúan hasznosíthatók: vizsgálhatjuk őket társadalom-, gazdaság-, média-, kommunikáció-, sőt eszmetörténeti összefüggésekben – és ez a felsorolás bizonyára nem is teljes. Ha a hirdetési tevékenység és piac szereplőit tekintjük, kutatási kérdéseink alanyai lehetnek maguk a hirdető: a kereskedelmi vállalatok, a kiskereskedők, az ügynökségek vagy az apróhirdetést feladó magánszemélyek. Lehet a kutatás alanya a hirdetést felvevő szerkesztőség vagy lapkiadó vállalat, amelynek ezzel a tevékenységgel összefüggő elvi állásfoglalásait, munkája anyagi vonzatait vizsgálhatjuk. Gondolhatunk továbbá az olvasókra, elsősorban társadalmi helyzetükre, foglalkozásukra, esetleg szükségleteikre, anyagi lehetőségeik és vágyaik egymáshoz való viszonyára – valamint arra, hogy milyen érvelési móddal győzhetőek meg a leginkább (például egy termék jó minőségéről és szükségességéről). Ha magukat a reklámokat és hirdetéseket vizsgáljuk, elemzés tárgyává tehetjük külső vonásaikat: szóhasználatukat, képanyagukat, érvelési módjukat; tartalmukból a kínált termékek jellegét és árát, a kínálat gazdagságát (az azonos jellegű cikkek felhozatalát); eközben különbséget tehetünk közöttük aszerint is, hogy egyenként vagy általában fizették-e őket. A teljesség igénye nélkül felsorolt tényezők, bár viszonylagos pontossággal szétválaszthatóak,² függenek egymástól,³ ezért csak valamilyen módon társítva érdemes őket kutatni (például meghatározott kereskedelmi vállalat hirdetéseit a különböző szellemű lapokban), de a reklámok elsődleges forrásként nagyon kevés, egyedüli forrásként egyik esetben sem hasznosíthatóak.

Ennek megfelelően tanulmányomban összetett kérdést vizsgálok: vajon mennyit árulnak el a Magyarországi Szociáldemokrata Párt napilapjában megjelent hirdetések a szerkesztők elveiről, az olvasók érdeklődéséről és társadalmi helyzetéről? A Népszava reklámjait megfigyelve keresek erre a kérdésre választ, majd további kutatási célokat tűzök ki, illetve javaslatokat teszek.*

1 A szerző dolgozatával a 2014-es Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia „Jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok” elnevezésű szekciójában első helyezést ért el.

2 Nem minden esetben választhatóak szét tökéletesen: apróhirdetést feladó magánszemélyek egyúttal olvasók is lehetnek, de nem szükségszerűen.

3 Ez alatt nem csak olyan ok-okozati összefüggésekre gondolok, mint a vélt igényekhez való igazodás, hanem olyan számszerűsíthetőkre is, mint a hirdetésekből tükröződő kínálat arányainak és a piacon jelen levő kereskedelmi vállalatok költségvetéseiben a reklámra fordított összegek arányának egymáshoz való viszonya. Amellett, hogy a hirdetmények halmaza a potenciális hirdető számáról és „erőviszonyairól” sem ad feltétlenül hű képet, emlékeztetnék arra, hogy a fogyasztás összetételét még ilyen mértékben sem tükrözi.

* A Népszaváról lásd még Takács Róbert „A Népszava hiányzó negyven éve” című írását lapunk 2013. téli számában – a szerk.

A téma: szociáldemokrata Népszava és kapitalista hirdetések

Déry Tibor *Felelet* című regényében Köpe Bálint munkásgyerek fenntartásokkal kezeli a Népszavát, mivel:

„...az mindig csak a hitvány, elvetemült kizsákmányoló tőkésekről írt, de soha egy szót sem a hitvány munkásokról, a tanoncokat nyúzó segédekről, a segédeket kizsákmányoló mesterekről, akik pedig szintén szép számban rontják a levegőt” (Déry, 1973: 180).

Köpe Bálint kritikus megjegyzései nem merülnek ki ezzel. Sérelmezi még az ilyen reklámok megjelenését is: „Dunán innen, Dunán túl, Okma talpon jár az úr.” Megkérdőjelezi, „hogymunkások számára írják-e azt az újságot, amelyben ilyen reklámok jelenhetnek meg” (Déry, 1973: 180). A kérdés első olvasásra jogosnak, a kifogás súlyosnak tűnik, lévén egy szociáldemokrata világnézetű mozgalmi lapról van szó. De mit is jelent?

Bár megtörténhet, hogy ezt az észrevételt Déry (bár a munkásfiú nevében)⁴ csak mint összetett gondolatvilágú újságolvasó, mint – esetleg kényes ízlésű – értelmiségi fogalmazta meg, a szociáldemokrata mozgalom eme létező dilemmáit nem ő találta ki. Például 1908 és 1933 között többféle elképzelés ütközött egymással a Népszava, azaz a párt központi orgánumának jellegére vonatkozóan. Nemcsak abban a tekintetben nem uralkodott egyetértés a párt berkeiben, hogy milyen műfaj (az egyszerűség kedvéért: hír vagy tanulmány) dominálhat az újság oldalain, hanem azt illetően sem jutottak megállapodásra a vitatkozók, hogy milyen pénzügyi forrásokból meríthet és milyen üzeneteket közvetíthet a lap. Mi a szociáldemokrata sajtó célja? – merült fel újra meg újra az alapkérdés. Vajon a tájékoztatás vagy a munkásöntudat erősítése? Esetleg a látókör tágítása vagy az ideológiai képzés (Varsányi, 1999: 182–202)?

Való igaz, ezek a szembeállítások eleve egyoldalúak, mert létezett olyan nézőpont, amely szerint a pusztán tájékozódásnak öntudatosra kell tennie a munkást, a látókör tágulása pedig csakis a szocialista eszmék vállalásához vezethet. Egy értékrend megtagadását erősebbé, hitelesebbé teszi, ha az ellenében vállalt értékrend megnyilatkozásai minőségükben nem maradnak el a meghaladni kívánt eszmék kifejezőmódja mögött.⁵

Csak hogy egy újság szerkesztőinek a megszólított vagy legalábbis a megcélzott közönség igényeit és képességeit is szem előtt kell tartaniuk. Emiatt az állásfoglalásokba beleszövődött a Népszava jellegéről vitázó feleknek a „tömegekről” alkotott egyéni képe.

A 19. század végén egy általános folyamat – a sajtó üzletiesedése – kompromisszumokra készítette a munkássajtót. Sikerült egy, ha meg nem is nyugtató, de nem is beletörődésre utasító választ találni arra a kérdésre, hogy egyáltalán jelenhetnek-e meg („kapitalista”) hirdetések szocialista szellemű lapokban. A század közepén még Ferdinand Lassalle, a szociáldemokrácia egyik ágának meghatározó ideológusa a reklámok és a hirdetések kitiltásával együtt gondolta el a „szociáldemokrata állam” sajtójának ideálját (Vörös, 2005). Ezzel összefüggésben a század végére még nem kopott ki az a koncepció, hogy az utolsó betűig következetesen szocialista szellemű sajtóban nincs helye fizetett hirdetéseknek – erre mutat, hogy a nemzetközi munkássajtó nyomán a Népszava egyik cikkírója 1890-ben az üzleties közlemények rostálását kompromisszumos megoldásnak tartotta. Mint fogalmazott:

„Ez ugyan egyezséget képez, de nem rosszabbat, mint amilyent a mindennapi életben százszorta kötünk azon öntudatban, hogy szocialista alapelvek szerint ma még nem lehet élni, de másrészt még ma céltalan is volna” (idézi Vörös, 2005: 379).

4 A regény szereplőinek, így Köpe Bálint alakjának megformálásához is Déry valós, általa ismert egyéneket tekintett modellnek – mint kiderül a kéziratanyagból fennmaradt, életrajzokat tartalmazó noteszeiből (Reichert, 2013). Egyelőre nem ismerem az egyes szereplők „egyéniségének összetételét”, így azt sem, hogy az idézett és más hasonló észrevételek eredetileg kiktől származhattak.

5 Erre mutat Lukács György későbből származó, konkrétan nem a marxista, hanem a marxista-leninista munkásmozgalommal kapcsolatos megjegyzése: „...ha egy mai író pár brosúra felületes olvasása után megtanulta felületesen kezelni a marxizmus terminológiáját, az még távolról sem jelenti, hogy művének eszmei tartalma Shakespeare, Molière vagy Goethe fölé emelkedett volna. A marxizmus-leninizmus csakugyan a Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska azért nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja” (Lukács, 1970: 540–541).

Az általam vizsgált korszakban már nem az tekinthető elsődleges kérdésnek, hogy vegyen-e fel hirdetések a munkássajtó, hanem hogy miként szűrje és hogyan rendezze el ezeket a lapokon. A kutatási kérdés tehát az: vajon a Népszavában megjelent hirdetésekben tükröződtek-e valamilyen módon a szerkesztői munka ideológiai dilemmái? Vagy talán a hirdetési rovat önálló életet élt?

A Népszava munkatársa, Révész Mihály⁶ egy 1914-es cikkében említést sem tesz a reklámokról és hirdetésekről, pedig még arról is tudomást szerezhethünk belőle, hogy mitől függ az egyes közlemények betűtípusa, és a szedés gyakorlati részleteiről is kimerítő leírást kapunk (Révész, 1914). Támponcot ad – vagy legalább kiinduló pontot újabb kérdések megfogalmazásához – a szociáldemokrata szerkesztő, Horváth Zoltán megállapítása. A háború előtti időszakra – és viszonyításként, egy zárójel erejéig, a két világháború közöttire – vonatkozóan a következőket írta történeti munkájában:

„[A Népszava] az első olyan napilap Magyarországon, amelynek a szerkesztése minden vonatkozásában egy bizonyos politikai párt, társadalmi réteg szempontja érvényesül – s ebben a kezdeti időszakban (ez később, a háború alatt és főleg után megváltozik) a szerkesztőség, illetve a pártszempont még a hirdetési rovatot is szigorúan ellenőrzi. Ez az ellenőrzés nem csupán bankok, nagyvállalatok pauszálé-fizető hirdetéseiére vonatkozik, hanem például az apróhirdetésekre is: a Népszavában a valamennyi lapnál szereplő prostituáló levelezési hirdetések nem jelenhettek meg: a polgári lapokkal szemben a Népszavánál a szerkesztőség cenzúrázta a kiadóhivatali munkát és nem fordítva, úgy hogy bizonyos alapvető erkölcsi színvonalat igyekeztek megőrizni, s ez a háború végéig lényegében sikerült is” (Horváth, 1961: 329).

Szabó Dániel információi ezzel ellentétesek: szerinte ebben az időszakban a Népszava hirdetéseit egy ügynökség vette fel; a – hirdetési rovat fölött olvasható – felelősséget elhárító mondatot követő tartalom a szerkesztőségtől teljesen független volt, így nem is ment keresztül szocialista elvek szerinti szűrésen (Szabó, 1991). Horváth és Szabó adatai egy vonatkozásban hasonlítanak: a forrásmegjelölés hiányában.

Dolgozatomban elsőként a lap hirdetmény-anyagának változásait szeretném megvizsgálni. Az eddigi kutatás időkereteit a Varsányi Erika által megszabottakhoz képest egy évvel eltolom: 1907-től kezdem a lap vizsgálatát, ugyanis ekkor indult külön rovat az apróhirdetések számára – azt alább fejtem ki, hogy ez miért volt fontos –; az utolsó évfolyam pedig, amelyről szólok, az 1932-es. A kiválasztott időintervallumot megcsonkítom továbbá a háború éveivel, de teljesen csak az 1915–1918 nyara közötti időszakot hagyom ki. Úgy találom ugyanis, hogy külön részletes kutatást érdemelne a téma ebben az időszakban. (Véleményem indoklására még visszatérek a dolgozat során, amikor a háború kezdetéről ejtek szót.)

Szakirodalmi áttekintés

Horváth Zoltán idézett megállapítása általánosító, és nem derül ki, milyen forrásokra támaszkodik. Az újabb szakirodalomban azonban nem ismeretlen probléma a kereskedelmi hirdetések találkozása a munkásmozgalommal.

Szabó Dániel a reklámokban megjelenő munkásalakokat, illetve munkásmozgalmi jelszavakat vizsgálta a századforduló sajtójában. Bemutatta, hogy ezek milyen módon váltak reklámnyaggá, a különböző társadalmi csoportok számára milyen hívószavak révén tehették vonzóvá a termékeket. A munkás alakja nemcsak azt a célt szolgálhatta, hogy a dolgozó magára ismerjen egy termék elégedett fogyasztójában. Fel lehetett használni az „erő, tartósság, fizikai stabilitás” (Szabó, 1991: 385) jelképeként, alkalmazható volt a paternalisztikusan működő hierarchia

⁶ Révész Mihály (1884–1977) 1906 és 1919 között, valamint emigrációs éveit követően 1924-től volt a Népszava szerkesztőségének munkatársa. Munkássága, adatgyűjtése jelentős a szociáldemokrata mozgalom történetírását illetően, és emiatt a történész Varga Lajos a Népszava „mindenesének” nevezi (Varga, 2007: 170). Rövid életrajzát lásd: Varga, (1999).

híveit megszólító hivatkozásokban (ha az árucikket a munkásokra nézve jónak, egészségesnek állították be, vagy akár – nagyobb gyárak – saját munkásaikra, a foglalkoztatottak számára hivatkoztak). Ilyen módon inkább a középosztály tagjainak bizalmát kelthették fel a hirdető. Ugyanehhez az értékrendhez sorolódik a kivándorlás meggátolására vagy a hazai ipar támogatására buzdító reklámszöveg. Szabó kitér a politikai utalások humoros alkalmazására is. A munkásmozgalom tagjait azonban a marxista gazdaságtan érveivel alátámasztott, komoly politikai tartalmat hordozó hirdetések, illetve a mozgalom jelszavait, ideológusait felhasználó reklámok igyekeztek egy-egy termék vásárlójául megnyerni. Egy kisiparos marxista hirdetése kapcsán Szabó a következőt írja:

„Ez a Népszavában megjelent reklám egyértelműen tükrözi a hirdető azon feltételezését, hogy a Szociáldemokrata Párt közlönyének olvasói nem pusztán munkások, de a munkásmozgalom elkötelezettjei is egyben. A Népszava ugyan az egyedüli lap, amely a hirdetésrovata tetején közli, hogy a szerkesztőség nem vállal felelősséget a következőkben megjelentekért, a reklámok, főleg a századforduló előtt, mégis gyakran kötődnek a mozgalomhoz, a jól körülpintható olvasótábor következtében” (Szabó, 1991: 388).

Szabó Dánielnek még egy állítását emelném ki. Ő egyértelműnek tekinti, „hogy az áruhirdetésekből tartósan megjelenő értékek pontosan tükrözik a társadalom – vagy legalábbis annak a hirdető által megcélzott része – értékstruktúráját”. Az értékstruktúra elemeit három kategóriába sorolja: megkülönböztet

„...mindennapi fogyasztási értékeket (olcsóság, tartósság, stb.), általánosabb, életmódra vonatkozó értékeket (modernitás, egy bizonyos elithez való tartozás stb.), s bizonyos szituációkban és bizonyos társadalmi csoportoknál akár politikai értékeket” (Szabó, 1991: 385).

Ezt követően egy tézist állít fel:

„...reklámokban megjelenő általános életszemléleti és politikai értékek legalább annyira tükrözik a társadalomban elterjedteket, mint a kimondottan ilyen értékek propagálására szolgáló újságokban megjelenő írások, bár kétségtelen, hogy nem lehet eltekinteni attól sem, hogy maga az újság is áru, s szerkesztői nem pusztán befolyásolni akarják olvasóközönségüket, hanem meglévő értékeik hangoztatásával el akarják adni lapjukat” (Szabó, 1991: 385).

A kereskedelmi hirdetéseknek kifejezetten a munkássajtóban való megjelenését és a szociáldemokrácia képviselőinek ezzel kapcsolatos dilemmáit vizsgálta Vörös Boldizsár az 1870 és 1890 közötti időszakra vonatkozóan (Vörös, 2005). Az apróhirdetéseken keresztül a sajtó üzletiesedésének problematikájáról Balogh János Mátyás írt tanulmányt, ugyancsak a 19. század végét illetően (Balogh, 2005). Nincs tudomásom arról, hogy kifejezetten a Népszavára vonatkozó szakirodalmi tétel vagy forrás foglalkozna a hirdetmények kérdésével (Lakatos, 2012).

Ami a lap közönségét illeti, láttuk már, hogy Szabó Dániel egyértelműen a munkások újságjaként kezelte a Népszavát. Ezt erősíti Kovács Éva is, aki szerint a

„...Népszavát elsősorban a szervezett nagyipari munkásság olvasta, akiegyben a lap előfizetői is voltak, a »szocialista olvasókörök« tagjai. De eljutott a lap a szervezetlen munkások közé

is, és – különösen az első világháború előtt – a progresszív (liberális, demokrata, radikális) polgári körökbe. Folyamatosan szűkült az olvasótábora a mezőgazdasági munkásság körében, ennek okai az agrárszocialista és szociáldemokrata mozgalom egymástól való eltávolodásában keresendők” (Kovács, 1990: 136).

Kovács ezt a megállapítást forrásmegjelölés nélkül teszi, így ha el is fogadjuk a közölt információt – hiszen nincs okunk kételkedni abban, hogy egy lapot azok vettek, akik a benne írtak iránt érdekelődtek, és (legalább nagyrészt) egyetértettek velük – a további kutatásokhoz nem kapunk tőle útmutatást. Valószínűnek tartom, hogy nincsenek is olyan források, amelyek alapján közvetlenül kutathatnánk a Népszava olvasóinak, illetve a munkásoknak a személyes ízlését és szellemi igényeit, vagy ha vannak is, nem akkora mennyiségben, hogy általános következtetéseket vonhatnánk le belőlük. A munkásokra szabott, „nekik szóló” irodalom csak másodlagos forrás – éppen arra próbálok rámutatni ebben a dolgozatban is, hogy a pusztán ezekre (jelen esetben a sajtóra) alapozva nyert munkásolvasó-kép mennyire bizonytalan, a soktényezős valóságot milyen nehéz meglátni e források mögött.

A közönségről a lap alapján szerezhető ismeretek kérdését érinti Sipos Balázs az elmúlt korok „közvéleményének”, valamint propagandájának a problémáját elemezve. Mivel propaganda és közvélemény kölcsönösen hat egymásra, ez a témakör azt is magában foglalja, hogy a sajtó ismeretében miként közelíthető meg, megközelíthető-e egyáltalán a közönség. Ehhez először a „közvéleményről” formált korabeli tudást mutatja be, azoknak a tudását, akik a médián keresztül kívántak hatni a közvéleményre; pontosabban ennek a tudásnak rögzített és ma is fellelhető megnyilvánulásait (Sipos, 2011: 41–86). A történeti közönségkutatás másik lehetőségéről, a befogadás-értelmezés kérdéséről ugyanő a filmhíradók kapcsán ír. Ebben a tanulmányában a jelentések pluralitását és annak megismerhetőségét tárgyalja (Sipos, 2013).

Módszertan

A kiválasztott, meglehetősen hosszú időszakban megjelent hirdetményeket a következő módon tekintetem át: teljesen, minden hónapra nézve csak az 1918 októbere és decembere között megjelent lapszámokat vizsgáltam, illetve az 1919-es évet teljes egészében. Minden más évfolyamot (tehát az 1907-től 1913-ig, valamint az 1920-tól 1932-ig terjedőket) mintavétel alapján dolgoztam fel. Ennek oka az, hogy a kutatási kérdések megfogalmazását megelőző szemlélődés fázisában azt tapasztaltam, hogy a hirdetményanyagban beállt jelentős változások kiszűréséhez elegendő egy évből két hónapot áttekinteni. Ezt olyan formán ültettem gyakorlatba, hogy az első esetben, 1907-ben a januárt és a júliust választottam ki, a következőben a februárt és az augusztust, és így tovább – mígnem elérve a június-december párost ismét a január-júliust vizsgáltam. Ilyen módon remélhetőleg nem kerülte el a figyelmemet, hogy az évszakok változása mennyiben befolyásolta a hirdetéseket, és a meghatározott alkalmak (például május elseje, karácsony) hatásait is sikerült észrevenni. Az 1919-es évfolyamra – ha folyamatosan számolnám elejétől – a hónapsor második újrakezdése esne, de mivel azt az évfolyamot külön tárgyalom, 1920-ban vizsgáltam januárt és júliust. Azért szögezem le mindezt pontosan, mert már az előzetes átlapozáskor is észrevettem és feljegyeztem néhány szembeötlő furcsaságot, amelyet szintén beépíték a dolgozatba – ha kettőnél több hónapból idézek egy évfolyamban, illetve ha nem olyan hónapból idézek, amely adott esetben soros lenne, amögött ez az ok áll. Ugyanakkor nem idézek minden kiválasztott hónapból, csak ha okom van rá, tehát akkor, ha változást tapasztalok vagy érdekességgel találkozom.

Mintavételes módszerrel nem fog kiderülni az egyes hirdetéstípusok megjelenésének vagy eltűnésének, illetve más módosulások beálltának a pontos dátuma. Ennek azonban nem is tulajdonítok jelentőséget, mert nem a Népszava szerkesztésének adatokban gazdag történetét tervezem megírni. A célom elsősorban egy megközelítő „görbét” rajzolni a hirdetések mennyiségének, kiterjedéseinek, illusztrációinak, szóhasználatának változásairól. Valamilyen mértékben a kínált termékekről vagy szolgáltatásokról is képet szeretnék nyerni, de nem olyan szintű „revelációkat” kívánok tenni, mint hogy fűtőanyagreklámot nyáron, a vászoncipőreklámot pedig télen nem találunk az újságban. A kínálat – ez sok esetben a szóhasználatra is érvényes – egyébként sem kizárólag a munkások igényeiről vagy a Népszava szerkesztéséről árulkodik, hanem korjellemző vonásokról is. Gondolok a századelőn a fertőtlenítőszer-

reklámokra, a vérbaj és más nemi betegségek kezelését ajánló orvosok hirdetéseire és a nagyszámú óvszerreklámra. Ami a megfogalmazásokat illeti, a reklámozott termék hamisításáról szóló gyakori figyelmeztetés is – és ezzel összhangban a szabadalmaztatási útmutatók hirdetése – a korról árulkodik. Emellett a reklámkultúra változásainak általános tendenciái a Népszavára is érvényesek voltak, így a hirdetés módja, a reklámoknak az újságban való elhelyezkedése nem kizárólag ezt a lapot jellemzi.

A hirdetmények megfigyelésében kihívást jelentett az anyag sokszínűsége és a vizsgálati szempontok tág lehetőségei. Formai gondot is okozott, egészen pontosan a hivatkozás módját nehezítette meg, hogy bizonyos reklámokba éveken keresztül, ha nem is minden lapszámban, de gyakran belebotlunk, míg másokkal alig találkozhatunk egy-két esetben (a hirdetések szövegét a mai helyesírás szerint közlöm). Az idézett reklámszövegek után a hivatkozás módja emiatt változó. Ha egy eset partikuláris vagy legalábbis ritka, nemcsak a megjelenés dátumát, hanem az oldalszámot is feltüntettem. Ha azonban gyakrabban felbukkanó hirdetményt idézek, megelőgszem kevésbé pontos lelőhely-megjelöléssel is; olyan is előfordul, hogy csak az évet tüntetem fel. Ez mondható önkényes megoldásnak is, de a bizonytalansági tényezők nagy száma miatt folyamodom hozzá. Nem tudtam eldönteni például, hogy mekkora jelentősége van az éveken át kitaró termékek reklámjaiban beálló változásoknak, nem is beszélve azokról az esetekről, ha egy ilyen terméknek egy bizonyos reklámjával egyetlen egyszer találkoztam, és az adott reklámszövegnek szociális vagy politikai felhangja volt. Egy reklámról sem írom azt, hogy egyetlen egyszer jelent meg, hiszen a mintavételes módszer miatt nem zárható ki, hogy az előttem sötétben maradt hónapok hordanák magukban egy ilyen állítás cáfolatát. Általában a megjelenés számára vonatkozóan nem szolgálok konkrét adatokkal, az arányokra nézve is csak feltételezéseket engedek meg magamnak.

Gyakran az is bizonytalan, hogy hol húzódik a határ a hirdetmények két típusa, a reklám és az apróhirdetés között: akkor tűnik ki, hogy milyen formai hasonlóságok és különbségek lehetnek közöttük, amikor elkülönülve jelennek meg. Szabályosságokra csak alapos kimutatások elkészítésével lehetne rávilágítani. Ez nagyon nagy munkát jelentene, azért is, mert hirdetések esetében – ismétlődésük miatt – a mintavételes módszer eleve torzít, kimutatást teljes évfolyamokról lenne érdemes készíteni. Így is kétséges, hogy a statisztikából nyerhetnénk-e értékes információkat, pontosabban az, hogy a szerzett információk értéke arányban állna-e a rájuk fordított idő és munka értékével. Véleményem, de nem meggyőződésem szerint nyereség lenne biztos számok birtokába jutni, ugyanis ilyen számok híján sikamlósnak érzem a talajt a tézisállításához, de ekkora volumenű munkát megközelítőleg sem végeztem. A kis történeti kutatások biztonságát a legegyszerűbben az időkeretek szűkítésével lehet megteremteni. Mivel én eleve hosszabb időtávon szemlélődöm, úgy próbálom biztonságossá tenni az eredményeimet, hogy a megfigyeléseim leírása közben pontosan jelzem a látottak hatáskörét a következtetések levonásában – ez a kör pedig már szűkebb lesz.

Hirdetések 1907 és 1914 között

Az 1907-es év januári Népszava-számait böngészve láthatjuk, hogy a reklámok és hirdetések egymástól nem, a színházi műsorajánlóktól sem mindig, de a hír- és publicisztikai anyagtól teljesen elkülönülnek: az újság utolsó oldalaira szorulnak, külön rovatba. A „Hirdetések” vagy máskor „Nyílttér” cím alatt az apró betűs felirat az igazságtartalomra is vonatkozik: „E rovat alatt közlöttékért nem vállal felelősséget sem a szerkesztőség, sem a kiadóhivatal.” A reklámok mennyisége folyton változó, amiatt is, mert a vasárnapi lapszámok terjedelme általában – ez a későbbiekre is érvényes – nagyobb a hétköznapiakénál, a reklámok által betöltött hely pedig – nem minden időszakban, de a sok reklámot futtató szakaszokban a legtöbb esetben – nagyjából arányosan változik a lap terjedelmével.

A külön apróhirdetés-rovatot 1907 augusztusában vezették be. Elsőként 18-án alkalmazták. A rovatindítást megelőzően – azt követően is még sokáig – rendszeresen látható a lapban a következő felhívás:

„Munkások! Elvtársak! Aki lakást, szobát bérelni vagy bérbe akar adni, aki bútort, ruhát, fehérneműt, kerékpárt, varrógépet, stb. stb. venni vagy eladni óhajt, célját a leggyorsabban és legbiztosabban a NÉPSZAVA apró hirdetései révén éri el. Ezzel megszűnik azon szégyenletes tény is, hogy elvtárs elvtársat arra kényszerít, hogy polgári lapot vegyen, mert

ezrei az elvtársaknak ezidő szerint polgári lapok hirdetései után indulva szerzik be ruhájukat, bútorukat stb. [...] Kísérjétek figyelemmel a »Népszava« hirdetéseit! Csak a »Népszava« hirdetőinél vásároljatok!”

Még 1909 márciusában is találkozunk azonos tartalmú, de másként fogalmazott felhívással – lényeges eltéréseket az idézethez képest nem mutat, de a végszót kiemelném: „Munkások! Elvtársak! Kerüljétek tehát a népellenes polgári gseftsajtót!” (Tehát az üzleti érdekek szerint készülő lapokat.)

Az induló rovat – főként kezdetben – nagyon népszerű volt. A főváros kiskereskedőinek, kisiparosainak, ügynökeinek visszatérő hirdetései mellett magánszemélyekéi is megjelentek egyszeri adásvétel céljából. Könyveket, bútorokat, hangszereket kerestek vagy kínáltak, de munkalehetőséget és lakást is. Vidékiek is hirdettek itt – postai utalvánnyal volt a legcélszerűbb beküldeniük apróhirdetéseiket, mint ez kiderül a rovat legelején. Nemcsak Budapest környékéről, Szentendréről vagy Törökbálintról érkeztek ilyenek, hanem távolabbról is, őstermelők részéről például Aradról, Érsekújvárról, Gyöngyösről, Kiskunhalasról, Lapusnyakról (Hunyad vármegye) kínáltak szőlőt, szilvát, mákot. Az év szeptemberében mezőberényi építőmunkások csoportja keresett kevésbé használt biliárdasztalt.

Ami az átalányban fizetett reklámok kínálatát illeti, a munkásszappannal, a használt ruhaneművel, de még a Gutmann-féle „elszakíthatatlan” munkaruhákkal szemben sem lehetnek fenntartásaink. Az osztálysorsjegyek nagy számú és nagy kiterjedésben megjelenő hirdetései ellen pedig – amellet, hogy bizonyára jól fizettek a lapnak – nem emelhető kifogás: ki szorult volna rá inkább a tekintélyes nyereségre, mint az alsóbb társadalmi osztályok tagjai? Ez nem pusztán „vakítás”: volt rá példa ugyanis (igaz, csak egyet tudok felhozni, azt sem ebből a periódusból), hogy egy munkás ütötte meg a főnyereményt (1926. augusztus 31., 16. o. – még visszatérek az esetre). Nem vállalkozom annak a kiértékelésére, hogy a teljesség igénye nélkül is hosszasan sorolható vállalatok (a Gaedicke bankház, a Török és Társa osztálysorsjegy-üzlet, Lukács Vilmos bankháza, a Kiss Károly és Társa bankház, a Bogdány S. Fővárosi Sorsjegyiroda, a Valutabank) a korabeli kritikus fogalomhasználat szerint „prostituálták-e” – nagy valószínűséggel pauszáléban fizetett, gyakran és nagy kiterjedésben megjelenő – reklámjaikkal az újságot, mint ahogy Horváth Zoltán írta, de emlékeztetnék arra, hogy a tőle idézett mondatok az ilyen hirdetések kiszűrését sugallták. Ezen túlmenve érdemes megjegyezni: ha a publicisztikai tartalom alapján elmondható, hogy a Népszava a „tőkésekhez nem pusztán mint vállalkozóhoz, munkáltatóhoz, a tőke tulajdonosához viszonyul ellenségesen, hanem az egész tőkés létformát ítéli el” (Kovács, 1990: 139), akkor nem érdektelen a szerkesztőségnek a bankházakhoz fűződő kapcsolata. Feltűnően sok még a hangszerkereskedő, például Wágnér:

„Nép szava – Isten szava! E mondás igazságát látjuk abban is érvényesülni, hogy ma már a nép elismeri, hogy jó minőségű, magyar eredetű hangszerekre csakis Wágnér, a Hangszerkirálynál, Budapest, József-körút 15. sz. lehet szert tenni, ahol harmonika, fuvola, cimbalom és az összes zenekari hangszerek bámulatos olcsó áron szerezhetők meg” (1907. szeptember).

Vendéglőkben, kávéházakban sem kizárólag a burzsoázia áporodott levegőjét szívhatta magába a közönség – legalábbis a Népszavában megjelent hirdetések szerint például a minden vasár- és ünnepnapon fúvó- és cigányzenekarral kísért táncmulatságokat és varieté-előadásokat rendező Vázsonyi-kert „sztrájkokra, valamint gyűlésekre a legalkalmasabb”. Ugyanígy a Zöld Vadász nyári nagyvendéglő a Városligetben, a Hermina úton, „gyűlésekre, sztrájkanyagokra és társas összejövetelekre” kínál helyszínt (1907 nyarán többször találkozni velük). Az újság lapjairól nem deríthető ki, hogy miként szolgált az anyagi haszon felé kacsingató, ám pártos (vagy annak álcázott) reklámszöveg. Semmi hasonlót nem állít magáról a szintén nem tipikusan munkásnegyedekben fekvő „Gellérthegyi Nagyvendéglő (a Citadella mellett)”, amely „a fővárosi közönség leglátogatottabb kirándulóhelye”, és vendégeit Dreher sörrel, kitűnő zamatú borokkal, pontos kiszolgálással, és – ugyancsak vasár- és ünnepnapokon – zenével toborozza. Hirdetése így is megjelenhetett a Népszavában (1907. augusztus 17., 11. o.).

Ami pedig az elvieket illeti, a legbeszédesebbnek a „tartós, vízhatlan, jóminőségű Lasalle-, Bebel- és Marx-kalapok” készítőjének hirdetését találtam, amellyel a kutatás kezdőévfolyamában és azt követően több éven keresztül találkoztam.⁷ Akiknek ezek nem feleltek meg, vehettek Teleki Józseftől is fejjedőt (1907. május 15-én a „pütkösi kalapokban” újdonságokkal is tudott szolgálni), ha pedig egyleti tag vásárolt nála, annak ajándékba piros sapkát is adott. Az egy időben megjelent számos más hirdetés között csaknem elvész a telekvásárlást mint kitűnő tőkebefektetést ajánló szöveg, így bizonyára nem is merült fel minden korabeli olvasóban (és talán a hozzám hasonlóan késeiekben sem), hogy létezett-e olyan, aki Marx-kalapját fejébe nyomva indult tőkét befektetni.⁸

Bizonyos népszerű termékek élelmes – vagy jóhiszeműen nevezzük öntudatosnak? – reklámszövegírója gyakran utalt aktualitásokra. Elsősorban a Diana sósborszesz és a Lysoform esetében találkozunk ilyen szövegekkel, de mivel ezekre később is írok példát, most a Falk-sósborszesz egy reklámját emelem ki, amelynek a minden politikai tartalmat nélkülöző szövege oszlopba írva két oldalt, a sorok első és utolsó betűiből függőlegesen olvasva, a következő szöveget adja: „éljen az általános titkos választójog” (1907. augusztus 27., 18. o.).

Kivételes helyzet: az első világháború

A Ferenc Ferdinánd elleni merénylet semmilyen azonnali változást nem idézett elő a hirdetési rovatban, de az általános mozgósítás kihirdetésének napján rögtön megjelent itt is az első utalás a hadiállapotra: eszerint „Háborúba Diana sósborszeszt visz és győzni fog a magyar katona” (1914. július 31., 9. o.). Másnap a Lysoform fertőtlenítő reklámja tölti be a 9. oldal harmadát vízszintes osztásban középen. Hatalmas fekete betűkkel egy szó: „Bevonuláskor” – a megszólítottak kell magával vinnie egy üvegcsét. Ugyanaznap, ugyanazon az oldalon látható, hogy az élet különböző tereire miként szivárgott be a nemzetközi konfliktus „hangulata”: esténként a Tabarinben „fényes tánc- és énekműsor”-t tartottak, amelynek címe: „Háborús aktualitások”. Szeptemberben az iskolakönyvek és iskolatáskák hirdetésével egy időben kezdtek megjelenni az olyan fogyasztási cikkek, mint a „katona-czipő” vagy „az európai háború térképei”. A Diana sósborszesz mindig résen levő reklámszövegírója (vagy -írói) október elején már a kolerára figyelmeztetett, ugyanakkor a Párisi Nagy Áruház a tábori felszereléshez járó árucikkek árlajstromát adta közre. Október közepén ugyanez az áruház a női és a gyermekruhák árlajstromához egy tábori lapot ír, hazagondoló katona (feje fölött felhőben az árlajstrom közvetlen érintettjei: az asszony és a gyermek) képét mellékelte. Ezt követően egyre nőtt a katonai felszerelésről szóló reklámok száma. Wágner „Hangszerkirály” ezúttal is segítette a ráhangolódást. Már decemberben megjelentek a zenei ízlést a háború irányába terelgető hirdetései: sebesülteknek varázsfuvolát, „hős katonáinknak” szétszedhető tábori harmonikát ajánlott, de talán – szabadjon egy bizonytalan tartalmú jelzővel felruháznom – a legkedvesebb reklámszövege így szólt:

„Küzdő vitézeinket a legjobban fölvidítja a legújabb három részre szétszedhető, könnyen hordozható, gyönyörű mélabús hangú kuruc-tárogató, melyen bárki azonnal játszhatja kedvenc nótáit.”

A háború a reklámokra – a bennük tükröződő kínálatra és a szóhasználatra egyaránt – feltűnő hatást gyakorolt (Szabó, 2007). Már az eddig felsorolt példák is láthattuk, hogy egyes vállalatok gátlástalanul folyamodtak a hazafias érzelmeket célzó vagy a lelkiismeretet szorongató szlogenekhez, és gyakran (vissza)éltek a családok kényszerű szétszakítottaságából eredő érvelési lehetőségekkel. A megváltozott szükségleteket tükrözte például a katonai felszerelés, illetve a művésztagok piacának fellendülése, a szűkülő lehetőségeket a különböző pótlékokat kínáló reklámok számának növekedése, az állam

7 „Marx ezen kívül megjelenik még festékárún és pótkávé és órán Bécsben és munkásruhán Budapesten. Lassalle a legtöbbször együtt szerepel Marxszal, de más, a már említett Gutman cég gyártja a Lassalle munkásruhát, van Lassalle kalap és találkozhatunk Lassalle órával is” (Szabó, 1991: 389).

8 Egy konkrét példa a szocialista kalapok és a tőkebefektetés együtt szereplésére: 1908. február 2. Kettőt kell lapozni: előbbi a 17., utóbbi a 20. oldalon látható.

szorultságát a hadikölcsön felvételére buzdító szövegek megjelenése. Ezen kívül a hirdetések az antant kötelékébe tartozó országokból származó termékeknek/szabadalmaknak a piacról való kiszorulására engedtek következtetni, illetve láthatóvá tették az ellenséges országokra utaló megnevezések megváltoztatását. Hasonlóan politikai célokat szolgált a szövetséges államok címereinek és uralkodók arcképeinek árusítása.⁹

Külön kutatást érdemelne az a kérdés, hogy mindezekhez a jelenségekhez hogyan viszonyultak a pacifista és internacionalista szociáldemokraták, miként változtak a háború folyamán a Népszava oldalain megjelent hirdetések, és hogyan békéltek meg a lap szerkesztői azzal a kényszerű helyzettel, hogy nézeteikkel ellentétes üzenetet hordozó reklámok jelennek meg sajtótermékükben, vagy találtak-e később megoldást ezek kiküszöbölésére. A szociáldemokrata párt által előzőleg folytatott háborúellenes propaganda és a párt lapjának tartalma között fennálló ellentmondások két mögöttes tényezővel magyarázhatók. Egyrészt a szociáldemokrácia képviselőinek még annyi hatalmuk sem volt, hogy a saját sajtójukban következetesen képviseljék háborúellenes elveiket – külső nyomás a publicisztikai tartalom összeállításában is nehezedett a szerkesztőkre. Másrészt – és ez sokkal valószínűbb – a háború megítélését illetően nem is alakult ki tökéletes konszenzus az ideológusok között (Varga, 2007). Mivel azonban – láthatjuk – nemcsak a háború éveiben jelentek meg a lapban kifogásolható tartalmú reklámok, ez a kérdés sokkal összetettebb.

Kivételes helyzet: 1919

A háború utolsó hónapjaiban és az őszirózsás forradalmat követő időszakban a hirdetési rovat azonos képet mutat. Kis számban és szerény külsővel jelentek meg hirdetések, kizárólag vasárnap (akkor se minden esetben): az újság legutolsó lapján, a harmadik, tehát utolsó hasáb alján találkozunk két-három darabbal. A fel-felbukkanó reklámok leginkább Friss Gyula gramofonszaküzletét, Sternberg hangszergyárát, Wágner hangszeráruházát népszerűsítik, illetve esetenként az Általános Fogyasztási Szövetkezet egyes mézárzszékeinek megnyitására kapunk ez úton értesítést. A hangszerkereskedők nagy valószínűséggel a mozgalom támogatói voltak. Februárban feltűnt még néhány termék: a Lurion cipőkrémviasz, a Fedol sósborszesz, a Modiano szivarkahüvely. Március 21-ét követően (aznap nem jelent meg újság) csak a 23-ai számban láthatjuk még Wágner és Sternberg reklámjait az utolsó oldalon, nagy kiterjedésben, más kisebb reklámok mellett. Március 25-étől kezdődően a lap csak saját hirdetéseit hozta, főként lapkihordók felvételére irányulókat, hiszen a magántulajdon államosítása és az áruhiány értelmetlenné tette a reklámokat.

A tanácsköztársaság teljes idejére érvényes maradt ez a beállítás. Augusztus 6-án jelent meg az utolsó, zsírpapírra nyomott szám, amelyben nincsenek hirdetések (XLVII. évfolyam, 187. szám), míg a következő példány (a 188. szám) már szeptember 28-ra datált, a megszálló román katonai hatalom által cenzúrázott. Utolsó oldalán egyszerű keretben, egymástól csak betűméretekben elütő, illusztrálatlan és nem túl nagy kiterjedésű reklámok találhatók: Diana sósborszesz, Sternberg hangszergyár, Népszava szivarkahüvely, Mona Lisa fényképészüzlet, Fedák cipőkrém, Herczeg Géza vegyigyára. Az októberi lapszámok hirdetésrovata ugyanezt a képet nyújtja; az újság is még mindig cenzúra alatt állt (miként minden sajtótermék). A román hatalom jelzésével utoljára a november 4-ei szám első oldalának fejlécén találkozunk, de a lapban még ezt követően is találunk üres részeket – a magyar cenzúrahatalom kihúzásai nyomán. Eközben a hirdetések egyre nagyobb helyet kaptak a lapban: november 30-án már a teljes utolsó oldalt betöltötték. Érdemes néhány példát felhozni közülük: „Gyártelep 1200-1500 m² területen saját erőtelepekkel vagy villamos-összeköttetéssel és vízfélhasználással Budapesten vagy környékén vételre kerestetik!”, „Brilliant, aranyat, gyöngyöt, ékszert, ezüstöt veszek.”; „Ismét megnyílt a főváros legnagyobb uraságoktól levetett férfiruhaáruháza.”; „Karácsonyra jó strapa szövetalj Horty-kék[!] és fekete színben.”; „Orient élesztő pótló kenyérsütéshez és minden kelesztett tésztához”; „Pezsgődugókat veszek. GUTH parafadugógyára.”; „2 fodrászüzlet eladó.”; „Jó menetelű, 20 éve fennálló cipészüzlet összes hozzátartozékával öregség miatt eladó.” Ezt követően többen is hajlandók voltak briliánsokat, gyöngyöket, aranyat venni, a kínálatban pedig sokféle élelmiszerpótlék szerepelt. Találkozhatunk ismét a Sternberg hangszergyárral és a Wágner hangszeráruházzal, a Diana sósborszesszel, valamint a vérbaj, illetve az egyéb nemi betegségek gyógyítására vállalkozó orvosi rendelőintézetrel. December folyamán említésre méltó változás nem történt.

⁹ Szabó Dániel részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel A Nap, a Kis Újság és a Vasárnapi Újság számait elemezve (Szabó, 2007). Vörös Boldizsár az említett háborús névadásokkal foglalkozik Budapesten (Vörös, 2010).

Hirdetések a Horthy-kor első feléből (1920–1933)

A lap terjedelme ebben az időszakban sem volt állandó, amit most csak jelentős különbségekkel szemléltetnek: 1920 júliusában, főként a háborút követő papírhány miatt négy, az év decemberében hat oldal terjedelemben jelent meg; 1925 decemberében hétköznap tizenhat-húsz, vasárnap harminc-harminckét oldalal. Az ünnepi számok pedig, mint a május elsejei vagy a karácsonyi, általában az átlagnál sokkal nagyobb terjedelműek voltak. Az 1920-as év karácsonyi száma tizenkét oldalra, az 1925. december 25-ei szám hatvanhat oldalra rúgott. A háború előtti gyakorlathoz hasonlóan a reklámoknak szentelt hely nagyjából arányosan változott a lap teljes terjedelmével, de az évtized elején a reklámok mennyiségében és kiterjedésében beálló növekedést a következő arány szemlélteti: 1923 decemberében a tizenhét oldalas vasárnapi szám nyolc oldalát töltötték be, a karácsonyi szám harminckét oldalából pedig tizenkettőt. Ugyanez idő alatt párhuzamos folyamatként megjelentek és fokozatosan egyre hangsúlyosabbá váltak az illusztrációk. Különösen a nagyáruházak negyed-, fél- vagy éppen egész oldalt betöltő reklámjai sokasodtak meg újra.

A leírt folyamatok és az ország gazdasági fellendülésének eredményeképpen a húszas évek során a reklámok egyre színesebbé váltak: Palma, Okma, Berson cipőtalpakat, Salamander cipőket, Gutmann munkaruhákat, Tungsram égőket, Orion rádiókat, UHU kávépótlékot, Lysoform fertőtlenítőszer, Dreher, Porter, Szent István söröket népszerűsítettek az újságban. Csak ritkán merül fel azt illetően kétely, hogy egy-egy reklám célközönsége azonos lehet-e a Népszava olvasótáborával; 1921-ből a következő példát hoznám erre: „Legolcsóbb és legszebb bérautók éjjel-nappal kaphatók a Király Automobil Rt.-nél” (július 9., 6. o.). Hasonlóan problémás, hogy kit is akartak megszólítani a Tivoli mozgóképszínház propagálói, amikor „a középosztály mozgója”-ként határozták meg a szórakozóhelyet (1926. augusztus 20., 11. o.). Ami az illusztráció találati voltát illeti, csak elszórtan találkozunk olyanokkal, mint a Köpe Bálint által kifogásolt Okma cipőtalp-reklám vagy a Berson cipőtalp nem tipikusan munkás-külsőjű, szivarozó, kövér öltönyös úr képével illusztrált reklámja (1923. december 25.).

Nem volt gyakori, de példátlan sem volt a politikai tartalom. Az 1925-ös választásokat megelőzően olvashatjuk például: „Aki választójogával jó és biztos eredményt akar elérni, fedezze ruházati szükségletét a dús választékkal felszerelt, olcsóságáról közismert Fleischmann áruházban” (május 17., 20. o.).

A Népszava felépítésben 1926 és 1927 körül következett be lassú változás: a reklámok beszivárogtak a hír- és a publicisztikai anyag közé; ugyanakkor számuk csökkent és fokozatosan eltűntek az újság utolsó oldalairól, ahol kizárólag az apróhirdetések maradtak. Ennek következményeként olykor groteszk összképet nyújtott egy-egy oldal az egymás mellé kerülő hirdetések és cikkek nyomán keletkező különös ellentmondás miatt. Ezek ilyen módon akár módosíthaták is egymás jelentését, de ez nem tudható: a korabeli olvasónak talán „fel sem tűnt” a furcsa asszociációk lehetősége. A jelenségre egyébként Susan Sontag is felhívta a figyelmet, amikor leírta: 1937. július 12-én a Life magazinban egymás mellett – egy-egy oldalt betöltve – szerepelt Robert Capa híres képe a golyótalálattól eleső katonáról és egy férfihajfény-reklám. Az író szerint ez a látvány „ma már nem csak bizarr, de furcsán idejétmúlt” (Sontag, 2004: 38).

A következőkben felsorolt példák kiragadottak, emiatt torzítanak. Az itt egybegyűjtötteket az újság korabeli olvasói nem egyszerre látták, ezért a feszültség soha nem lehetett olyan intenzív, mint ahogy a felsorolás érzékelteti, és hogy ezeknek a meghökkentő egymásmelletiségeknek egy-egy példánya mennyire volt szembeötlő és bántó, ma már nem deríthető ki. Azt mindenesetre vizsgálat tárgyává kellene tenni, hogy milyen mértékben állhatott mögöttük szándékosság, illetve miért fordulhatott elő többször is ez a jelenség.

Az 1930. szeptember 1-ei felvonulást¹⁰ követő tragikus hangvétellű híradások mellett (1930. szeptember 2., a 9. oldalon megjelenő cikk címe: Vér – halott – sebesültek) jelent meg egy szép, csillogó hajú női fej irányába a levegőbe távolról beleszagoló férfi képével illusztrált samponreklám, a következő szöveggel: „Ha a haj finoman illatozó azzá tette ELIDA SHAMPOO.” Az 1932. január 23-ai szám 5. oldalán megjelenő csokoládé-reklám nagy kiterjedésen buzdítja az olvasót fogyasztásra: „Ha éhes, egyék egy kevés csokoládét”, míg nyomban alatta egy hír áll ilyen címmel: „Meg akart halni, mert éhezett és fázott.” 1927. február 2-án az „Elfordulás az élettől – Életuntak, eltűntek, betegek” rovat hosszú és szomorú listája végén a következőt olvashatjuk:

¹⁰ Az 1930. szeptember 1-jei felvonulás a korszak legnagyobb és legjelentősebb munkásmegmozdulása volt. Nemcsak Budapesten, hanem az ország más nagyobb városaiban (például Győrben, Miskolcon, Pécsen) is tüntettek aznap. A rendfenntartó erők a fővárosban agresszióhoz folyamodtak. Az esetnek halálos áldozata és nagy számú sebesültje volt, de erre vonatkozóan – ahogy a résztvevők számára nézve is – csak becslések ismertek (Borsányi, 1971).

„Jaj, megöl ez az átkozott röhögés! Így fog fölkiáltani mindenki, aki megnézi csütörtöki új műsorunkat. Feküdj le kicsikém! A szezon legízesebb vígjátékcsomagja és A vén lump. Történet egy kis táncosnőről és egy hamiskás papáról.”

Sikerült elhessegetnem a képet, amint a tüntetés sebesültjei hazamenve a vért Elida samponnal mossák ki a hajukból, hogy finoman illatozóvá tegyék. Valahogy félretettem azt a zavarba ejtő kérdést is, hogy miért választaná valaki a halált, ha ehelyett csokoládét is ehet. Abba pedig már beletörődtem, hogy az életuntak és a vígjátékot csemegézők külön utakon bár, de egyaránt hamar végzik. Egyet azonban nem sikerült kirádirózni a beugró gondolataim közül: amennyiben ugyanolyan munkások – legalábbis azonos osztályhoz tartozók, hasonló sorban élők – olvasták az újságot, mint akiről írtak benne, nem volt-e mérhetetlen cinizmus vagy rettenetes ügyetlenség így rendezni egymás mellé reklámot és híreket? Ha szándékos lett volna, milyen célt szolgálhatott volna mindez?

Az előbbiekhöz mérten 1927. december 7-én talán nem is zavaró a „Mikulásra, Karácsonyra: Dreher-Maul” szövegű csokoládéreklám a 60 megégett emberről, a gázmérgezett asztalostanoncokról és a szimuláns elmebeteg sikkasztóról szóló hírek mellett. Ha nem véletlen, legalább nem is tragikus, legfeljebb önróniáról tanúskodik, hogy a „Cirkusz bestiák” című film üvöltő oroszlánna illusztrált ajánlója a kispesti szociáldemokrata pártszervezet gyűlésére szóló felhívás mellé került (1927. február 8., 9. o.).

Szólnak reklámok hangsúlyozottan a szervezett munkásoknak („Szervezett munkások, öntudatos fogyasztók, követeljétek mindenütt [képen:] Valódi S.D. Modiano Club specialité szivarkahüvely. [kép alatt:] Kapható az Általános Fogyasztási Szövetkezet fűszerüzleteiben. Olcsó! Higiénikus!”), illetve szólnak még – nekik nyújtott kedvezményben – a Népszava olvasóinak is („Férfiöltöny mérték után elegáns kivitelben, békebeli minőségű finom szövetekből, művészies szabással 24–30000 K[orona.] László Sándor férfinabizabüzet, Budapest Rákóczi út 50. A Népszava olvasóinak 5% engedmény.” 1923.). Szerepelnek magát az újságot propagáló, proletáröntudat-ébresztő felhívások, mint például: „Csak az az elvtárs tartható joggal szervezett munkásnak, aki előfizetője a NÉPSZAVÁ-nak!” Ezek száma a Népszava számára válságos időkben: a sajtóperek nyomása alatt, a kolportázs-jog (azaz az utcai árusítás lehetőségének) felfüggesztésekor növekedett, eltűnni pedig soha nem tűntek el teljesen. (Esetenként hosszabb cikkeket is közöltek az újság árának emelését indokolandó, illetve az új előfizetők toborzásának fontosságát hangsúlyozandó.)

Találkozunk ugyanakkor olyan hirdetésekkel, amelyek előkelő olvasók számára (ha voltak ilyenek) kevésbé lehettek vonzóak – de ami fontosabb: sajátosan viszonyultak a marxi társadalomszemlélethez vagy általában az „elnyomók osztályáról” vallott nézethez: „Uraságoktól levetett ruhák legolcsóbban kaphatók...” (Ilyen „second-hand”-hirdetést már láttunk, a háború előtt is létezett.) És közöltek olyan reklámokat, amelyeket továbbgondolni érdemes – bizonyos értelmezésben feltételezhető a hirdető nagyfokú cinizmusa. Például 1923-ban: „Nem fázna meg oly könnyen hideg lakásában, ha torka öblítéséhez Diana sóborszeszt használna.” Az ehhez készített illusztráción egy csempekályha látható, amelynek két oldalán két emberi alak didereg – talán mert nincs pénzük fűteni, a sóborszesz pedig bizonyára olcsóbb a fűtőanyagnál.

A felsoroltakkal némiképpen ellentétes üzenetű reklámok közül kiemelném azokat, amelyeket demokratikusnak is lehetett nevezni, akár az egyenlőségre, akár a társadalmi mobilizáció anyagi oldalára tett célzást értve ki belőlük – bár elsősorban nyilván a termék árának és minőségének kedvező viszonyára vonatkoztak. Ilyennek tekinthető a „Berson sarkot hord: a munkás” szlogen (1924. január 17.), egymást követő változataival: „...az elegáns hölgy”-nek (1924. január 18.) és az „...az elegáns úr”-nak (1924. január 19.) szóló szöveggel, minden esetben a szövegnek megfelelő rajzzal. Illetve ide tartozhat még a „Vezérigazgató és munkás, művésznő és telefonos kisasszony” egyazon reklámban való szerepeltetése, szintén a megfelelő illusztrációk mellett (1930. szeptember 21., 15. o.). Ám lehetséges utóbbi három hirdetés olyasféle értelmezése is, amely újra az „elnyomók osztályához” való elvtelen hasonulásra helyezi a hangsúlyt.

Beláthatunk-e a hirdetések mögé?

Egy mozgalom lapja, illetve egy pártlap nemcsak meglévő igényeket elégít ki, hanem formálni kívánja az újabbakat; a szerkesztői pedig az olvasói igények mellett ki vannak szolgáltatva bizonyos külső tényezőknek, mint az aktuális hatalom, illetve az anyagi körülmények – esetünkben az utóbbi kettő közül a másodikon van a hangsúly.

A közönség felmérése komoly nehézségekbe ütközik, noha a hirdetések vizsgálatához, értelmezéséhez hozzátartozhat. Felmerül a kérdés, amelyre a Kovács Éva tanulmányából vett idézet adott egy lehetséges választ: kik voltak a Népszava olvasói? Bár az ő válasza sincs kellően alátámasztva, nincs különösebb okunk kételkedni sem benne. Ha pedig munkások voltak az olvasók, az újabb kérdéseket vonna maga után: milyen igényeik voltak ezeknek a munkásoknak?¹¹ Milyen elképzeléseik voltak az anyagi jobblétről? Ha a mozgalom ideológusaihoz hasonló mértékben el is ítélték a polgári életmódot, elutasították-e ezzel együtt annak az „osztálynak” az öltözködési, lakberendezési trendjeit is? Bántotta-e őket ténylegesen egy-egy „uras” megfogalmazás?

A közönség kapcsán nem volna érdektelen azt sem körüljárni, hogy milyen mértékű eltérés volt az előfizetők és a tényleges olvasótábor között. Ha ugyanis nagy számban olvasták munkásotthonokban vagy más gyülekezőhelyeken az újságot olyanok, akik nem voltak előfizetve rá, őket – lehetnek bármennyire öntudatos munkások – nem érintették az előfizetők számára nyújtott kedvezmények. Ez pedig ronthatta a hirdetés hatását.

Az anyagi körülményeikre vonatkozóan Budapest – Illyefalvi Lajos által összeállított – statisztikai évkönyveiből nyerhetünk adatokat, de csak elszórtan találunk adalékokat az előbbieken megfogalmazott, antropológiai jellegű kérdésekhez (S. Mialkovszky, 1979–80). Amit a leginkább tudhatunk, az az, hogy a hirdetésekben szereplő árak (és így maguk a kínált áruk) megközelítőleg miként viszonyultak a feltételezett átlagolvasó jövedelmi viszonyaihoz. Itt rögtön egy példával is szolgálunk. 1926. augusztus 31-én, a Népszava 16. oldalán, a „Nyílttér” rovat lelegején „Különféle” cím alatt jelent meg a hír „egy szegény munkás szerencséséjé”-ről, aki a magyar királyi osztálysorsjáték előző napi húzásán kétmilliárd koronát nyert. Ez az összeg még az infláció által egekbe ugrasztott pénzforgalomhoz képest is nagy volt. 1926 decemberére vonatkozóan ismerünk részletes statisztikát. Ebből megtudjuk, hogy hétszáz ezer korona alatti fizetése a férfimunkások 4,5 százalékának (7 019 ember), a munkásnők 11,6 százalékának (10 979 ember) volt, míg tizenegy millió koronán felüli a férfimunkások 1,2 százalékának (1 859 ember), a munkásnők között pedig az összeshez mérten százalékban ki sem fejezhető számban (39 ember) (Illyefalvi, 1927). Ahhoz tehát segítséget jelentenek a statisztikák, hogy az újságban található anyagi vonatkozású információkat szélesebb keretbe helyezzük, de ahogy ebben az esetben nem derült ki, hogy az illető munkás miként osztotta be, mire költötte a nyereségét, azt sem fogjuk a számadatokból megtudni, hogy az „átlagos” munkáslakásként ismert szoba-konyhás lakásokat mennyire szárnyalták túl lakóik vágyai.

Amikor – a kutatási kérdések megfogalmazása előtt, a böngészés során – arra gondoltam, hogy az apróhirdetéseken keresztül közelebb kerülhetek az átlagos olvasókhoz, mint a kideríthetetlen hatású (de mindenképpen többértelmű) reklámokat figyelve, ilyenekkel találkoztam: „Elveszett Viktor névre hallgató hím, nagy farkaskutya, nyakláncán Hector névvel. Megtaláló 20.000 korona jutalomban részesül” (1923. február 15., 8. o.). A kutya valódi nevének rejtélyénél sokkal nagyobb figyelmet érdemel, hogy ekkor – pontosabban két héttel korábban, ahogy az 1923. január 31-én felvett adatok alapján készített, és február 7-én (az 1. oldalon) közreadott, a valóságos állapotokhoz képest biztosan nem drasztikusan torzító statisztikában láthatjuk – egy „átlagos” munkás egész heti szükségleteit 13 323 koronából és 23 fillérből tudta fedezni (1923. február 7., 1. o.). Bár innen nem ismerjük meg részletesebb bontásban a különböző foglalkozású és képzettségű munkások anyagi viszonyait, az kétségtelen, hogy a mozgalom képviselni volt hivatott olyan emberek érdekeit, akiknek heti alapvető kiadásai ekkora összeget tettek ki. Etikusi (és marxista) volt-e a szerkesztők részéről olyan ember hirdetését elfogadni, aki kutyája megtalálójának ugyanilyen nagyságrendű összeget fizetne? És merre billen az erkölcsi mérleg, ha éppen ez a jutalom szerezhetne néhány jobb napot egy szegény sorsú munkásnak? Az eset nem volt egyedi (lásd például 1923. február 11., 11. o.). Főként az inflációról árulkodik, hogy a Liget környékén elveszett „Tony névre hallgató, zsemlyebarna, hím, törpe őzrattler” hazavezérlőjének 1925. május 17-én már egymillió koronát kínál Kis János utca 7. szám alatt lakó tulajdonosa (a kutya „füle és farka vágott”). Érdemes lehetett nyitva tartania a szemét annak, aki a Felső erdősor 1. számú háza környékén sétálgatott 1923. február elején, ha arra akadt, vagy akár ha nem is akadt arra dolga: amennyiben rábukkant ott egy „SKONS boá”-ra, és azt elvitte a Szalay utca 10. szám alá, a Futura vezérigazgatójához, „magas jutalom”-ban részesülhetett (1923. február 6., 8. o.). Ugyanazon az újságoldalon olvashatjuk még: „Csecsemőgyermekem mesterséges táplálással jobb családhoz kiadnám. Jó fizetés. Cím megtudható a kiadóhivatalban.” Ezekből az apróhirdetésekből kisejtlő történetek nagy valószínűséggel nem a munkások, inkább főnökeik történetei. De vajon ők olvasták-e az újságot, vagy csak hirdettek benne? A szociáldemokrácia polgári támogatói megörökölték-e a fennálló hierarchia (önmagát megerősítő) gondoskodó vonásait?

¹¹ Tudnunk kell azt is, hogy természetesen nem minden gyári munkás a Népszavát olvasta: egy 1927-es kimutatás szerint a Budapest és Újpest egy-egy közkönyvtárába járó munkások többsége a liberális-konzervatív Pesti Hírlapot kedvelte (Sipos, 2004).

Következő elképzelésem szerint a lakáshirdetések nyújtottak volna olyan jól körülhatárolható kutatási terepet, amelyen belül összehasonlításra adódhat mód a kínálat és a kereslet, azaz a munkások tényleges lakáskörülményei között, az ingatlanok elhelyezkedését, nagyságát és árfekvését tekintetbe véve. Első – utóbb kiderült: téves – hipotézisem szerint ezen keresztül az újság tényleges olvasói és az átlagos munkások közötti eltérésre lehetett volna rávilágítani. A hirdetések alapján megengedhetőek bizonyos feltételezések, mint ahogy láttuk 1907-ben: a szerkesztők nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az olvasók formálják az apróhirdetés-rovatot, mivel az apróhirdetés-rovatot is képes formálni az olvasóközönséget, amennyiben valaki olyan lapot vesz, amelyben őt érdeklő hirdetések jelennek meg. A háborút megelőzően, különösen az apróhirdetés-rovat elindulásakor szoba-konyhás bérlemények, sőt, nagyon gyakran ágybérlemények domináltak a Népszavában, nem ritkán azzal a kitéttel, hogy a hely csak elvtárs(ak) számára kiadó. A harmincas évek elején a kategóriákra bomló apróhirdetési rovat ingatlanhirdetési alrovatot azonban olyan mértékben uralták az ingatlanügynökök akár egész bérházakat, előkelő villákat, telkeket kínáló hirdetésekkel, hogy ha ezekből az olvasókra vonatkozóan akarnánk következtetéseket levonni, elsősorban a nagypolgárság kedvelt orgánumának kellene tartanunk a Népszavát. Be kell látnunk, hogy ezek a hirdetések – bár megjelentetésük oka nem ismert – semmit nem árulnak el a közönségről.¹²

Ezen a ponton a lapban hirdető nagykereskedők, a népszerű cikkek gyártó vagy forgalmazó nagy cégek motivációinak kérdéséhez érkeztünk. Egy egyszerűsített séma szerint nekik a lappal való kapcsolatuk ennyiből áll: a megjelenő reklámok ellenértékéből a lap húz hasznot, a reklámok hatására felbuzduló olvasók pedig a reklámozott terméket gyártó vagy forgalmazó cég bevételét növelik. Másodlagos tehát a hirdető (és a szerkesztőség) meggyőződése, másodlagos, hogy érdeklődik-e a munkások sorsa iránt, másodlagos, hogy rokonszenvesek-e neki a munkások törekvései (még akkor is másodlagos, ha hajlandó a mozgalom kedvéért külön reklámszöveget fogalmazni, hiszen ebben is motiválhatja a várható anyagi haszon).

Összegzés

Tanulmányom részeredményeket mutat fel egy folyamatban levő kutatásból. A továbbiakban a korszak más sajtótermékeiben megjelent hirdetéseket tervezem feltérképezni hasonló módon, és összevetni az eredményeket. Meg szeretném figyelni, hogy az ismert gazdaságtörténeti folyamatok miként tükröződtek az újságok reklámjaiban. A lehetőségekhez mérten párhuzamba szeretném állítani az egyes kereskedelmi vállalatok működését az általuk megjelentetett reklámokkal, illetve összehasonlítani a nagy- és a kiskereskedők megoszlását a piacon hirdetéseik arányaival. Érdekes, megoldatlan kérdés, hogy milyen megfontolásból, illetve milyen körülmények között hirdettek a lapban azok, akikkel szemben súlyozottan vetődik latba, hogy akadt-e vevőjük a Népszava olvasói között. Az automobilt és alkatrészeit reklámozó cégre gondolok példaképpen, és azokra az ingatlanügynökökre, akik gellérthegyi, svábhegyi, pasaréti villákat, illetve bérházakat, telkeket akartak (a Népszavát használva?) értékesíteni.

Az újság hirdetési rovata nem követte a Magyarországi Szociáldemokrata Párt ideológiáját, és csak nagyon kis mértékben tükrözte a Varsányi Erika által bemutatott belső, ideológiai jellegű polémiákat. Ennek főként az lehet az oka, hogy a mozgalom vezetői egy többszereplős, többtényezős folyamatnak voltak a részesei, dilemmáik – bármennyire különböző nézeteket vallottak az egyes részleteket illetően – ennek a folyamatnak csak egy oldalára világítanak rá, arra is belülről. Másfelől a munkásság új politikai erő lett a 19. század végére, és ezzel párhuzamosan egy részét elérte a fogyasztási forradalom, azaz olyan tulajdonságokkal rendelkezett, amelyeket ma a fogyasztói magatartás sajátjainak tekintünk.

A munkások politikai érdekeiért küzdve az értelmiségiek – mint egyfajta szellemi „felső réteg” – nemcsak az aktuális hatalommal szembeni célokat tűzték ki, hanem a munkásokra vonatkozó normákat is megfogalmazták. E normák maradéktalan alkalmazása mentesíthette volna a mozgalmat ellentmondásaitól. Bár a normáknak volt tapasztalati alapjuk, jellegükből adódóan nem tudtak a társadalomban végbemenő folyamatokhoz idomulni, nem is beszélve egyszerűsítő társadalomszemléletükről, amely a munkásságot egységesen megszólítható és képviselhető csoportként, „osztály”-ként kezelte. Az említett folyamatok bontakozása során mozoghattak rendszertelenül a munkások magatartási formái

¹² Az általam már vizsgáltakhoz képest valószínűleg sokkal jobb eredményt hozna az olvasók megismerésében a szerkesztői üzenetek vizsgálata. Ezeknek eddig egyáltalán nem szenteltem figyelmet.

a polgári jólét már meglevő, kialakulóban levő fogyasztói, valamint a valós alapon, de a jövőre megtervezett öntudatos munkás magatartási formái között. Ugyancsak az említett folyamatok tették lehetővé, hogy a hirdető felváltva (vagy akár egyszerre) kezeljék a munkásokat szimbólumként, fogyasztási csoportként és jogkövetelő társadalmi erőként.

Irodalom

- Balogh János Mátyás (2005): Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900. *Médiakutató*, tél, 77–93. o.
- Balogh János Mátyás (2007): Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Guttenberg Hírlapkiadó Társaság. *Médiakutató*, nyár, 73–92. o.
- Borsányi György (1971): „Munkát! kenyeret!” A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon a gazdasági válság éveiben 1929–1933. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Déry Tibor (1973): *Felelet*. II. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Horváth Zoltán (1961): *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Illyefalvi I. Lajos (1927): *Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve. XV. évfolyam*. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Kovács Éva (1990): A Népszava tőkésképe. *Századvég*, 1. sz., 135-143. o.
- Lakatos Éva (összeáll.) (2012): *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. 3. kötet*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Lukács György (1970): A marxista kritika feladatai. In: Uő: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Válogatott tanulmányok, 532–555. o. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mialkovszky Mária, S. (1979–80): Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*, 43–121. o. Budapest.
- Reichert Gábor (2013): *A kérdések újak, a felelet változatlan. Kalligram, július-augusztus*. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2013/XXII.-evf.-2013.-julius-augusztus-Moricz-utan/A-kerdesek-ujak-a-felelet-valtoztatlan> (utolsó letöltés: 2014. július 9.).
- Révész Mihály (1914): Hogyan készül a Népszava? *Népszava naptár*, 55–67. o. Budapest.
- Sipos Balázs (2004): *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sipos Balázs (2011): *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Sipos Balázs (2013): Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? Amerika-képek és –értelmezések a Horthy-korban. *Médiakutató*, tavasz, 21–40. o.
- Sontag, Susan (2004): *A szenvedés képei*. Budapest: Európa Kiadó.
- Szabó Dániel (1991): Munkásság és munkásmozgalom a századfordulós magyarországi reklámokban. *Világosság*, 5. sz., 384–392. o.
- Szabó Dániel (1997): Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed*, nyár–ősz, 71–100. o.
- Szabó Dániel (2007): Reklám és háború. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.)*, 247–260. o. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Pápa: Pápai Református Gyűjtemények.
- Varga Lajos (2007): A magyar szociáldemokraták a háború „győzelmes” éveiben (1914–1916). *Múltunk*, 2. sz., 164–222. o.
- Varga Lajos, szerk. (1999): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Varsányi Erika (1999): Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908-1933). *Múltunk*, 2. sz., 182–202. o.
- Vörös Boldizsár (2005): „A hirdetések és a munkássajtó” – Kereskedelmi reklámok magyarországi szociáldemokrata kiadványokban 1870–1890 között. *Történelmi szemle*, 3–4. sz., 373–379. o.
- Vörös Boldizsár (2010): Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között. *Médiakutató*, tavasz, 116–121. o.

Izsák Anikó-Borbála a kolozsvári Babes Bolyai Tudományegyetem történelem-mesterszakán végzett, jelenleg az ELTE történelem-mesterszakos hallgatója. Email-címe: nikojanka@gmail.com

Takács Róbert

Tehenészgiccs a kultúra bölcsőjébe Amerika-kép Hollywoodon innen és túl 1945 és 1948 között a koalíciós pártok napilapjainak tükrében

Amerika kulturális tekintetben nem volt példakép az 1945 utáni Magyarországon – igaz, Nyugat-Európában sem. Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyarországi lapok miként mutatták be az amerikai kultúrát és annak fő képviselőjét, az amerikai filmet. Milyen attitűdöt képviseltek Amerikával, illetve Hollywooddal szemben? Miben különböztek e téren a jobb- és a baloldali orgánumok? Mennyiben változott meg ez az értékelés az egypártrendszer kiépülése és az 1947 végétől kibontakozó kulturális bezárkózás hatására?¹

1. Amerika-kép – Hollywoodon innen

Hollywood több mint néhány óriási filmgyár. Szimbólum, a kólával és rock'n'roll-lal együtt az amerikai életérzés megtestesítője, az amerikanizált-globalizált kultúra jelképe. Ha úgy tetszik, a világ legnagyobb pedagógiai intézménye, a kulturális imperializmus leghatékonyabb eszköze (Wagenleitner, 1994).

Amerikát a 20. században a világ elsősorban filmjein keresztül ismerte meg, így az amerikai kultúra egyéb aspektusai a köztudatban háttérbe is szorultak. Az amerikai mítoszt táplálta Magyarországon a századforduló idején tetőző kivándorlási láz is (Puskas, 1982), amikor Észak-Amerika százezrek számára az ígéret földjét – a föld és a munka ígétét – jelentette.² Ez is közrejátszott abban, hogy Amerikának 1945 után is maradt némi vonzereje. A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1948 tavaszán – amikor az egypártrendszer kiépítése már gőzerővel folyt – arról kérdezte a magyar lakosságot, szívesen élne-e egy másik országban. A válaszadók közel harmada vallotta be, hogy – ha a feltételek adottak volnának – elhagyná az országot. Körükben messze az Egyesült Államok volt a favorit: minden tizedik megkérdezett (9,6 %) az USA-t választotta volna.³

Az 1944-ben hatalomra jutó pártok értelmiségi holdudvarában azonban Amerika nem volt népszerű. Körükben az amerikai kultúra – Hollywoodon innen és túl – nem jutott elsődleges szerephez. Mivel a német kultúra vonzereje érthetően visszaesett, a régi-új vonzasközpont, a kulturális megújulás reménysége Nyugaton elsősorban Párizs lett (Takács, 2013). Ám az Egyesült Államok olyan gazdasági, katonai és világpolitikai – egyúttal kulturális – tényezővé lépett elő Európában, amelynek jelenlétét a kontinens mindennapjaiban nem lehetett negligálni.

1.1. Az Amerika-kép közvetítői: személyek, eszmék és tárgyak

A magyar társadalom – és a közvetítést végző értelmiség – Amerika-képe 1945 előtt és 1945 után is többnyire személyes tapasztalatok, közvetlen találkozások nélkül formálódott. Utazni az egyszerű magyar állampolgárnak a világháború után nemhogy Amerikába, Európán belül sem igen volt alkalmá (Bencsik & Nagy, 2005). Ám ez nem volt újdonság. Szerb Antal szerint egy angliai utazás már az 1930-as években is sokkal kevesebb ember elképzeléseit formálta a világról, mint egy Angliában játszódó regény (Sipos, 2013).

1 A tanulmány az OTKA (PD 109103) és a Bólyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Jellemző például, ahogy Az Est az I. világháború előestéjén az egyik nagy budapesti kávéház főpincérének esetét ismertette. A férfi, aki végül az Empress of Ireland óceánjáró 1914. május 29-ei katasztrófájának hírére Berlinből visszafordult, a több jómódú vendég és borraló reményében indult útnak, és kollégái is nagyon irigyelték vélt leendő jövedelme okán (Visszatért az egyik nagyobb budapesti kávéház főpincére. *Az Est*, 1914. június 18.); Az elpusztult óceánjárón a jegyértékesítések alapján készített utaslista szerint 43 osztrák-magyar állampolgár utazott, akik közül 35-en fúltak vízbe. – Az Empress of Ireland halottai. *Az Est*, 1914. augusztus 9.

3 PIL 274. f. 23/26. ő. e.

1943–44-től Nyugat-Európában az amerikai katonák közvetlenül képviselték Amerikát: 1945-ben az amerikai hadsereg létszáma Európában megközelítette a kétmillió főt. Az Olaszországban swingzenére táncoló G. I. legalább annyira mindennapi képek számított, mint a párizsi utak forgalmát fölényes unalommal rágógumizva irányító társáé.⁴ Magyarországon ilyen Amerika-élményről nem beszélhetünk, noha sokan kerültek nyugati hadifogságba, ahol megismerhettek amerikai állampolgárokat is: 1947-ig mintegy 300 ezren tértek vissza Nyugatról (Papp, 1999). Korabeli lapjaink alig foglalkoztak az amerikai katonák európai jelenlétével. Az efféle kulturális transzferekről nemigen írtak többet, mint hogy immár az elegáns párizsi hölgyek is rágóval a szájukban élik a társasági életet.⁵ A Szabad Szó és a Szabad Nép csak 1946 végétől hangsúlyozta, hogy az USA jelenléte terhes Európában. Az Oxfordból hazatérő Hatvany Lajos professzor felesége például azt mesélte, a briteknek az amerikai katonával három problémájuk van: túlfizetett, túlfűtött szexuálisan és túljött az óceánon (*overpayed, oversexed and over here*).⁶

A fentieknél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az Amerikát szimbolizáló eszmék és tárgyak hatásának. Az előbbieken terén az amerikai demokráciát kell kiemelnünk, amely Tocqueville 1835-ös leírása óta Európa számára is megkerülhetetlen viszonyítási ponttá vált (Bayer, 1998). A koalíciós években számos cikk foglalkozott az Egyesült Államok társadalmi-politikai berendezkedésével. Elsőként Franklin D. Rooseveltt 1945. április 12-ei halála alkalmából fejtették ki a napilapok az amerikai demokráciával kapcsolatos véleményüket is. Az USA, amelyről írtak, természetesen Rooseveltt New Deal utáni Amerikája, a Szovjetunió háborús szövetségese volt, így az összkép pozitív lett. Egyedül a Népszava szögezte le, hogy az USA ebben az időben sem vált szocialistává, az elnök politikája a kapitalizmus megmentésére és ezért az amerikai társadalom igazságosabbá tételére irányult.⁷ A Szabad Szó ekképp lelkendezett: „[A] New Deal az államszocializmus szigorú elvei szerint nyúlt bele a kapitalizmus dzsungelébe”, így az elnök politikája a „szertelen liberalizmus és a profitkapitalizmus kátyújába került demokráciát elsőnek termékenyítette meg a szocializmus új erővel.”⁸ A Szabad Nép sem fukarkodott a szép szavakkal. Az amerikai „polgári demokráciát” a leghaladóbb szellemű nyugati államnak titulálta, amelyet erre predesztinált múltja, a feudalizmus és a zsarnokság korai elutasítása.⁹ A fentiekől a Kis Újság nekrológja alapvetően különbözött: nem a szocializmus felé haladó USA-t, hanem a reformok árán megmentett polgári demokráciát, az „egyenlő emberek szabad országát” köszöntötte. Balla Antal, a lap főszerkesztője, egyben 1945–1946-ban tájékoztatásügyi miniszter Rooseveltt legnagyobb tetteként azt emelte ki, hogy „kiragadta az országot a forradalom torkából”.¹⁰ A világháború végén létezett tehát Magyarországon egy olyan nyugati orientációjú értelmiségi csoport, amely az emberi szabadságjogokra épülő amerikai demokráciára példaként tekintett, míg a baloldaliak szemében csak annak szocialista színezetű változata lehetett elismert, de semmiképpen nem ideál.

A kommunista sajtóba a legnagyobb ívű Amerika-kép szovjet közvetítéssel került be. 1946 nyarán Ilja Ehrenburg az USA-t az ellentétek földjeként írta le: ahol kapni 200 dolláros szivart, míg sok család egy hónapig él ennyiből; ahol a szabadságot hirdetik, míg egyes államokban a fél lakosságnak nincs választójoga, vagy tilos a darwinizmust oktatni.¹¹ Az USA megítélésével kapcsolatos lappangó törésvonal a két nagyhatalom viszonyának Churchill fultoni beszéde után felgyorsuló megromlásával vált nyílttá. 1946 végén a Baloldali Blokk pártjainak sajtója már nem a demokrata Amerikát dicsérte, hanem a roosevelti útról letérő, a demokráciától távolodó amerikai társadalmat óvta, a Szabad Nép pedig az Egyesült Államok politikai berendezkedésének demokratikusságát is kétségbe vonta. A lap érvei – miszerint az USA-ban a különböző választási szabályok révén az európainál jóval alacsonyabb a részvétel, a Demokrata, illetve a Republikánus Párt nem jelent alternatívát, továbbá az amerikai feketék jogfosztottan élnek – 1947-től a Szabad Szóban és a Népszavában is felbukkantak. A kiscgazda lap továbbra is kitért arra, hogy „az amerikai demokrácia a közvélemény erején és hatalmán nyugszik”,¹² és az amerikai álmot szerves része maradt a nagyfokú társadalmi mobilitás.¹³

4 Marsall László: Kivertük a németeket, de tovább folyik a harc. *Szabad Nép*, 1945. április 29.

5 k. l.: Párizsi kockák. *Szabad Szó*, 1946. november 17.

6 Az angol munkásokat nem lehet háborúba vinni a Szovjetunió ellen. *Szabad Nép*, 1947. április 24.

7 Horváth Zoltán: Rooseveltt. *Népszava*, 1945. április 14.

8 Rooseveltt műve. *Szabad Szó*, 1945. április 14.

9 Révai József: Rooseveltt halálára. *Szabad Nép*, 1945. április 14.

10 Balla Antal: Rooseveltt. *Kis Újság*, 1945. április 14.; D. Gy.: USA. *Kis Újság*, 1945. július 23.

11 Ilja Ehrenburg: Búcsú Amerikától. *Szabad Nép*, 1946. július 17.

12 Balla Antal: Rooseveltt elnök. *Kis Újság*, 1946. április 13.

13 Balla Antal: Amerika. *Kis Újság*, 1946. június 16.

Az amerikai kultúrát sajátos módon képviselték a tárgyak, amelyek között kitüntetett szerepük volt a gépkocsiknak. Az amerikai autógyártás egyszerre fejezte ki a magas műszaki színvonalat, a gazdasági erőt, a jólétet és az amerikai életformát. Az USA külügyminisztériuma ezt később is igyekezett hidegháborús propagandacélokra kihasználni: például az 1959 nyári moszkvai Amerikai Kiállításon is a legújabb autómodelleket, háztartási gépeket és kozmetikumokat vetették be (Hixson, 1997). Christian M. Ravndal, az USA 1949 és 1951 közti budapesti követe egyik jelentésében arról számolt be, hogy Buick Century típusú gépkocsijukat Budapesten mindenfelé spontán tömeg veszi körül (Borhi, 2009). A magyar újságolvasó 1945 és 1948 között mindenekelőtt két amerikai gépkocsival találkozhatott: a katonai Jeepekkel és a Forddal. A Jeepek ügye 1945 végén került elő: a Kis Újság számolt be arról, hogy a kisgazda vezetésű Újjáépítési Minisztérium 5000 Jeep megvásárlásáról tárgyal.¹⁴ 1946 tavaszán, a martonvásári próbaüzem után még a Szabad Szó is elismerően írt az amerikai kocsik teljesítményéről. Adorján János parasztpárti államtitkár azt vizionálta, hogy tíz év múlva egy falusi lakodalom alkalmával csupán tíz Jeep fog állni a porta előtt, hiszen egy autóra tizenhatan is felférnek:¹⁵ a Jeep a falusi modernizáció amerikai szimbólumaként jelent meg.¹⁶

A Ford az amerikai technikai kultúrát, termelékenységet, sőt magát a modern kapitalizmust jelképezte – már az 1930-as évek Szovjetuniójában is (Parks, 1983). 1947-ben, Henry Ford halálakor a lapok a fordizmussal, azaz lényegében az amerikai kapitalizmussal kapcsolatban foglaltak állást. A Kis Újság nekrológja világos méltatás volt: piedesztálra emelte a kreatív és céltudatos vállalkozót, az amerikai álmot valóra váltó *self-made man*, akinek a kapitalizmusa humanista, hiszen munkásbarát (megkímél a legnehezebb fizikai munkától, magasabb bért fizet), fogyasztóbarát és természetbarát (anyag- és energiatakarékosan termel).¹⁷ A Népszava az „erényeket” is negatív oldalról mutatta be – Ford kapitalizmusa kiválóan szervezett, de a munkások végletes kihasználását szervezi meg; magasabb bért ad, ami nem áll arányban magasabb elvárásaival. Az USA „korlátlan lehetőségei” a kizsákmányolás korlátlanságát leplezik.¹⁸ Az MKP lapjának értékelése árnyaltabb volt: üdvözölték a modern tömegtermelés és automatizálás atyját, akinek vívmányait csak az államosított ipar teljesítheti ki, miközben elítélték mint munkás- és szakszervezet-ellenes, a fasizmussal barátkozó kapitalistát.¹⁹

Az Egyesült Államok megítélésében tehát a kormányon belül is kétféle társadalmi vízió ütközött. Az egyik, amelynek a kisgazdapárton belül voltak hívei, az egyén autonómiájára és jogaira épülő demokráciát és a piaci versenyt is követendő példának tekintette. A másik viszont a fentiekkel szembemenő tendenciákat értékelte, és ezeket a vonásokat nagyította fel, ugyanakkor szemben állt az individualizmussal, az amerikai gazdasági teljesítményben pedig a kizsákmányolás momentumaira volt érzékeny.

1.2. Az amerikai kultúra a lapokban – a filmen innen

Az amerikai kultúrából a baloldali értelmiség elsősorban a tényfeltáró újságíráshoz is kötődő realista írókat – közülük is elsősorban Mark Twaint, Theodore Dreisert, Upton Sinclairet, Jack Londont, Sinclair Lewist – ismerte el már 1945 előtt, míg a fiatalabbak közül mindenekelőtt John Dos Passost, Ernest Hemingwayt. 1945 után említésre kerül még az Európában szolgáló Thornton Wilder, John Steinbeck, Eugene O'Neill, Arnaud d'Usseau, James Gow, Erskine Caldwell. Elsősorban azok a színpadi írók, akiknek drámáit a budapesti színházak is játszották, mellettük pedig néhány író és zenész, így a Budapesten több ízben fellépő Yehudi Menuhin.

Rengeteg apró hír szólt az amerikai kutatók műszaki-tudományos eredményeiről, az atomenergia orvosi felhasználásáról, a gyermekbénulás gyógyításáról, repülési csúcsokról, a holdutazás esélyeiről, a hírközlési kutatásokról – valamint a mindennapi életet megkönnyítő találmányokról, a házi hűtőkamráról, az elektromos fogkeféről, a molylepkebiztos nylonharisnyáról, a gépkocsikban használható telefonról. Mindez vegyes képet sugallt: egyrészt az amerikai tudományos kutatások magas színvonaláról tanúskodott, másrészt a „szent tudomány” és a „profán hasznosítás” ellentétét is jelezte.

¹⁴ Ötezer Jeep. *Kis Újság*, 1945. december 20.

¹⁵ Szabó Gabriella: Másfél hold sziklakemény talajt. *Szabad Szó*, 1946. május 12.

¹⁶ Rézsó Imre: Közelebb hozza a várost a tanyához a JEEP. *Szabad Szó*, 1946. június 9.

¹⁷ Balla Antal: Ford. *Kis Újság*, 1947. április 10.

¹⁸ Meghalt Henry Ford, az amerikai nagytőke jellegzetes képviselője. *Népszava*, 1947. április 9.

¹⁹ Meghalt Ford. *Szabad Nép*, 1947. április 9.; Gimes Miklós: Önműködő gyár. *Szabad Nép*, 1947. július 27.

Ebben is tovább élt az amerikai kultúráról a 19. századig visszanyúló – a magas- és a tömegkultúra szembeállításán alapuló – negatív sztereotípiák. Sőt maga a vita magva és annak érvrendszere ennél is idősebb egy évszázaddal, hiszen a népszerű kultúra kritikája – akkor még az európai kultúrán belül – már a 18. században kialakult (Gans, 2003). Az 1920-as években – Európa ellentétéként – új megerősítést nyert a gazdag, de felületes, kulturális hagyományok nélküli amerikai sztereotípiája. Más szavakkal: Európának kultúrája van, Amerikának csupán civilizációja (Wagenleitner, 1994: 166). Avagy az USA-nak két kulturális hidegháborút kellett megvívnia Európában: nemcsak a szovjet blokk országaival, hanem az Amerikára fenntartásokkal tekintő nyugat-európai elitekkel szemben is (Berghahn, 2001). Mindez Magyarországon is mélyen beágyazódott volt. A Magyar Szemléltől a ponyvaregényekig 1945 előtt is minden kulturális regiszterben visszaköszönt Amerika mint az alacsony kulturális és erkölcsi színvonal, „a tegnapi mára szerzett kultúra”, az anyagiasság, a haszonelvűség szinonimája. A Rejtő-regényekben az USA-ba darabokban átszállított lovagvárok, az Új Időkben a Woolworth és az Akropolisz szembeállítása fejezte ki ezt (Sipos, 2013).

Az USA 1945 után is megkapta az ebbe a vonulatba illeszkedő minősítést: „rágógumi-kultúra”. A Szabad Szó elkényeztetett, egyéniség nélküli, a sarki bárban banánszirupot kortyolgató tinédzsereknek mutatta az amerikai ifjúságot.²⁰ A baloldali lapok elmarasztalták az amerikai kultúra üzleti felépítését, ahol a kultúra, a sport – sőt a vallás – szimpla áruvá válik. Kritikájuk nemcsak kevés megértést tanúsított, hanem az amerikai magaskultúra eredményeit is figyelmen kívül hagyta. Az így vázolt kép szerint a tengerentúlon a sekélyesre, a tömegcikkre, a bulvárra van kereslet, így a magas irodalom helyett csak az alantas, a pornográf és a rövidített *digest*-kiadványok kelnek el,²¹ a nem profitelven működő opera pedig vegetál: még a New York-i Metropolitanben is csupán négy hónap az idény.²²

A két szuperhatalom viszonyának megromlásával a kritika felerősödött. A Szabad Szó és a Szabad Nép felvette az európai kultúra védelmezőjének pózát: féltették a francia irodalmat az amerikanizálódástól, az európai zenei kultúrát a dzsessztől és a swingtől. Az amerikai kultúra terjedését ragályhoz, annak élvezetét kóros, állatias állapothoz hasonlították. Egy házastársi szerepcserére épülő film kapcsán a parasztpárti szerző azt emelte ki, hogy a bugyuta történet éppúgy áthatol a tengeren, mint a jazz és a colorado bogár.²³ A dzsesszrajongókat ugyanez a lap így írta le: „...általában nyegle, dekadens, mámorba és valami beteges, erőtlen érzékiségbe vágyó emberek.”²⁴

Ellenpontot e téren is csak a Kis Újság jelentett, amely hajlott az amerikai kulturális teljesítmények elismerésére a magaskultúrán kívül is. Sőt nem vetette meg az USA által propagált fogyasztói kultúrát sem. 1945 végén így üdvözölte az újonnan nyíló bevásárlóközpontot: „...egy darab külföld Budapesten. A Budapest Hall amerikai stílusú áruház.”²⁵ Nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy az 1933-as filmhíradó köszöntötte a Kristóf-áruházat: „Világvárosi képet nyújt a jazzband hangjai mellett megnyitott ötemeletes Kristóf-áruház” (idézi Sipos, 2013: 164).

A Kis Újság megértést mutatott a Budapestre is betörő swingőrület iránt, csak annyit rótt fel, hogy a fiatalok filmről ellesett mozdulatai köszönőviszonyban sincsenek az eredeti figurákkal.²⁶ Sőt, a kiscgazda lap még a bulvárújságírástól sem tagadta meg a szakmai elismerést: legalábbis meghajolt Michael Stern amerikai riporter előtt, aki egy interjú erejéig bejutott Giuliano szicíliai maffiavezér otthonába.²⁷

2. A hollywoodi film és fogadtatása

Az amerikai kultúráról általánosan elmondottak Hollywood megítélését is sokban előrevetítik, ám Hollywood térhódítása élesebben jelentkezett más amerikai kulturális javakénál. Filmjeivel az USA önmagát exportálta, az amerikai életérzést és Amerika nagyságát hirdette. Hollywood eközben szembekerült az egyes – erősen legyengült – nemzeti filmiparokkal. A hollywoodi menedzserek eltökéltek voltak abban, hogy visszaszerezzék korábbi domináns helyzetüket Európában és a Távol-Keleten. Az amerikai hadsereg nyomában mindenhol megérkezett az amerikai film is, az

20 Rágógumin, banánszirupon és fagyalton él a „teen agers”. *Szabad Szó*, 1947. március 2.

21 Amerika legsikeresebb könyve és sikerének története. *Szabad Nép*, 1948. január 11.; *Hírek. Népszava*, 1948. október 14.

22 Csak szerényen. Korszerű opera. *Szabad Szó*, 1948. december 24.

23 Az egyiptomi istenke tréfája. *Szabad Szó*, 1947. március 11.

24 Könnyű zene. *Szabad Szó*, 1947. április 13.

25 A Budapest Hall premierje. *Kis Újság*, 1945. december 14.

26 S. Gy.: Swing és lovacska. *Kis Újság*, 1946. február 10.

27 Jobb ma egy gengszter, mint holnap két miniszterelnök. *Kis Újság*, 1948. június 5.

amerikai katonai szervek pedig részt vállaltak a filmpolitika megvalósításában (Yecies & Shim, 2010; Wagenleitner, 1994). Ahol a kormányok megkíséreltek kvótákkal, importvámokkal védekezni, az USA a hitelek ügyét előhúzva érvényesítette a hollywoodi érdekeket (Ulf-Møller, 2001; Wagenleitner 1994). Máshol – így Ausztriában vagy Magyarországon – a nemzeti filmgyártás nem jelentett érdemi konkurenciát. Itt a közös exporttrösztbe tömörülő hollywoodi nagyok éppen a szabadkereskedelem jegyében igyekeztek az amerikai film pozícióit biztosítani.

Az amerikai film Washington szemében is többet jelentett üzletnél. Az amerikai katonai ellenőrzés alá vont területeken a State Department az amerikai filmet éppúgy a társadalom átnevelése és az Amerika-propaganda szolgálatába állította, mint a Szovjetunió a szovjet filmet saját megszállási övezetében (Yecies & Shim 2010; Wagenleitner, 1994). Igaz, az amerikai film szórakoztató értéke, tőkeereje, korábbi pozíciói, indirekt módszerei révén jóval sikeresebben oldotta meg ezt a feladatot, mint a szovjet (Murányi, 2005).

2.1. Amerikai film nélkül nincs mozi

„A kis mozikban régi amerikai filmek aratják várakozáson felüli sikereiket. Az orosz filmgyártás termékei átütő eredménnyel startoltak, az új amerikai filmek – közel 40 érkezett már eddig is – hetekig elvetik egy-egy bemutató filmszínház műsorgondját” – jellemezte az 1945 késő nyári mozihelyzetet a *Fényszóró* című művészeti hetilap.²⁸ A negyven új film túlzás. Még szóltak a fegyverek Európában, amikor a budapesti mozik már újra amerikai filmeket vetítettek, ám ezek zömét már korábban, 1940–41-ben is játszották: a mozik 1941 decemberében is mutattak be hollywoodi filmeket, ahogy Hollywood a német piacot is igyekezett – számos kompromisszum árán – megőrizni magának nemcsak Hitler hatalomra jutása, de a világháború kitörése után is (Urwand, 2013). A Magyar Film magazin címlapján négy nappal az USA-nak küldött hadüzenet előtt még ott díszelgett a friss Walt Disney-szenzáció hirdetése: „Bevonul győztes hadával az új hódító – Pinocchio.”²⁹

Az első valóban új amerikai filmet, „Az amerikai sas”-t az amerikai misszió hozta be július elején. Ezt továbbiak követték.³⁰ 1946 nyarán újra filmhiány állt elő, mivel az infláció következtében megbénult a filmimport. A forint bevezetésével, illetve az amerikai filmgyárakat képviselő MOPEX megalakulásával a hollywoodi import elől elgördültek az akadályok: a következő két évadban az amerikai filmek tették ki a magyarországi filmbemutatók legnagyobb részét.

Ebben az időszakban a hazai filmgyártás szinte teljesen állt; a koalíciós pártok által einstandolt mozik teljesen rá voltak szorulva a külföldi filmekre. Az Új Ember az országot külföldi filmgyártók gyarmatának látta, ahol „szinte elnyomóan telepszik rá életfelfogásunkra és filmgyártásunkra a külföldi ízlésirányok diktatúrája”, és ahol a mozikban magyar lélektől idegen kérdésekre idegen erkölcsök alapján adnak válaszokat.³¹ A két legnagyobb „gyarmatosító” ekkor az amerikai és a szovjet filmipar volt: az előbbi globálisan (Magyarországon a MOPEX révén), az utóbbi kiküzdött érdekszféráján belül (Magyarországon a Szovexportfilm és a MAFIRT révén).

A magyar közönség az előbbihez hozzá volt szokva, ahogy még az 1920-as évek szovjet közönsége is (Richmond, 2003). Az 1920-as és az 1930-as években Magyarországon is végig az amerikai filmek voltak többségben: igaz, cenzúraméterben, azaz a jóváhagyott filmtetekercsek hosszában számolva az 1925-ös 65 százalékhoz képest a részesedésük az 1930-as évek végére 50 százalék alá esett (Záhonyi-Ábel, 2013). A népszerű magyar filmek is a hollywoodi kliséket követő meseszövéssel aratták sikereiket.

Ezzel szemben a szovjet film ismeretlen volt a magyar közönség előtt. A MAFIRT 1945. januári alapításával épp azért siettek, hogy a szovjet film csillapítsa a magyar közönség filméhségét.³² Ám a monopolhelyzet nem sokáig állt fenn. A koalíciós pártok leosztották maguk között a fővárosi moziengedélyeket,³³ emellett minden párt igyekezett magát birtokon belül tudni a vidéki városokban is. Az új moziállalatok – a MAFIRT (MKP), a KIMORT (FKGP), az Orient (NPP) és a Sarló (NPP) – a pártok költségvetésében is fontos tételt jelentettek. A MAFIRT célja a szovjet filmek propagálása, távlatilag pedig az amerikai

28 A magyar filmgyártás helyzete. *Fényszóró*, 1945/4. (augusztus 16.).

29 *Magyar Film*, 1941/49.

30 *Világ*, 1945. július 6.

31 Kézai Béla: Mit nézzünk a filmen? *Új Ember*, 1947/46.

32 Szirmai István levele Gerő Ernő részére (1945. január 23.). PIL 274. f. 23/22 ó. e.

33 A Sarló Művelődési Filosztály tájékoztatója a filmszínházak elosztása tárgyában. PIL 284. f. 2/33. ó. e.

filmek háttérbe szorítása, az Amerika-propaganda kiiktatása volt. A MAFIRT vezetése mindezt más – „a szovjet és nem szovjet filmek helyes, politikus, szakszerű és megfontolt adagolásának módjával” operáló³⁴ – stratégiával akarta megvalósítani, mint a szovjet filmeket a közönségre zúdítva gyors eredményeket követelő szovjet partnere, amiből rengeteg konfliktus adódott.

Egy 1947-ben készült felmérés megerősíti, hogy a magyar közönség valóban az amerikai (25 %) és a magyar (25 %) filmeket kedvelte legjobban. A francia filmeket 16 százaléka, az angolokat 12 százaléka választotta. A szovjet filmek népszerűsége igen csekély volt, mindössze 7 százaléka említette.³⁵ Ezt a képet erősítik meg a nézettségi adatok: a MAFIRT 1946 őszi iskolások és üzemi dolgozók csoportos szervezésével elérte azt, hogy a szovjet filmvetítések helykihasználtsága 14 százalékos szintről 21 százalékra növekedjen.³⁶ Az amerikai film viszont könnyedén eladta önmagát. Sőt néha az akciók is visszafelé sülték el: 1947 májusában a MAFIRT jelezte, hogy a biankó szabadjegyeket a kedvezményezettek a legnépszerűbb – zömmel amerikai – filmekre tartogatták. Az „Arab éjszaka” című hollywoodi film egyik előadását úgy megrohamozták a szabadjegyesek, hogy be kellett zárni a pénztárat.³⁷

A filmpiaci realitások a kommunista filmirányítók kezét is megkötötték. A magyar moziknak – ideális esetben – évi 160 filmre volt szükségük, hazai filmgyártás híján lényegében importból. A Szovjetunió 45–55-öt tudott adni, úgynevezett „haladó filmekből” a MAFIRT-nál is csak a keret 25–30 százalékát látták feltölthetőnek. Mintegy 55 amerikai filmre és pusztán szórakozást nyújtó alkotásokra emellett is szükség lett volna,³⁸ ami állandó konfliktusforrást jelentett a szovjet partnerrel, a pártvezetéssel, illetve a filmkritikákat közlő kommunista lapok szerkesztőségével is.

2.2. Amerika mint az összehasonlítás egyik oldala

A MOPEX 55-nél több filmet is behozott. Ezek többségét a lapok is „hollywoodiként” sorolták be: a néző megnevetetésén, megríkatásán, elámitásán vagy izgalomban tartásán keresztül nem akart mást, mint szórakoztatni. Jobb és baloldali, kormánypárti és ellenzéki lapokban egyaránt szembeállították az amerikai filmet más filmkultúrákkal. Eközben pedig bal- és jobboldal magától értetődően vette fel a – baloldalon mind nyíltabb Amerika-ellenességet is hordozó – régi értelmiségi kultúrpeszsimista attitűdöt.

Az ellenpont általában az európai film volt. A legsűrűbben a Szabad Szó pengette a kulturális pesszimizmus és elitizmus húrjait: az amerikai filmek a legfiatalabb korosztályok gondolkodását, értékrendjét veszélyeztetik, akik féltik, hogy a „lopásból, rablásból, csalásból jól élő gengszter” alakjára néznek fel.³⁹ A lap leszögezte, hogy Európából hiányzik az olyan – „műveletlen” – polgári közönség, amely Amerikában a tömegkultúra táptalaja, így az európai nívót óvni kell az amerikai kommersztől. A Népszava általánosítások helyett inkább konkrét jelenségekkel foglalkozott: 1945–46-ban a „kísértetes” filmek, illetve a vígjátékok térnyerésében fedezte fel a hollywoodi sikerreceptek működési mechanizmusát. A lap marxista kritikája ennek társadalmi funkciót is tulajdonított: elterelni a figyelmet a valós szociális és gazdasági problémákról, kiereszteni a gőzt azoknál, akik „nehezen törődnek bele a kapitalizmus rendje által nyújtott szűk lehetőségekbe”.⁴⁰

A Szabad Népből az amerikai filmek „káros” társadalmi mondanivalója kapott hangsúlyt, és e téren élesebben fogalmazott a szociáldemokrata napilapnál: „Az igazságot homályban tartó, megkerülő, ellenzékinek ható konckokat odavető »szórakoztatás« szintén politika. Reakciós politika.”⁴¹ Ezen felül az MKP lapja, amely 1946 tavaszától már a hollywoodi klisék, „silány illúziók” válságáról adott értékeléseket, azt is hangsúlyozta, hogy amit az amerikai film kínál – „Káprázatos külsőségek, érzelmesség, felszínesség, rafinált ritmusú bolond táncok, kenetesség. Tánc és ének a csömörig”⁴² – nem csupán üres, de idegen is a magyar valóságtól. Az európai film mellett a Szabad Nép csak az amerikai

34 A MAFIRT vezetőinek válasza a Quin elvtárs által átadott a MAFIRT elleni orosz kifogásokat 11 pontban összefoglaló átiratra. PIL 274. f. 23/23. ó. e.

35A Magyar Közvéleménykutató Intézet évi szemléje – 1947. Magyar Központi Híradó Rt. MOL XIX-I-10 11. doboz.

36 A MAFIRT jelentése az MKP Központi Titkárságának az 1946. novemberi működéséről. PIL 274. f. 23/22. ó. e.

37 A MAFIRT jelentése az MKP Központi Titkárságának az 1947. áprilisi működéséről. Beszámoló. PIL 274. f. 23/23. ó. e.

38 Angyal György feljegyzése Háy László részére. PIL 274. f. 23/27. ó. e.; A MAFIRT jelentése az MKP Központi Titkárságának a május-júliusi időszakról. PIL 274. f. 23/23. ó. e.

39 Kóródi József: Ponyvaregény, gengszterfilm, javítóintézet. *Szabad Szó*, 1946. szeptember 19.

40 Hámori László: Ami a vígjátékok mögött van. *Népszava*, 1945. szeptember 13.

41 A bagdadi tolvaj. *Szabad Nép*, 1945. április 25.

42 *Szabad Nép*, 1946. december 29.

filmiparral folytatott harcai kapcsán állt ki nyíltan, és csak a hidegháború kibontakozásával: az 1946. májusi Blum–Byrnes-szerződést, amelynek nyomán a francia mozik kapituláltak Hollywood előtt, csak 1947 tavaszától támadták, és innentől váltak rendszeressé a beszámolók az USA európai szövetségeseire kényszerített megállapodásokról. Ahogy egy írás fogalmazott: a Blum-Byrnes szerződés nyomán a francia közönségnek a jó bordeaux-i bor helyett be kell érnie coca-colával.⁴³ Mindezt az „amerikai filmimperializmus” formulába tömörítették.

A Kis Újság viszont továbbra sem vetette meg az amerikai kultúrát, Hollywood termékeit még 1947/48-ban is szimpátiával fogadta. Egy francia grafikkussal, Jean Image-zsal készített interjú is csak addig ment az európai és amerikai kultúra szembeállításában, hogy Európának nem a technikai tökéletességben kell versenyre kelnie Hollywooddal; a recept: „francia esprit-vel helyettesíteni a dollárt”.⁴⁴

Az amerikai-európai dichotómia az ellenzéki lapokban is feltűnt. Az Új Ember majdhogynem kijelentette: a legrosszabb francia film is jobb, mint a legjobb amerikai: a lap kritikusa a „Lányok a lejtőn” című film kapcsán fejtette ki, hogy: „...nívóját nézve viszont ismét beigazolódik a relativitás elve: a Jovet-film francia viszonylatban valóban gyöngye, de még mindig klasszisokkal jobb ennél a társánál.”⁴⁵ A hamis és a hiteles alkotás ellentétéhez a jobboldalon erőteljesen kapcsolódott a nemzeti és az idegen, a szerves és a szervesen szembeállítás. Egy hollywoodi klisék szerint építkező francia film kapcsán állapította meg az Új Ember:

„Semmi értelmét nem találjuk ezt az idegen palántát gyökértelenül átültetni Európába, és éppen a sajátos bájú francia szellem rovására. Amerikában talán lesz még művészet ebből a medve-humorból, a lassúbb tempójú európai filmnél viszont ráérünk gondolkodni.”⁴⁶

A két lojális baloldali újság, a Polgári Demokrata Párt által jegyzett napilap, a Világ, illetve a radikális párti hetilap, a Haladás közül elsősorban az utóbbi tekintett kritikusan Hollywoodra. Eleinte ez egyfajta pesti, kispolgári kivagyiságból táplálkozott, amolyan „ilyet mi is tudunk” attitűdöt képviselt. Kellér Andor például így jellemezte Hollywoodban befutott egykori pályatársainak munkáit:

„...egyfajta agyvelőfacsarás kínos terméke, sajátos elmejáték, ipari robot annak a szent célnak az érdekében, hogy a szőkefürtű gögös milliomos kisasszony minél csavarosabb helyzeteken keresztül jusson az egyszerű, de bátor farmer kisportolt karjaiba.”⁴⁷

A határozottabb Hollywood-kritikára a Haladás is csak 1947 tavaszától tért át. Balázs Béla kirohanása a Népszava vagy a Szabad Nép hasábjain is megfért volna:

„Vajon él-e még Griffith és látja-e, hogy ölte meg az amerikai kereskedelem zseniális művészművét, és hogyan szállítják Európa, Afrika és Ázsiai mozijaiba a legocsmányabb giccsset ugyanazokon a hadihajókon, melyeken Görögországnak, Törökországnak és Iránnak a fegyvert szállítják – hasonló célra.”⁴⁸

43 Miért nem szeretik Párizsban az amerikai filmeket. *Szabad Nép*, 1947. május 4.

44 (nika): Hat filmcsászár összehajol. *Kis Újság*, 1947. október 19.; Magyar népmeséből akar trükkfilmet készíteni a „francia-magyar Disney”. *Kis Újság*, 1948. február 20.

45 Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1948/29.

46 Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1946/16.

47 Kellér Andor: Levél Los Angelesbe. *Haladás*, 1946/30.

48 Balázs Béla: A zöldfrakkos filmrendező. *Haladás*, 1947/18.

A lap ezekben a hónapokban már tényként közölte: Európa elfordul Hollywoodtól, az „illúziók” és az álérzések helyett a realizmushoz tér vissza.⁴⁹ „Hollywood beteg. E zárt világban él, és önmagát ismétli csupán. Embereik elzárkóznak nemcsak a társadalmi, de művészi fejlődés elől is” – idézték René Clairt.⁵⁰ Az 1948-as leírásokban a válság képe gazdasági érvekkel – munkanélküli színészek, lenyesett költségvetés, leállított forgatások – bővült.⁵¹ A Haladás ebben is meglátta az európai kultúra hatását: „az Európát járt G.I.-k sokat fejlődtek és tanultak ideát. Már nem szívesen nézik az álszentimentális amerikai filmeket.”⁵²

„A hollywoodi börze válsága, a nagy sztárok bukása, az óriási amerikai film-munkanélküliség” a radikálisok lapja szerint egyben azt üzenete: a jövő a szovjet film útja.⁵³ A szovjet film már 1945-ben feltűnt mint Hollywood egy másik lehetséges ellenpontja. Sőt 1945-ben még a katolikus hetilap is pozitívan írt a szovjet filmről, annak művészi sajátosságait, kulturális beágyazottságát emelve ki. E szembeállításban Hollywood a negatív ellenpont: „Az orosz film egy nagyszabású életreportázs. Egyetlen orosz film sem került elénk, amelynek a mindennapi élet valóságától idegen, »kiagyalt« tartalma lett volna, exotikus fordulatokkal telítve.” Ezzel szemben a nyugati filmek alapműfaja a revü, a mindennapok valósága helyett a díszletek világa, hús-vér emberek helyett pedig olyan „jelleg nélküli embereket” ábrázol, akiknek „a mosolya, a könnye, a hangja, még a szívdobbanása is csak egy színfolt a revü nagy palettáján.”⁵⁴

A Világban a „Nagy Péter” című szovjet film 1946 őszi bemutatója után fogalmazódott meg hasonló gondolat:

„Egyik oldalon áll egy évtizedes, sajátos kialakultságú filmművészet, mely elsősorban nem szórakoztató és búfeledtető komédiázásra, hanem nagy társadalmi és politikai célok szolgálatára hivatottnak érzi magát; a másik oldalon pedig a magyar mozilátogatók hada, akik a másik végletben nevelődtek, megszokták a selejtes, kommersz vígjátékot, amely [...] óvatosan került minden problematikát.”⁵⁵

A fenti képlet 1948-ig nem változott, legfeljebb a baloldali lapokban élesebb kontrasztokkal festették le a különbségeket. A politikai szembenállás mellett is közös nevező volt tehát a magyarországi marxista és nem marxista baloldali, valamint jobboldali értelmiség körében az akkor is már közel két évszázados tömegkultúra-kritika érveinek felhasználása.

2.3. Tucatfilmek kicsinyke értéke és értékes filmek kicsinyke tucatja

Amerikabarát attitűd csak a Kis Újságra és a volt kigazdákából alakult Magyar Szabadság Párt lapjára, A Holnapra volt jellemző. A Kis Újság rövid filmismertetőinek lelkesedése az amerikai filmek iránt egyedi volt. A máshol fenntartással kezelt gengszter-, kaland- és akciófilmek, avagy a „100 százalékos amerikai mozi” nem került párba a tartalmi ürességgel, a negatív társadalmi hatással. Helyette az ármány, a szerelem, a gegek, az „igazi nagy bunyók” és a nagy tömegverekedések pergő képsorait vagy éppen a gondtalan mulattatást üdvözlötték.⁵⁶ Sulyok Dezső lapja mindössze tíz napot ért meg 1946 tavaszán (Szerencsés, 1997) – annyi kiolvasható, hogy A Holnap pozitív várakozásokkal tekintett az amerikai filmekre, és úgy látta, Hollywoodban „a világhírű sztárok komoly művészi versenyt támasztanak, és ott sem terem a fán a dollár”.⁵⁷

49 Forbáth Sándor: Hollywood a kalodában. *Haladás*, 1947/22.; P. Kerti: A hollywoodi forradalmárok. *Haladás*, 1947/36.; Gách Marianne: Hölgyfutár. *Haladás*, 1948/43.

50 *Világ*, 1948. június 6.

51 Forbáth Sándor: Angol számok – amerikai számok. *Haladás*, 1947/37.

52 Szatmári Jenő: Hollywoodban sem fenéig tejföl – sőt! *Haladás*, 1948/9.

53 *Haladás*, 1948/39.

54 K—La: Ismerkedünk az orosz filmmel. *Új Ember*, 1945/1. (augusztus 9.).

55 Tempefői: Nagy Péter és az orosz film Magyarországon. *Világ*, 1946. október 13.

56 Az ördög konyhája. *Kis Újság*, 1946. február 15.; Az Alvilág alkonya. *Kis Újság*, 1946. március 17.

57 Megyek Amerikába! *A Holnap*, 1947. március 25.

A Szabad Nép alapállása 1947-ig a teljes hallgatás volt, amelyet a teljes elutasítás váltott fel. Sorra jelentek meg a hollywoodi filmbemutatók kapcsán ilyen megjegyzések: tíz filmre való butaság, csak tovább gyengíti az amerikai filmek iránti bizalmat, „elképesztően ostoba tehenészgiccs”.⁵⁸ Igaz, még a Szabad Népből, a Szabad Szóból is kiérződött, hogy Hollywood a saját mércéjét meg tudja ugrani. „Ha valaki csak a cowboyképek leszállított igényével ül be a nézőtérre, ezúttal bosszankodás nélkül elszórakozhat” – írták például a „Rejtelmek völgyé”-ről.⁵⁹ A Szabad Szóba még olyan kitétel is „becsúszott”, hogy a „Gaucsó szerenádj” hősnőjénél (Ann Sheridannál) „nem volt még [...] szebb és tökéletesebb megtestesítője az amerikai girlnek”.⁶⁰ A lap még 1947–1948-ban is osztogatott négyes és ötös osztályzatokat kommersz amerikai filmeknek.

Mivel az évente bemutatott öt-hat tucatnyi film közt találni kiemelkedőt, középszerűt és átlag alatti egyaránt, többet árul el az Amerika-recepcióról, hogy a lapok kritikusai mit emeltek ki a „hollywoodi” kategóriából. A Szabad Nép szűrője nem a művészi, hanem a társadalmi-politikai tartalomra volt kihegyezve. Gimes Miklós 1947 nyári kifakadásában egyetlen amerikai filmnek kegyelmezett: „A vádlott közbeszól”-t valódi társadalmi problémákkal foglalkozó haladó filmnek ismerte el.⁶¹ A „Leánysors” azért kapott menlevelet, mert az amerikai „uralkodó osztályok” dőzsölését „leplezte le”, és elmaradt a happy end (a milliomos fiú és a dolgozó lány nem talált egymásra).⁶² Az egyik legnagyobb elismerést az „Egerek és emberek” filmváltozata vívta ki: a kritikus szerint nem elhallgatni, hanem bemutatni igyekezett a kapitalizmus kizsákmányoló természetét, a kisember földéhségét és egzisztenciális félelmét.⁶³

A Népszava szintén e marxista alapállásból emelte ki a már 1945 márciusában vetített „Zolá”-t, vagy dicsérte a „Hová lettél drága völgyünk” című filmet mint az „elnyomott munkásosztály fájdalmasan megrázó történetét”.⁶⁴ A Szabad Szó a földnélküli amerikai agrárproletárok életét ábrázoló „Érik a gyümölcs” magyar párhuzamait emelte ki: „vándor gyapotszedő és napszamba arató, földbérelő társaság és urasági bérlő, motoros rendőr és kakastollas csendőr...”⁶⁵

Igaz, a Szabad Szó és a Népszava a filmeket nemcsak propagandaértékük, hanem művészi teljesítményük alapján is számon tartotta, és akár vallásos alaphangú történeteket is elismert. A Világ dicséreteiből is tarka – bűnügyi filmet, thrillert és musicalt is tartalmazó – kép rajzolódik ki.

A jobboldali lapok közül az Új Ember is világnézeti alapon „ismerte fel” a kiemelkedő filmalkotásokat, és egy nem színpadias, profitvadász, hanem mélyen vallásos Amerikát tárt az olvasó elé (amit leghatározottabban a Haladás bírált). E téren az USA került ki győztesen Európával szemben. A „vallásos filmek” közül különösen hármát emelt ki – ezek „A mennyország kulcsa”, a „Bernadette” és „A magam útját járom”.

A kortársak és az utókor által sokra értékelt hollywoodi filmekkel felemás módon bánt a magyar sajtó. Egyes Oscar-díjas filmek szinte észrevétlenül maradtak – igaz, az „Elfújta a szél”-t (1939 legjobb filmje) például anyagi okokból be sem mutatták. A Londonban és Párizsban divatmárkává váló „Mrs. Miniver”-t (1942) csak a Szabad Nép és a Világ szemlélte – az előbbi enyhén fanyalogva, az utóbbi elragadtatással. A „Hová lettél drága völgyünk” (1941) és a „Magam útját járom” (1944) fogadtatásáról már szoltunk. A háborús filmpozs, a „Casablanca” (1943) 1947 elején kapott hideget-meleget. 1945 Oscar-díjas filmjét, a „Férfiszenvédély”-t majdnem mindegyik baloldali lap felfedezte magának. A Világ kiemelte a briliáns művészi játékot és zenét, igaz, a happy endet nem érezte hitelesnek. A kiváló ötletek ellenére lapos befejezést rótt fel a Szabad Szó is. A Szabad Nép szerint a rendezés elkente, az alkoholizmusra egyszerűsítette a társadalmi-gazdasági problémákat. A Kis Újság a filmet kiskátészerűnek látta, és elvetette a film noir sötét ábrázolását; az Új Ember inkább a baloldali lapokkal értett egyet.⁶⁶ A később minden idők legjobb amerikai filmjének választott „Aranypolgár” a Világot leszámítva visszhangtalan maradt.

58 Utóbbi a Texasban nincs mese című filmről. A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1948. július 4.

59 A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. július 5.

60 Gaucsó szerenádj. *Szabad Szó*, 1945. november 8.

61 Gimes Miklós: Mit látsz, ha beülsz a moziba? *Szabad Nép*, 1947. július 6.

62 A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. augusztus 10.

63 A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. november 30.

64 Zola. *Népszava*, 1945. március 11.; Hová lettél drága völgyünk. *Népszava*, 1947. január 22.

65 Balog János: Érik a gyümölcs. *Szabad Szó*, 1945. április 19.

66 Mozikritika. *Világ*, 1947. június 15.; Vizsgálják a filmek. *Szabad Szó*, 1947. június 15.; A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. június 15.; Filmkritika. *Kis Újság*, 1947. június 15.; Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1947/25.

3. A tömény Amerika-propaganda fogadtatása

Egyes amerikai filmek „amerikaiabbak” a többinél. Képsoraik nem csupán az úgynevezett „amerikai életformát” közvetítik, hanem direkt USA-propagandát szolgálnak. Az 1945 és 1948 közt bemutatott hollywoodi filmek közt két markáns csoportjuk rajzolódik ki: a háborús filmek és az Amerika „nagyjairól” szóló alkotások.

3.1. A háborús filmek

Az 1942 és 1945 közt gyártott mintegy 1700 amerikai film közül 500 szolgálta a katonák és a hátszág háborús ethoszának fenntartását (Wagenleitner, 1994). Ebből 1945-től bőven jutott Magyarországra is. 1945 augusztusában a Fényszóró magazin hatalmas lelkesedéssel köszöntötte az egyik első ilyen filmet, „Az óceán hősei”-t, amelyben egy amerikai konvoj szállít hadisegélyt a Szovjetunió számára. Az MKP házi vetítőjében bemutatott film rendezőjéről, Lloyd Baconról Pásztor Béla dicshimnuszokat zengett, túl azon az elismerésen, hogy lebilincselően izgalmas propagandafilm: „Celluloidba öntött szobrot állítottál Amerika hőseinek dicsőségére [...] filmeden keresztül bepillantást engedsz abba a gyönyörű, felemelő, csodálatos gépezetbe, amit úgy hívnak, hogy: amerikai lélek.” Ám a fő üzenet ekkor még a filmben ábrázolt háborús szövetség megőrzésének vágya volt: „A téma hatalmasan hömpölyög [...] hatalmas, mint az Atlanti-óceán. Igen, az Óceán, amely összeköti Amerikát Európával, mint ahogy Te is, Lloyd Bacon, összekötöted filmeddel Amerikát Európával.” Ebbe az Európába pedig feltétlenül beletartozott a Szovjetunió is.⁶⁷

A propaganda és szórakoztatás kettőssége – egymást erősítő hatásként – az amerikai háborús filmek kapcsán később is jelen volt. A „Joe Smith, az amerikai” című filmet, amelyben egyszerű repülőgépgyári mérnök győzte le az ellenséges ügynököket, a Népszava az „amerikai kispolgár háborús apoteózisa”-ként méltatta.⁶⁸ A háborús Amerika ábrázolása még 1947–48-ban sem váltott ki feltétlen elutasítást a baloldalon. A Szabad Nép méltányolta „A holnapért élni kell” „antifasiszta” és békepárti jellegét, és azt, hogy a háborút a „jogtalan kiváltságait féltő kevesek” érdekeként ábrázolta.⁶⁹ A Világ a „Szerelem parancsszóra” című filmet látta hatásos, a náci rezsim nőellenességét valóságúen feltáró propagandának.⁷⁰

A „Casablancá”-val szemben ugyanakkor elutasító volt a baloldal. A Világ ugyan a kulcsjelenetet – amikor a Marseillaise-t éneklők hangja elnyomja a náci katonatisztek dalát – felemelőnek érezte,⁷¹ ám a kommunista pártok számára az ellenállás érzékeny téma volt. Nem sok jóra számíthatott egy olyan film, amelynek „burzsoá” főhőse egy észak-afrikai lokálban szervezi Hitler megállítását. Gimes Miklós szerint Hollywood egy rossz ponyvaregény szintjére süllyesztette az ellenállási mozgalom küzdelmeit, míg a Szabad Szó ekképp ironizált: „...így képzeli el az amerikai Móricka az európai népek szabadságharcát.”⁷²

Az indulatok 1947 őszén, a „Dover fehér sziklái” felett csaptak össze. A Kis Újság és a Világ kritikusa nem érzekelte a változó időket: elhelyezte a filmet 1944 Angliájába. Ám 1947 őszén a nemzetközi helyzet alakulása új kontextust teremtett: A Szabadság, a Pfeiffer-párti hetilap azt az üzenetet olvasta ki belőle, hogy nem létezhet két tábor, „a világ egy és oszthatatlan”, sőt a magyar ellenzék támogatást remélhet az USA-tól: „Amerika nem hagyja el Európát. Sőt nem hagyja el a világot sem. Nem hagyja a félelem és a nyomorúság zsarnoksága alatt görnyedni, mert valahányszor hagyta, mindig saját vérével volt kénytelen megváltani tőle.”⁷³

A szintén aktualizáló Szabad Szó éppen ellenkezőleg: amerikai fenyegetésként, erkölcsrombolásként értékelte a filmet.⁷⁴

67 Pásztor Béla: Az óceán hősei. Új amerikai film. *Fényszóró*, 1945/2.

68 Joe Smith, az amerikai. *Népszava*, 1945. december 5.

69 A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. november 30.

70 Mozikritika. *Világ*, 1948. február 8.

71 Kristóf Károly: Mozikritika. *Világ*, 1947. február 9.

72 Gimes Miklós: Mit látsz, ha beülsz a moziba? *Szabad Nép*, 1947. július 6.; Heti filmkrónika. *Szabad Szó*, 1947. február 9.

73 Dover fehér sziklái. *Ellenzék*, 1947/2.

74 Az ifjúság állást foglalt az erkölcsromboló amerikai filmek ellen. *Szabad Szó*, 1948. április 13.

A fenti csörtéből azonban nem következik, hogy a jobboldal alapállása pozitív-megengedő, míg a baloldal kritikus-elutasító lett volna az amerikai propagandával szemben. Az Új Ember a béke vagy az antifasiszta küzdelem pátosza helyett a vallásos momentumokra – a hívő ember és a hit erejének ábrázolására – figyelt érzékenyen a háborús filmeknél („Guadalcanal”, „Öten voltak”, „Tokiói küldetés”) is. Ám a 225-ös Corvetta tengeri kalandját már teljesen értelmetlennek ítélte bő egy évvel a háború végét követően, és azt is elismerte, hogy a szovjet filmmel szemben Hollywood nem képes a közösséget „főhőssé” tenni.⁷⁵ Súlytalan „operettmeseként” húzta le a katolikus hetilap a „Torpedótámadás” című filmet, miközben a Népszava éppen ezt minősítette a háborús kalandfilm csúcának.⁷⁶ Az Új Ember „A flotta győz” című filmet utasította el leghatározottabban, jelezve, hogy a vesztes háború után a katolikus jobboldal sem volt hajlandó elfogadni minden Amerika-propagandát. Különösen az olyat, amely fekete-fehéren ábrázolta az amerikai hadsereget és katonát, ezzel kimondatlanul is szembeállítva vele a „másik” oldalt.⁷⁷

1947 ősze a hollywoodi Amerika-propaganda megítélésében is változást hozott a baloldalon. Az első támadást – túllépve a problémamentes, hamis kép bírálatán – Gimes Miklós cikke jelentette, amely azt vizionálta, hogy az Amerika legyőzhetetlenségének mítoszát tápláló háborús filmekben olyannyira lanyhul a németellenesség, hogy azok ellenségképe már-már nem is a náci Németország.⁷⁸ Nemsokára Balázs Béla is „fasiszta” és háborús propagandáról írt a locarnói filmfesztivál kapcsán.⁷⁹ Majd a Szabad Népből és a Szabad Szóba általánossá vált az a vélemény, hogy az USA kormánya Hollywoodot szovjetellenes, háborús propagandára használja fel. Olykor alaptalanul (mint Grigorij Alekszandrov vádja az amerikai háborús nosztalgiákról az – éppen ellenkezőleg – társadalomkritikus élű „Életünk legszebb éveit” kapcsán), máskor teljes joggal, így a hidegháborús filmek sorát megnyitó „Vasfüggöny” esetében.⁸⁰ Márpedig ez a sor nem volt rövid. Az amerikai kormány és Hollywood együttműködése a második világháború alatt – az aktuális szövetségi viszonyoknak megfelelően – még olyan filmeket eredményezett, mint a „Moszkvai küldetés”, az „Északi Csillag”, az „Oroszország dala”, a „Három orosz lány” vagy a „Sztálingrádi fiú” (Koppes & Black, 1987). Azonban 1948 és 1952 között már 48 olyan hidegháborús film készült a hollywoodi stúdiókban, amelynek a fő üzenete a kommunizmus elleni küzdelem volt (Wagenleitner, 1944). 1948-ban a magyar lapok már Hollywood „nyílt fasizmuspártolását” kiáltották.

3.2. Az Amerika-mítoszok

A politikai lapok a háborús filmeknél jóval kevesebb megértést tanúsítottak az amerikai nemzeti „mítoszok” iránt. Lényegében visszhangtalan maradt „Az ifjú Lincoln” és az „Aranypolgár” is. Az előbbi esetében a polgári baloldal mutatott csak érdeklődést – a Haladás gyorsan megrajzolta Rooseveltt és Lincoln mint két szabadságharcos párhuzamos portréját, ám a Világ inkább azon kesergett, hogy a rendezés pankrátort csinált Lincolnból.⁸¹ Az utóbbiról csak a Világ közölt kritikát – lesújtó: „A téma olyan távol áll tőlünk, mint a Manchester Guardian a Kisbürgözdli Híradótól.” Sőt a híres zárójelenet kapcsán – amelyben elégetik William Randolph Hearst alias Charles Foster Kane gyermekkori holmijait – megjegyezte, hogy jobb lett volna az egész forgatókönyvet a tűzre hányni.⁸² Ám más nagy amerikaiak sem volt könnyű útja a magyar kritikusok szívéhez. A „Yankee Doodle”-ben George M. Cohan zeneszerző élete a Világ kritikusai szerint teljességgel közömbös az európai nézők számára.⁸³ Zenében a vérbeli amerikai műfaj a dzsessz volt. A féltucatnyi dzsessztémájú film közül kiemelkedett a Gershwinről szóló „Kék rapszódia”. A polgári és a katolikus lapok lelkesen beszéltek az „igazi zeneélményt” adó műről, a „maradandó” hatásról, a dzsessz nemzeti műfajjává nemesítéséről, az amerikai életérzés zenébe öntéséről. A Szabad Szó ezzel szemben hollywoodi selejtnek

75 Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1946/34, 7.

76 Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1946/41, 7.; Torpedótámadás. *Népszava*, 1946. szeptember 21.

77 Hunyadi Dalma: Film. *Új Ember*, 1946/44., 8.

78 Gimes Miklós: Mit látsz, ha beülsz a moziba? *Szabad Nép*, 1947. július 6.

79 Balázs Béla: A locarnói filmcsatáról. *Szabad Nép*, 1947. augusztus 1.

80 Életünk legjobb éveit. *Szabad Szó*, 1947. december 9.; Csak szerényen. A film és kísérőzenéje. *Szabad Szó*, 1948. április 14.

81 Mozikritika. *Világ*, 1947. február 11.

82 Kristóf Károly: Mozikritika. *Világ*, 1947. augusztus 3.

83 Kristóf Károly: Mozikritika. *Világ*, 1947. március 23.

nevezte, a Szabad Nép Gershwin zeneszerzői jelentőségét is kétségbe vonta.⁸⁴ A dzsesszt csak a Világ, a Haladás és a Kis Újság – sőt az Új Ember – kulturális rovatainál kedvelték, de az Európában ismeretlen zenészek köré kerekített – soványka – történeteket már kevésbé.

Amerika legtöbbet emlegetett művésze ezekben az években is Chaplin volt, akinek két „új” filmje került a magyar nézők elé: az 1945 előtt természetesen letiltott „A diktátor”, és a „Monsieur Verdoux”. Chaplin nemzetközileg a baloldali emblemikus figurája volt. A baloldali sajtó szerette, művészetébe belelátta saját mondanivalóját, és nem is igazán tekintette amerikaiának. A polgári baloldali lapok számára Chaplin művészetének lényege általános emberi, humanista, pacifista volt.⁸⁵ Am a Világban, a Haladásban forradalminak tűnő kisember a munkáspártok értékelése szerint sem „A diktátor”-ban, sem a „Monsieur Verdoux”-ban nem volt elég radikális – különösen a Népszava látta a kapitalizmuskritikáját kispolgári szinten megrekedtnak, miközben a Kis Újság éppen azért dicsérte, mert nem azt, hanem általános morális felháborodást keresett benne.⁸⁶ „A Diktátor” bemutatójára csak 1947 végén került sor, így az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság (HUAC) által célba vett Chaplin, világpolgársága ellenére, egyfajta Amerika-szimbólummá vált: a Szabad Nép a másik – jobb és igazságosabb – Amerika, az egykori szövetséges jelképévé léptette elő.

4. A szakítás

1948 júliusában a vészes filmhiány jeleként említette a Demokrata Néppárt lapja, A Hazánk, hogy a fővárosban három premiermozi is azt a „Lázad a dzsungel” című amerikai filmet vetítette, amely 1947 őszén még „Fehér gorilla” néven futott, csak éppen ekkor már a MAFIRT forgalmazta. Ezekben a napokban vált ismertté a szakítás a MOPEX és a magyar filmvezetés között, így az amerikai filmek – és általában a nyugati „polgári kultúra” – 1947 őszén, a Zsdanov-doktrína meghirdetése után kezdődő kiszorítása az utolsó szakaszba lépett.

Az 1947 végén folyó vitában a kommunista és a parasztpárti orgánumok képviselték a zártságot, míg a szociáldemokrata és a kisgazda lapok a kulturális nyitottság álláspontját. Az előbbieket a kulturális – és az erkölcsi – önvédelem jegyében léptek fel a „valutapazarlás” ellen: „A kizárólag gengszterfilmeket játszó zugmozik környéke hemzseg a züllött, munkakerülő, csavargó gyerekektől, akik a bíróság előtt is bevallják, a vadnyugati filmekről kaptak tippet” – írta többek közt a Szabad Szó.⁸⁷

A következő akciót a Belügyminisztériumból indították hét amerikai színész filmjeinek letiltásával, amit februárban további hat színész kiátkozása követett.⁸⁸ A Szabad Nép az érvelésében felhasználta a színészek által a HUAC előtt tett állítólagos nyilatkozatokat. Így a lap Adolphe Menjout és Robert Taylort szenvedélyes kommunistagyűlölőként, sőt az előbbit Hitler-imádóként festette le.⁸⁹ A Szabad Szó az erkölcsi züllés elleni fellépéssel, a Népszava a gyenge filmek elleni védekezéssel és a baloldali amerikai színészek melletti szolidaritással magyarázta a döntést. A polgári lapok egy-egy írásából – ha 1948 elején már nem is vetemedtek a Rajk László vezette belügyminisztérium nyílt bírálataira – kiolvasható volt, hogy az intézkedések nem voltak megalapozottak. Így a Kis Újságban Eric Johnsonnak, az amerikai filmszövetség elnökének nyilatkozata épp azt üzenté, hogy a szakma kiáll a kommunizmussal vádolt színészek mellett.⁹⁰ A Haladás a Screen Writer magazin alapján lapszemlét közölt a színészek vallomásairól, amelyből épp az rajzolódott ki, számos színész éppenséggel hárított a bizottság előtt. Gary Cooper, aki azt vallotta, hogy „nagyon sokszor olvastattak el velem leplezetlen kommunista szellemű forgatókönyveket”, egyetlen egyet sem volt képes megnevezni. Ginger Rogerst állítólag anyja óvta meg attól, hogy „kommunista eszmékkel mételyezzék meg”. Lilian Hellman válasza már-már nyíltan gúnyt űzött a bizottságból:

84 A hét filmjei. *Szabad Nép*, 1947. május 18.; Vizsgálják a filmek. *Szabad Szó*, 1947. május 18.

85 Chaplin a zsidókérdésről. *Világ*, 1947. január 11.; Szegő Zsuzsanna: Chaplin. *Haladás*, 1946/40.

86 Papp Antal: Chaplin és Békeffy. *Haladás*, 1947/30.; Palotai Boris: Antihérosz és halandzsahős. *Népszava*, 1948. január 11.; M. Verdoux. *Népszava*, 1948. november 19. Chaplin, a kékszakáll. *Kis Újság*, 1947. július 3.

87 Tollhegygel. Amerikában már tilos. *Szabad Szó*, 1947. december 16.

88 451.300/1948 B.M. számú rendelet.

89 Kitiltották Magyarországról a fasisztabarát hollywoodi filmszínészek filmjeit. *Szabad Nép*, 1948. január 17.

90 Amerikai filmvezér a szellemi koncentrációs táborról. *Kis Újság*, 1947. október 30.

„Az amerikai filmekben soha nem voltak kommunista eszmék. Már csak azért sem, mert az amerikai filmekben semmiféle eszmék nincsenek.”⁹¹ Egyedül A Hazánk kritizálta élesen az intézkedést, sorra cáfolva a baloldali lapok érveit.⁹²

A Nyugattal való kulturális szakítás ideje a filmiparban 1948 nyarán jött el: június végén a kommunista mozitröszt igazgatója örömmel tudatta, hogy: „Maas és Kanturek urakkal együtt eltávozott Budapestről a rettenthetetlen gengszterek, a zseniális milliárdosok, az ellenállhatatlan démonok levitézlett serege is.”⁹³

Mindez nem jelentette azt, hogy a mozikból máról holnapra eltűntek volna az amerikai filmek. 1948 első felében még a MAFIRT vezetése is a fokozatos kivezetésben gondolkodott, ami a tavaszi arányok ismeretében racionális taktikának tűnik: a Szabad Nép adatai szerint márciusban a 43 pesti mozi háromnegyede – 33 – még mindig amerikai vagy angol filmeket játszott, és csupán három moziban ment szovjet, háromban francia, négyben pedig magyar film.⁹⁴ A terv az volt, hogy a közel 250-re becsült, 1945 előtti „haladó szellemű” amerikai filmmel pótolják a hirtelen kiesést.⁹⁵ A MOPEX távozása után új helyzet állt elő: a mozik égető filmhiánnyal küszködtek. A Hazánk decemberben arról számolt be, hogy a beígért, Roosevelttel idején készült amerikai filmek közül mindössze négy érkezett meg, de a tervben szereplő 22 olasz filmből is csak egyetlen egy.⁹⁶

Novemberben és decemberben már mindössze egy-egy amerikai filmet mutattak be. Az „Egy férj fellázad” egy vígjáték idegesítő szomszédokkal, ide-oda hurcolászott, halottnak hitt női testtel, körkörös zsarolással és félreértésekkel. Az „Észak csillaga” viszont már a roosevelti háborús koalíció időszakát reprezentálta. E szövetség a magyarországi bemutató idejére végleg felbomlott, a hollywoodi filmeknek pedig egy szűk évtizedig nem maradt hely a magyar mozikban, s a lapokban is csak a leleplező hangú, antiimperialista kirohanásokban.⁹⁷

5. Összegzés

Az Amerika-kép meghatározó kontextusa a tömegkultúra és a magaskultúra közt folyó vita volt 1945 és 1948 között is. Maga a tömegkultúra kritikája Európában ekkor már két évszázados volt, ám ennek kiforrott érvrendszere a 20. század közepén magától értetődően fordult a tömegkulturális termelés fő forrása, az amerikai kultúra ellen. Az amerikai kultúra és a tömegkultúra már a század első felében szinonimává vált Európában, és mindkettőt a leginkább a legtöbbekhez eljutó művészet, a film fejezte ki. Így a viták tárgyává és a kritika céltáblájává mindenekelőtt Hollywood vált, nem az amerikaiias ponyvaregény, képregény vagy a dzsesszene.

Az amerikai film kritikájában, avagy a magaskultúra védelmében a jobb- és a baloldal első pillantásra meglepő egységet mutatott fel. A marxista és a polgári baloldaltól a vallásos jobboldalig mind hajlottak arra, hogy az európai kultúrát állítsák szembe vele, és rendre azt szemelték ki mégis értékesnek, ami a kínálatból nem volt amerikaiias, hollywoodias. Egyedül a kisgazdapárti Kis Újságban bukkant fel bizonyos szimpátia a tömegkultúra (és talán ez a vonal megjelent volna a két jobboldali polgári párt rövid életű lapjaiban is) – a hollywoodi klisék alapján érzelmesre, mulatságosra vagy izgalmasra jól megrendezett filmek, a dzsesszene – iránt. Ám míg a sorozatban gyártott filmek minősége iránti elutasítás – és ennek jegyében az „európai kultúra” védelme közös lehetett, a Népszavára és a Szabad Nép-re jellemző marxista kritika elsősorban a valóság meghamisítását, a társadalomábrázolás hazug voltát, sőt a tömegek passzívvá tételét róttta fel, ami a jobboldali (és liberális) bírálatban nem játszott szerepet. Itt a kulturális elitizmus mellett elsősorban a konzervatív értékek feltétele motiválta a kritikusokat.

Ugyanakkor Hollywood és az amerikai kultúra kritikája nem maradt független az Egyesült Államokhoz való általános alapállástól, amit a hidegháború kialakulása és elmélyülése még inkább előtérbe állított. Egy-egy film, illetve a filmek

91 Gách Marianne: Hölygfutár. *Haladás*, 1948/7.

92 Ifj. Ráth József: Stan és Pan – tiszta művészet; Gary Cooper – ponyva. Mi az igazság a betiltott amerikai filmek körül? *Hazánk*, 1948/4., 1948. január 22.

93 Angyal György: A Mopex kivonul Magyarországról. *Szabad Nép*, 1948. június 27.

94 Örültek, kísértetek, bérgyilkosok, hipnotikus álomban lebegők. *Szabad Nép*, 1948. március 21.

95 MAFIRT feljegyzés a magyarországi filmpolitikai helyzetről (1948. január 12.). PIL 274. f. 23/27. ő. e.

96 Filmsarok. *Hazánk*, 1948/49.

97 L. Barcs Sándor: Amerikai filmet láttam Helsinkiben. *Magyar Nemzet*, 1952. augusztus 20.

propaganda-tartalmának értékelése 1947 nyarától-őszétől egyre jobban függött attól, hogy az adott nézőpontból Amerika reményt vagy ellenségképet jelentett-e. A baloldali lapokban így vált az álizgalmak, a giccs és az illúziók gyárából a fasizmus szakértője.

Irodalom

- Bayer József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Budapest: Osiris.
- Bencsik Péter & Nagy György (2005): *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest: Tipico Design Kft.
- Berghahn, Volker R. (2001): *America and the Intellectual Cold Wars in Europe. Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Borhi László (2009): *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Gans, Herbert J. (2003): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hixson, Walter L. (1997): *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War*. New York: St Martin's Press.
- Koppes, Clayton R. & Black, Gregory D. (1987): *Hollywood Goes to War: How Politics, Profits and Propaganda Shaped World War II Movies*. Berkeley: University of California Press.
- Murányi Gábor (2005): „A legrosszabb orosz film is jobb, mint egy amerikai.” Dokumentumok a szovjet film magyarországi hegemóniájának megteremtéséről (1945–1948). *Múltunk*, 3. sz., 39–102. o.
- Papp Tibor (1999): *Hadifoglyok írnák. Hadifoglyors a második világháborúban*. Budapest, Hadtörténeti Levéltári Levéltár, 1999. Forrás: <http://mek.niif.hu/02200/02237/html/f01.htm> (utolsó letöltés: 2012. december 20.).
- Parks, J. D. (1983): *Culture, Conflict and Coexistence. American–Soviet Cultural Relations, 1917–1958*. Jefferson & London: McFarland.
- Puskás Julianna (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban: 1880–1940*. Budapest: Akadémiai.
- Richmond, Yale (2003): *Cultural Exchange and the Cold War*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Sipos Balázs (2013): Világ-képek, kulturális regiszterek és Amerika jelenléte a Horthy-korban. In: Feitl István (szerk.): *Zárt/nyitott Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Budapest: Napvilág.
- Szerencsés Károly (1997): *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső, 1897–1997*. Pápa: Pápa Város Önkormányzata.
- Takács Róbert (2013): Nyitás és új bezárkózás. A koalíciós napilapok szellemi Nyugatról alkotott képének változása, 1945–1948. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Budapest: Napvilág.
- Ulf-Møller, Jens (2001): *Hollywood's film wars with France: film-trade diplomacy and the emergence of the French film quota policy*. Rochester: University of Rochester Press.
- Urwand, Ben (2013): *The Collaboration: Hollywood's Pact with Hitler*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Wagenleitner, Reinhold (1994): *Coca-Colonization and the Cold War: the Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Yecies, Brian M. & Shim, Ae-Gyung (2010): Disarming Japan's cannons with Hollywood's cameras: cinema in Korea under U.S. occupation, 1945–1948. *The Asia-Pacific Journal, Japan Focus*, 3. sz., 1–20. o.
- Záhonyi-Ábel Márk (2013): Külföldi filmek a Horthy-korszak Magyarországn. In: Feitl István (szerk.): *Zárt/nyitott Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Budapest: Napvilág.

Takács Róbert PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Szakterülete az 1945 utáni magyar történelem. Legfőbb publikációi a politikai újságírás, a kelet-nyugati kulturális kapcsolatok és transzferek, valamint a politikai humor témáiban születtek. Legutóbbi könyve: Politikai újságírás a Kádár-korban (2012). Legutóbbi írása a *Médiakutatóban*: „Szűts Zoltán»A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe« című könyvéről (2014. nyár). Email: takrobi@yahoo.com

A média testképre gyakorolt hatása fiatal felnőtt nők körében

E vizsgálat célja az, hogy feltérképezze a karcsú testideálok közvetítő médiahasználattal töltött idő és a negatív testkép kialakulása közti kapcsolatot fiatal felnőtt nők körében. Feltételeztük, hogy azok a fiatal nők, akik több időt töltenek karcsúságot közvetítő médiahasználattal, nagyobb mértékben internalizálják a karcsúságideált, ami negatív testi attitűdökkel hozható összefüggésbe. Továbbá feltételezzük, hogy azoknál a személyeknél, akik internalizálták a karcsú testideált, fokozott diszkrepancia figyelhető meg a valódinak és az ideálisnak vélt testképek között. A keresztmetszeti kérdőíves kutatásban 355 hallgató (életkor: 18–25 év) vett részt. A következő kérdőívek kerültek felhasználásra: Testi attitűdök tesztje (BAT), Karcsúság iránti késztetés skála (EDI), Testtel való elégedetlenség-skála (EDI), Fallon–Rozin-emberalakrajzok tesztje, Megjelenéssel kapcsolatos szociokulturális attitűdök kérdőív-3 (SATAQ-3). A lineáris regresszióanalízis eredményei szerint a negatív testi attitűdök prediktora a karcsúságideál internalizációja, azonban a médiahasználattal töltött idő a jelen mintán nem gyakorolt rá hatást. Az internalizáció mértéke szignifikáns összefüggést mutatott a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedetlenségével, azonban az internalizáció mértéke és az ideálisnak ítélt és a jelenlegi testképek különbsége között fordított összefüggést tapasztaltunk. Tehát a jelen vizsgálati mintára jellemzően elmondható, hogy minél nagyobb mértékben internalizálta az egyén a karcsúságideált, annál kisebb volt az aktuális és ideális testkép közötti különbség.

1. Szakirodalmi háttér

A média mint a testi megjelenésre vonatkozó kulturális elvárásokat közvetítő közeg (Tiggemann, 2002), jelentős hatást gyakorol a testképre: az idealizált, légiessen karcsú női testeket realiztikusnak és bárki számára könnyen elérhetőnek tünteti fel (Thompson et al., 1999). A nyugati kultúrákban a karcsúság jelentősen felértékelődött, míg a túlsúly gyakran stigmatizált (Túry & Szabó, 2000); a személyiség defektusaival és az alacsony önkontrollal állítják párhuzamba (Puhl & Heuer, 2009). A médiában megjelenített karcsúságideál gyakran asszociálódik a boldogsággal és a sikerrel, míg az elhízott emberek ábrázolása az előnytelen megjelenéssel és a depresszióval kapcsolódik össze (Forgács, 2008), ami azt a hiedelmet alakíthatja ki, hogy a boldogság feltétele a testsúlycsökkenésben és a testideálokhoz hasonlító testi megjelenésben rejlik.

A testképet nem lehet szigorúan állandó vonásnak tekinteni, mivel kontextuális hatások – mint a médián keresztül közvetített üzenetek – akár átmenetileg, akár hosszú távon befolyást gyakorolhatnak rá (Cash, 2002). A testkép magában foglalja a saját testhez kapcsolódó észleleteket (például a test mérésére vonatkozó becsléseket), érzéseket (például a testalakhoz és -mérethez fűződő érzelmeket) és gondolatokat (például a test vonzerejét megítélő érzéseket) (Grogan, 2006). A testkép tehát egy olyan konstruktum, amely pszichológiai (kognitív, affektív élmények), neurofiziológiai (perceptuális élmények) és viselkedéses (például a test ellenőrzése) elemekből áll (Probst et al., 2008). A testképzavarok jelentős szerepet játszhathatnak a táplálkozási zavarok kialakulásában: az *anorexia nervosa* és a *bulimia nervosa* egyik vezető tünete a testképzavar. A testkép az önértékelés és az énkép lényeges meghatározója, amely szoros kapcsolatot mutat a pszichés jólléttel és a testi egészséggel egyaránt (Túry & Szabó, 2000). A testi elégedetlenség együtt járhat depresszióval, alacsony önértékeléssel, diétázással, kényszerevéssel, és egyéb étkezési zavarok előrelélője lehet (Stice, 2002; Field et al., 2001; Grogan, 1999).

A nyugati kultúrákban pervazív testi elégedetlenség figyelhető meg nők körében, amelyet széleskörű elterjedtsége miatt normatív elégedetlenségként tartanak számon. Spitzer, Henderson és Zivian (1999) vizsgálatában az egyetemisták több mint 80 százaléka számolt be testi elégedetlenségről. A testi megjelenéssel és testsúllyal való elégedetlenség

napjainkban a nőiség élményéhez hozzátartozó természetes jelenség (Rodin, 1985). A nőkre jellemző általános testi elégedetlenség megnyilvánult a Fallon–Rozin-tesztben adott válaszokban megfigyelhető nemi különbségekben is. A férfiak az aktuális és az ideális testi megjelenés jelzésére közel azonos figurákat jelöltek meg, valamint hasonlóan választottak abban az esetben is, amikor a nők számára vonzónak tartott figurát kellett megjelölniük. A nők ezzel szemben az ideálisnál nagyobb értékkel értékelték aktuális testi megjelenésüket, illetve vélekedésük szerint aktuális testi megjelenésüknél vékonyabb figurát tartanak vonzónak a férfiak (Paap & Gardner, 2011). A testi elégedetlenség megléte nem minden esetben jár együtt étkezési zavarokkal, mivel számos nőnek a testi elégedetlenség megléte ellenére sincsenek evészavarokra utaló tünetei (Tylka, 2004). Bucchianeri és munkatársai (2013) tíz éves longitudinális vizsgálatának eredményei szerint a testi elégedetlenség a gyermekkortól kezdődően, a növekedéssel és a fejlődéssel párhuzamosan folyamatosan nő, majd mindkét nem esetében fiatal felnőttkorban tapasztalható a legkifejezettebb testi elégedetlenség. Az elégedetlenség mértékének emelkedését a BMI növekedésével lehet kapcsolatba hozni, mivel kontrollált BMI mellett a testi elégedetlenség szignifikáns növekedése nem volt tapasztalható.

Thompson és munkatársai (1999) három olyan fontos szociokulturális forrást hangsúlyoztak – a kortársak, a szülők és média szerepét –, amely hozzájárulhat a testképzavarok és a táplálkozási zavarok kialakulásához. A három fő hatás érvényesülését két mechanizmus segíti elő: 1) a mások külsejével való összehasonlítási hajlam, amely kapcsolatba hozható a diétázás, a testi elégedetlenség és a bulimiás tünetek növekedésével, valamint 2) a megjelenésre vonatkozó szociokulturális ideálok internalizációja.

1) Festinger (1954) szerint a társas összehasonlításban fontos szerepet játszik a hasonlóság: az egyének preferálják a magukhoz hasonló személyekkel való társas összehasonlítást, azonban kereshetik a felfelé hasonlítás lehetőségét is, egészen addig, amíg az összehasonlítás nem fenyegeti az önértékelésüket. A megjelenésre fókuszáló társas összehasonlítás folyamata azonban különbözik Festinger eredeti elképzeléseitől: a nők a médiában megjelenő sovány, elérhetetlen ideálokhoz éppen olyan gyakran hasonlítják magukat, mint a hozzájuk hasonló kortársaikhoz (Strahan et al., 2006). Továbbá a társas összehasonlítás elmélete szerint ha az egyén önértékelését fenyegeti az összehasonlítás eredménye, az a folyamat lezárulását eredményezi, ezzel szemben a nők ennek ellenére is másokhoz hasonlítják testi megjelenésüket. Mivel a női identitás hangsúlyos tényezője a megjelenés, fokozott distresszt okozhat az aktuális testi megjelenés és a médiában bemutatott idealizált testek közötti diszkrepancia észlelése: minél nagyobb különbséget észlel az egyén, annál nagyobb mértékben fokozódik a saját testével való elégedetlensége (Halliwell & Dittmar, 2006). Muennig és munkatársai (2008) szerint a valódi és az ideális testsúly közti diszkrepancia erősebb prediktora a testi és lelki egészségnek, mint a BMI.

A társas összehasonlítás csökkentésének egy lehetséges módszerét alkalmazták Slater és munkatársai (2012) felnőtt nők kísérleti vizsgálata során. A kutatók arra a kérdésre szerettek volna választ kapni, mutatkozik-e különbség a testtel való elégedetlenségben, ha a bemutatott divatfotók mellé üzenetet helyeznek, amely figyelmezteti a vizsgálati személyeket, hogy a fotókon digitális manipulációkat hajtottak végre. Az eredmények szerint az üzenetek arra emlékeztették a nőket, hogy a bemutatott képek nem valódiak, így a társas összehasonlítás fontossága és a bemutatott testi megjelenés elérése iránti törekvéseik csökkentek. A figyelmeztető jelzés nélküli csoport a képek megtekintése után nagyobb testi elégedetlenséget mutatott, míg a digitális módosításokra vonatkozó figyelmeztető jelzéssel ellátott fotók kisebb mértékben növelték a testi elégedetlenség mértékét.

Posavac és Weigel (2001) kutatásában a vékony modelleket tartalmazó képsorozat megtekintése előtt a kísérleti csoport médiatudatosságát növelő videofelvételt tekintett meg. A videókban a mesterségesen, kozmetikai és technikai eszközökkel létrehozott szépségre hívták fel a figyelmet, vagy a testi adottságok genetikai megalapozottságát hangsúlyozták, vagy pedig az előző kettőből készítették egy komplex felvételt. Az eredmények szerint a kísérleti csoportokban a társas összehasonlítás csökkenésén keresztül kisebb mértékű testi elégedetlenség volt mérhető, mint a kontrollcsoportban. A jelen kutatásban a társas összehasonlítás csökkentésében a kombinált videóüzenet bizonyult a leghatékonyabbnak.

2) Az internalizáció testképre gyakorolt lényegi szerepét hangsúlyozta Thompson és Stice (2001): a sovány nők médiában történő expozíciója akkor fokozza a testi elégedetlenségét, ha a soványságideál internalizált. Amennyiben a személy internalizálja a szépségre és a testi vonzerőre vonatkozó szociális standardokat, növekszik a testképzavarok és az étkezési zavarok előfordulásának esélye. Azonban az internalizáció önmagában nem feltétlenül vezet evészavarokhoz, de kockázati faktorként tartják számon (Thompson & Stice, 2001). Keresztmetszeti kutatások metaanalízise alapján

Cafri és munkatársai (2005) közepes, illetve erős mértékű kapcsolatot találtak az internalizáció és a testi elégedetlenség között. Longitudinális kutatásokkal szintén alátámasztották, hogy a karcsúságideál internalizációja – különösen nőknél – a testi elégedetlenség szignifikáns növekedésének prediktora. Myers és munkatársai (2012) vizsgálati eredményei szerint azok a nők, akikre a karcsúságideál internalizációja nagyobb mértékben volt jellemző, gyakrabban éltek a társas összehasonlítás lehetőségével.

A társas környezetből – szülőktől, kortársaktól, szerelmi partnerektől vagy a médiából – érkező üzenetek az ismétlés révén fejtik ki a testképre vonatkozó negatív hatásukat (Thompson et al., 2002; 1999). A média testképre, illetve táplálkozási zavarok kialakulására gyakorolt hatását számos kutatás bizonyította, amelyek közül gyakran idézett Becker és munkatársainak (2002) természetes körülmények között végzett vizsgálata, amelyet a Fidzsi-szigeteken végeztek, ahol eredetileg a teltkarcsú női test volt az általánosan elfogadott szépségideál. A kutatók megvizsgálták a serdülő lányok táplálkozási magatartását a televíziós műsorszórás bevezetése előtt, majd utána egy hónappal, és három évvel később. Az eredmények azt mutatták, hogy három év elteltével a kóros testsúlykontroll-módszereket alkalmazó fiatal lányok száma szignifikáns növekedést mutatott (Becker, 2002; Túry & Pászthy, 2008). Tiggemann (2002) tanulmányában összegezte azon kutatások eredményeit, amelyek megerősítették a médiával töltött idő testi elégedetlenségre gyakorolt hatását. Vaughan és Fouts (2003) serdülő lányokkal végzett longitudinális vizsgálatának eredményei szerint azok a lányok, akik a vizsgálat 16 hónapja során szignifikánsan növelték a divatmagazinok olvasására fordított időt, szignifikáns növekedést mutattak az étkezési zavarokra utaló tüneteikben. Bair és munkatársai (2012) rámutattak arra, hogy egyetemista nők szignifikánsan több időt töltenek az online felületen megtalálható, megjelenésre fókuszáló tartalmak megtekintésével, mint a képekre fókuszáló magazinok olvasásával. Tiggemann (2003) lényegi különbséget talált a televízió és a magazinok hatása tekintetében: vizsgálatában a magazinolvasás a soványságideál internalizációjához vezetett, azonban nem talált hasonló kapcsolatot televíziózás esetében. A videoklipek által közvetített szociokulturális ideálok a fiatal lányok számára példaképként funkcionálhatnak a követendő testi megjelenésre vonatkozóan. Az eredmények szerint a karcsú nőket ábrázoló videoklipek tíz perces expozíciója elegendő volt a testi elégedetlenség növekedéséhez (Bell et al., 2007). Tiggemann (2002) a médiahasználatot követő testi elégedetlenség növekedésére hívja fel a figyelmet, amely rövid távon fejt ki hatását, azonban az ismétlődések megerősíthetik és fenntarthatják a negatív testi attitűdöket. A média emellett indirekt módon a férfiaknak az ideális női test megjelenésére vonatkozó elvárásait is meghatározhatja (Hargreaves & Tiggemann, 2003).

Annak ellenére, hogy minden női médiafogyasztó igen hasonló médiahatásoknak van kitéve, a karcsú szereplők mégsem hatnak mindegyikükre egyformán: a testsúlyra és a testi megjelenésre vonatkozó elégedetlenség, valamint a táplálkozási zavarokra való fogékonyság nem mindegyik női médiafogyasztót érinti egyforma mértékben. A médiaüzenetekre irányuló érzékenységet növeli a nagyobb BMI, a már meglévő étkezési zavar, a testtel való fokozott elégedetlenség, a saját test felé forduló figyelem, illetve a társas összehasonlításra való hajlam (Tiggemann, 2002). Monro és Huon (2005) szintén hangsúlyozta, hogy a televíziózás önmagában nem hat negatívan a testképre, azonban a műsorok megvalogatása befolyásolhatja a testképre mért hatást: az idealizált testeket bemutató és hangsúlyozó médiatartalmak kedvezőtlen hatást gyakorolhatnak a testképre. A saját testtel kapcsolatos attitűdök szintén befolyásolhatják a média képeinek percepcióját: King, Touyz és Charles (1998) vizsgálatában azok a nők, akik a testükkel elégedetlenek voltak, a média által közvetített sovány nőket a valóságosnál még soványabbnak észlelték, mint azok, akik nem mutattak testi elégedetlenséget. A kutatók véleménye szerint a médiatartalmak torzított percepciója lényeges szerepet játszhat a testi elégedetlenség állandósulásában.

2. Célok és hipotézisek

A vizsgálat célja, hogy feltérképezzük a karcsú testideálokat közvetítő, médiahasználatlaltal töltött idő, valamint a testi elégedetlenség közti kapcsolatot a fiatal felnőtt nők körében. Feltételezzük, hogy azok a fiatal nők, akik több időt töltenek karcsúságot közvetítő média használatával, nagyobb mértékben internalizálják a karcsúságideált, ami negatív hatást gyakorol a testképre. Továbbá feltételezzük, hogy azoknál a személyeknél, akik internalizálták a karcsú testideált, nagyobb diszkrépancia figyelhető meg a valódinak és ideálisnak vélt testképek között.

3. Módszerek

3.1. Vizsgálati személyek

A vizsgálat lebonyolítása a Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Karán történt 2013 januárjától. 355 fő 18–25 év közötti ($M = 20,44$; $SD = 1,32$) hallgató vett részt a keresztmetszeti, önkitöltős kérdőíves vizsgálatban. A vizsgálatban való részvételi szándékukkal kapcsolatban a hallgatók beleegyező nyilatkozatot tölthettek ki. A vizsgálati személyek számára az anonimitást biztosítottuk. A szakok megoszlása szerint a mintában szereplő hallgatók közül 39,1 százalék védőnő, 45,4 százalék gyógytornász, 8,2 százalék ápoló és 7 százalék szociális munkás. A lakhelyet tekintve 1,1 százalék a fővárosban, 51 százalék megyeszékhelyen, 37,5 százalék városban és 10,4 százalék faluban lakik. A mintában szereplő hallgatók 41,7 százaléka kollégista. A hallgatók átlagos testsúlya 60,41 kilogramm ($SD = 9,72$), az átlagos testmagasság 166,61 centiméter ($SD = 6,14$), a testtömeg-index (BMI) átlaga = 21,76 ($SD = 3,21$).

3.2. MÉRŐESZKÖZÖK

A kérdőíves vizsgálat során először a hallgatók életkoráról, testmagasságáról, testsúlyáról, lakhelyéről és a szülők legmagasabb iskolai végzettségéről tájékozódunk, majd kiszámítottuk a hallgatók testtömeg-indexét. Ezt követően a szépség- és testideálokat közvetítő médiahasználat heti átlagos óraszámát mértük fel, ami kiterjedt a női magazinokra, a divatmagazinokra, az életmóddal, divattal foglalkozó televízió-műsorokra, a filmsorozatokra, a szappanoperákra, az életmóddal, divattal foglalkozó internetes oldalakra és a videoklipekre. Például: „Egy héten hány órát töltesz filmsorozatok, szappanoperák nézésével?” „Egy héten hány órát szoktál videoklipeket nézni?”

Evészar-kérdőív (Eating Disorder Inventory, EDI): az evészar-kérdőív Garner és munkatársai (1983) nevéhez köthető (magyar adaptáció: Túry & Szabó, 1997), amely az evészarok többdimenziós elképzelésén alapul. A kérdőív összesen 64 itemből áll, a válaszadónak hatfokú Likert-skálán kell pontoznia. A kérdőív nyolc alskálát tartalmaz: ezek a karcsúság iránti készlettség, a bulimia, a testtel való elégedetlenség, az elégtelenség érzése, a perfekcionizmus, az interperszonális bizalmatlanság, az introceptív tudatosság, a félelem a felnőtté válástól. A vizsgálat során az evészar-kérdőív két alskáláját alkalmaztuk: a karcsúság iránti készlettség és a testtel való elégedetlenség alskálát. Karcsúság iránti készlettség skála: a skála tételei tartalmazzák a diétázással való túlzott foglalkozást, a testsúly miatti aggodalmaskodást, a soványságra és a fogyásra való törekvést, illetve a hízástól való intenzív félelmet. A skála megbízhatóságát jelző Cronbach alfa értéke: 0,89 (item = 7, $M = 17,71$, $SD = 8,17$). Testtel való elégedetlenség skála: a skála tételei a kitöltő azon elképzeléseit tükrözik, amelyek szerint változnia kellene a has, a csípő, a fenék vagy a comb alakjának. A testtel való elégedetlenség gyakran a testképzavarra utaló más jelekkel jár együtt, ezen kívül összefüggésbe hozható az alacsony önértékeléssel és a negatív énképpel (Túry & Szabó, 2000). A skála megbízhatóságát jelző Cronbach alfa értéke: 0,87 (item = 9, $M = 15,52$, $SD = 8,4$).

Testi attitűdök tesztje (Body Attitude Test, BAT): a 20 tételből álló kérdőívet Probst és munkatársai (1995) dolgozták ki, és a szubjektív testélményt és a saját testtel kapcsolatos attitűdöt vizsgálja. A mérőeszközt Túry és Szabó (2000) adaptálta magyar nyelvre. A válaszadónak Likert-skálán nulla–öt értékek között kell pontoznia. Maximálisan 100 pont szerezhető; a 36 pont felett kapott érték kóros testi attitűdökre utal. A kérdőív megbízhatóságának mutatói kiválóak (Czeglédi et al., 2010). A teszt megbízhatóságát jelző Cronbach alfa értéke: 0,86 (item: 20, $M = 54$, $SD = 13,30$).

Fallon–Rozin–emberalakrajz-teszt: a tesztet Fallon és Rozin (1985) dolgozta ki: a vizsgálati személynek kilenc eltérő tápláltsági állapotú figura közül kell kiválasztania a saját testéhez, valamint a testideáljához leginkább hasonló figurát. A Fallon–Rozin-teszt azonban csak a soványság utáni vágyat méri, az izomzat növelése iránti törekvéseket nem lehet általa vizsgálni (Tiggemann, 2004).

A Megjelenéssel Kapcsolatos Szociokulturális Attitűdök Kérdőív (Sociocultural Attitudes Towards Appearance Questionnaire-3, SATAQ-3, magyar fordítás: Czeglédi Edit, n.d.; Papp et al., 2011): a kérdőív az evészarokban és a testképzavarokban szerepet játszó, média közvetítette társadalmi hatásokat vizsgálja. A 30 tételből álló kérdőívet Thompson, Van Den Berg, Roehrig, Guarda és Heinberg (2004) dolgozta ki; kitöltése során ötfokozatú Likert-skálán

kell a vizsgálati személynek pontoznia. A kérdőív a következő négy skálát foglalja magában: internalizáció – általános, internalizáció – kisportolt nyomás és információ. Az alsóskálák evészavarok és testképzavarok mérőeszközeivel való konvergencia validitása kiváló. Az evészavarokban szenvedő személyek magasabb pontértékeket értek el a kérdőíven, mint a kontrollcsoport (Thompson et al., 2004). A skálák belső konzisztenciáját jelző Cronbach-alfa mutatók a következők: internalizáció, általános: Cronbach alfa: 0,93 (item: 9, $M = 23,66$, $SD = 9$), internalizáció, kisportolt: Cronbach alfa: 0,81 (item: 5, $M = 13,95$, $SD = 4,76$), nyomás: Cronbach alfa: 0,91 (item: 7, $M = 18,86$, $SD = 7,48$), információ: Cronbach alfa: 0,88 (item: 9, $M = 25,50$, $SD = 8,14$).

4. Eredmények

Az adatok feldolgozásához IBM SPSS Statistics 20 statisztikai programot használtunk.

A médiahasználattal kapcsolatos kérdőív eredményei a heti átlagos óraszámok jelölésével az 1. számú táblázatban láthatók. A kérdőíveken kapott átlagpontszámok az 2. számú táblázatban láthatók.

	Átlag (óra/hét)	Minimum	Maximum	Szórás
Női magazinok, divatmagazinok	0,66	0	8	1,18
Életmóddal, divattal kapcsolatos televízió-műsorok	0,97	0	14	1,66
Filmsorozatok, szappanoperák	4,28	0	60	5,37
Életmóddal, divattal kapcsolatos weboldalak	1,46	0	24	2,24
Videoklipek	1,97	0	60	4,04

1. táblázat. Médiahasználattal töltött átlagos heti óraszámok

Skála / kérdőív	Átlag	Minimum	Maximum	Szórás
Internalizáció, általános	23,66	9	44	9,00
Internalizáció, kisportolt	13,95	5	25	4,76
Nyomás	18,86	7	35	7,48
Információ	25,50	9	45	8,14
Karcúság iránti készletesség	4,96	0	21	4,03
Testtel való elégedetlenség	6,83	0	27	6,33
Testi attitűdök	31,97	4	96	16,10

2. táblázat. A felhasznált kérdőívek alapstatisztikája

Lineáris regresszióanalízist alkalmaztunk annak vizsgálatára, hogy mely médiahasználattal kapcsolatos tényezők prediktorai a negatív testi attitűdöknek mint függő változónak. A független változók a következők voltak: a női magazinok és divatlapok olvasásával, az életmóddal és divattal foglalkozó televízió-műsorok megtekintésével, a filmsorozatok, szappanoperák megtekintésével, az életmóddal, divattal foglalkozó internetes oldalak és videoklipek nézésével töltött átlagos heti óraszámok, valamint a Megjelenéssel Kapcsolatos Szociokulturális Attitűdök Kérdőív skálái. A lineáris regresszióanalízis eredményei szerint a következő változók a testi attitűdök szignifikáns prediktorai: internalizáció (általános) $\beta = 0,44$, $t(342) = 6,27$, $p < 0,001$; nyomás $\beta = 0,16$, $t(342) = 2,73$, $p < 0,01$; információ $\beta = -0,14$, $t(342) = -2,79$, $p < 0,01$ és internalizáció (kisportolt) $\beta = 0,12$, $t(342) = 2,35$, $p < 0,01$. Az eredmények szerint a vizsgált változók a testi attitűdök variációjának 34 százalékát magyarázzák meg, $R^2 = 0,34$, $F(1, 342) = 46,85$, $p < 0,01$. A médiahasználat átlagos óraszámaira vonatkozó változók a jelen mintán nem befolyásolták a testi attitűdöket. Tehát a mintában szereplő személyek esetében a testi attitűdök annál negatívabbak voltak, minél inkább internalizálták a karcúságideált és a kisportolt testideálokat, valamint minél erőteljesebb nyomást érzelték a média felől.

Az információ változó esetében az összefüggés iránya negatív volt, tehát az előző eredményekkel szemben a testi attitűdök annál negatívabbak voltak, minél kevésbé vélték a külső megjelenéssel kapcsolatban releváns információforrásnak a médiát.

A Pearson-korrelációk eredményei szerint a karcsúságideál internalizációja szignifikáns pozitív összefüggést mutatott a testi attitűdökkel ($r = 0,55$, $p < 0,001$), a testi elégedetlenséggel ($r = 0,38$, $p < 0,001$) és a karcsúság iránti késztetéssel ($r = 0,52$, $p < 0,001$). Tehát az internalizáció mértéke szignifikánsan összefüggött a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedettségével.

A testideál és a valódinak értékelt testkép közötti különbség kiszámításával új változót hoztunk létre, ahol a kapott negatív előjelű érték a testsúlyvesztés iránti vágyra utalt, míg a pozitív érték a hízás utáni vágyat feltételezte. Az új létrehozott ideális–aktuális testkép ordinális változót az internalizáció (általános) intervallum változóval korreláltattuk, Spearman korrelációt alkalmaztunk. Az ideális–aktuális testkép különbsége és az internalizáció (általános) változók között szignifikáns negatív korrelációt kaptunk ($r = -0,31$, $p < 0,01$). Tehát a jelen vizsgálati mintára jellemzően elmondható, hogy minél nagyobb mértékben internalizálta az egyén a karcsúságideált, annál kisebb volt az aktuális és az ideális testkép közötti különbség.

5. Összefoglalás

Vizsgálatunk során célunk az volt, hogy fiatal felnőtt nők körében feltérképezzük a karcsú testideálok közvetítő, médiahasználattal töltött idő és a testi elégedetlenség kapcsolatát. Mivel a mintavétel egy szűk populációra korlátozódott, a reprezentativitás hiányát az eredmények értelmezésekor figyelembe kell venni. Korábbi kutatásokkal (például Cafri et al., 2005; Myers et al., 2012, Thompson & Stice, 2001) párhuzamba állítható eredményünk, amely szerint a karcsúságideál internalizációja a negatív testi attitűdök prediktora. A negatív testi attitűdök továbbá kapcsolatba hozhatóak a médiából érkező nyomással, információval (fordított irányú kapcsolat), illetve a kisportolt testideálok internalizációjával. Azonban várakozásainkkal ellentétben a médiahasználattal töltött idő nem gyakorolt hatást a testi attitűdökre és az internalizáció mértékére. További eredményeink szerint a karcsúságideál internalizációja szignifikáns pozitív összefüggést mutatott a testi attitűdökkel, a testi elégedetlenséggel és a karcsúság iránti késztetéssel. Tehát az internalizáció mértéke szignifikánsan összefüggött a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedettségével.

Továbbá azon hipotézisünk, amely szerint a karcsú testideál internalizációja fokozott diszkrépanciával jár együtt a reális és az ideális testképekre vonatkozóan, nem nyert igazolást. Eredményeink szerint azok, akik nagyobb mértékben internalizálták a karcsú testideált, kevésbé jellemzően választottak a testüknél vékonyabb ideált. A kapott eredmény magyarázható a mérőeszköz hiányosságával is, mivel a Fallon–Rozin-teszt csak a karcsúság iránti vágyat méri, az izmosabb testi megjelenés utáni késztetésről nem ad információt (Tiggemann, 2004). Más megközelítés szerint jellemzően a fiatal felnőttkortól kezdődően olyan kontrollstratégiák működése válik hangsúlyossá, amelyek csökkentik a karcsú testideálokra adott érzelmi válaszaikat és a társas összehasonlítás mértékét (Ahern et al., 2011). Azonban Bucchianeri és munkatársai (2013) arra hívták fel a figyelmet, hogy a BMI növekedésével mindkét nem esetében fiatal felnőttkorban tapasztalható a legkifejezettebb testi elégedetlenség. Ugyanakkor a vizsgálat további folytatásakor érdemes lehet a másodlagos kontrollstratégiák feltárását is célul kitűzni.

Irodalom

Ahern, A. L. & Bennett, K. M. & Kelly, M. & Hetherington, M. M. (2011): Qualitative exploration of young women's attitudes towards the thin ideal. *Journal of Health Psychology*, vol. 16, pp. 70–79.

Bair, C. E. & Kelly, N. R. & Serdar, K. L. & Mazzeo, S. E. (2012): Does the Internet function like magazines? An exploration of image-focused media, eating pathology and body dissatisfaction. *Eating Behaviours*, vol. 13, no. 4, pp. 398–401.

Becker, A. E. & Burwell, R. A. & Gilman, S. E. & Herzog, D. B. & Hamburg, P. (2002): Eating behaviours and attitudes following prolonged exposure to television among ethnic Fijian adolescent girls. *British Journal Psychiatry*, vol. 180, pp. 509–514.

- Bell, R. T. & Lawton, R. & Dittmar, H. (2007): The impact of thin models in music videos on adolescent girls' body dissatisfaction. *Body Image*, vol. 4, pp. 137–145.
- Bucchianeri, M. M. & Arikian, A. J. & Hannan, P. J. & Eisenberg, M. E. & Neumark-Sztainer, D. (2013): Body dissatisfaction from adolescence to young adulthood: Findings from a 10-year longitudinal study. *Body Image*, vol. 10, no. 1, pp. 1–7.
- Cafri, G. & Yamamiya, Y. & Brannick, M. & Thompson, J. K. (2005): The influence of sociocultural factors on body image: A Meta-analysis. *Clinical Psychology: Science and Practice*, vol. 12, no. 4, pp. 421–433.
- Cash, T. F. (2002): Cognitive-behavioral perspectives on body image. In: Cash, T., F. & Pruzinsky, T. (eds.): *A handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford Press, pp. 38–46.
- Czeglédi, E. & Urbán, R. & Csizmadia, P. (2010): A testkép mérése: A Testi Attitűdök Tesztjének (Body Attitude Test) pszichometriai vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 65. évf. 3. sz. 431–461. o.
- Fallon, A. & Rozin, P. (1985): Sex differences in perception of desirable body shapes. *J Abnorm Psychol*, vol. 94, pp. 102–105.
- Festinger, Leon (1954): A theory of social comparison processes. *Human Relations*, vol. 7, pp. 117–140.
- Field, A. F. & Carmago, C. A. & Taylor, C. B. & Berkey, C. S. & Roberts, S. B. & Colditz, G. A. (2001): Peer, parent and media influences on the development of weight concerns and frequent dieting among preadolescent and adolescent girls. *Pediatrics*, vol. 107, pp. 54–60.
- Forgács, A. (2008): Médiaüzenetek – Evészavarok. *Lege Artis Medicinae*, 18 évf. 11. sz. 822–824. o.
- Garner, D. M. & Olmsted, M. P. & Polivy, J. (1983): Development and validation of a multidimensional eating disorder inventory for anorexia nervosa and bulimia. *International Journal of Eating Disorders*, vol. 2, pp. 15–34.
- Grogan, S. (2006): Body image and health: Contemporary Perspectives. *Journal of Health Psychology*, vol. 11, pp. 523–530.
- Halliwell, E. & Dittmar, H. (2006): Associations between appearance-related self-discrepancies and young women's and men's affect, body image, and emotional eating: A comparison of fixed item and respondent-generated self-discrepancy measures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 32, pp. 447–458.
- Hargreaves, D. & Tiggemann, M. (2003): Female "Thin Ideal" media images and boys' attitudes toward girls. *Sex Roles*, vol. 49, no. 9–10, pp. 539–544.
- King, N. & Touyz, S. & Charles, M. (1998): The effect of body dissatisfaction on women's perceptions of female celebrities. *International Journal of Eating Disorders*, vol. 27, no. 3, pp. 341–347.
- Monro, F. & Huon, G. (2005): Media-portrayed idealized images, body-shame, and appearance anxiety. *International Journal of Eating Disorders*, vol. 38, pp. 85–90.
- Muennig, P. & Jia, H. & Lee, R. & Lubetkin, E. (2008): I think therefore i am: Perceived ideal weight as a determinant of health. *Am J Public Health*, vol. 98, no. 3, pp. 501–506.
- Myers, T. A. & Ridolfi, D. R. & Crowther, J. H. & Ciesla, J. A. (2012): The impact of appearance-focused social comparison on body image disturbance in naturalistic environment: The roles of thin-ideal internalization and feminist beliefs. *Body Image*, vol. 9, no. 3, pp. 342–351.
- Paap, C. E. & Gardner, R. M. (2011): Body image disturbance and relationship satisfaction among college students. *Personality and Individual Differences*, vol. 51, no. 6, pp. 715–719.
- Papp, I. & Czeglédi, E. & Túry, F. (2011): A szociokulturális hatások kapcsolata az elhízottakkal szembeni előítéletekkel kora serdülőkorban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 12. évf. 149–171. o.
- Posavac, H. D. & Posavac, S. S. & Weigel, R. G. (2001): Reducing the impact of media images on women at risk for body image disturbance: Three targeted interventions. *Journal of Social and Clinical Psychology*, vol. 20, no. 3, pp. 324–340.
- Probst, M. & Pieters, G. & Vanderlinden, J. (2008): Evaluation of body experience questionnaires in eating disorders in female patients (AN/BN) and nonclinical participants. *International Journal of Eating Disorders*, vol. 41, pp. 657–665.
- Probst, M. & Vandereycken, W. & Van Coppenolle, H. & Vanderlinden, J. (1995): The Body Attitude Test for patients with an eating disorder: Psychometric characteristics of a new questionnaire. *Eating Disorders*, vol. 3, pp. 133–144.
- Puhl, R. M. & Heuer, C. A. (2009): The stigma of obesity: A review and update. *Obesity*, vol. 17, no. 5, pp. 941–964.
- Rodin, J. & Silberstein, L. R. & Streigel-Moore, R. H. (1985): Women and weight: A normative discontent. In: T. B. Sonderegger (szerk.): *Nebraska symposium on motivation: Vol. 32. Psychology and gender*. Lincoln: University of Nebraska Press, pp. 267–307.
- Slater, A. & Tiggemann, M. & Firth, B. & Hawkins, K. (2013): Reality check: An experimental investigation of the addition

of warning labels to fashion magazine images on women's mood and body dissatisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology*, vol. 31, no. 2, pp. 105–122.

Spitzer, B. L. & Henderson, K. A. & Zivian, M. T. (1999): Gender differences in population versus media body sizes: A comparison over four decades. *Sex Roles*, vol. 40, pp. 545–565.

Stice, E. (2002): Risk and maintenance factors for eating pathology: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, vol. 128, no. 5, pp. 825–848.

Stice, E. & Whitenton, K. (2002): Risk factors for body dissatisfaction in adolescent girls: A longitudinal investigation. *Developmental Psychology*, vol. 38, no. 5, pp. 669–678.

Strahan, E. J. & Wilson, A. E. & Cressman, K. E. & Boute, V. M. (2006): Comparing to perfection: How cultural norms for appearance affect social comparisons and self image. *Body Image*, vol. 3, no. 3, pp. 211–227.

Thompson, J. K. & Stice, E. (2001): Thin-ideal internalization: Mounting evidence for a new risk factor for body-image disturbance and eating pathology. *Current Directions in Psychological Science*, vol. 10, no. 5, pp. 181–183.

Thompson, J. K. & Heinberg, L. J. & Altabe, M. & Tantleff-Dunn, S. (1999): *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. Washington DC: American Psychological Association.

Thompson, J. K. & van den Berg, P., Roehring, M. M. & Guarda, A. S. & Heinberg, L. J. (2004): The Sociocultural Attitudes Towards Appearance Scale – 3 (SATAQ-3): Development and validation. *International Journal of Eating Disorders*, vol. 35, no. 3, pp. 293–304.

Tiggemann, M. (2002): Media influences on body image development. In: Cash, T. F. & Pruzinsky, T. (szerk.): *A handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford Press, pp. 91–98.

Tiggemann, M. (2004): Body image across adult life span: Stability and change. *Body Image*, vol. 1, no. 1, pp. 29–41.

Túry, F. & Pászthy, B., szerk. (2008): *Evészavarok és testképzavarok*. Budapest: Pro Die Kiadó.

Túry, F. & Sáfrán, Zs. & Wildman, M. & László, Zs. (1997): Az Evési Zavar Kérdőív (Eating Disorder Inventory) hazai adaptációja, *Szenvedélybetegségek*, 5. évf. 336–342. o.

Túry, F. & Szabó, P. (2000): *A táplálkozási magatartás zavarai. Az anorexia nervosa és a bulimia nervosa*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

Tylka, T. L. (2004): The relationship between body dissatisfaction and eating disorder symptomatology: An analysis of moderating variables. *Journal of Counselling Psychology*, vol. 51, no. 2, pp. 178–191.

Vaughan, K. K. & Fouts, G. T. (2003): Changes in Television and Magazine Exposure and Eating Disorder Symptomatology. *Sex Roles*, vol. 49, no. 7–8, pp. 313–320.

Pukánszky Judit pszichológus és pszichológia szakos tanár, 2010 óta a Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Karának oktatója, valamint az SZTE Egyetemi Életvezetési Tanácsadó Központban személyes pszichológiai tanácsadásokat tart. 2010 óta az SZTE Neveléstudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a média, a testkép és a kötődés kapcsolatának vizsgálata. 2013-ban megkezdte tanulmányait az ELTE PPK Tanácsadó szakpszichológus szakirányú továbbképzésén.

SEBESTYÉN ESZTER

Korszakkonstruálás és közösségi média

Posztmodern politikai aktorok

Egy közös pont biztosan volt az ellenzéki és a kormánypártok között 2010 és 2014 év eleje között: a korszak megváltoztatására utaló nyelvi szimbólumok használata. A Fidesz a vizsgált időszakban szabadságharcról beszélt, az ellenzék korszakváltásnak, megújulásnak vagy szabadságnak nevezte a változtatást vagy a változtatás szándékát, amelyet történelmi változásnak tüntetett fel, még akkor is, ha e hasonló fogalmakat a különböző pártok más tartalmakkal és eszmékkel töltötték meg. Amikor egységesen kérdőjelezzük meg a modernista értékeket, s így a hagyományos világrend támaszának hitt értelem legitimitása eltűnik, akkor posztmodernről beszélünk. A mesterséges korszakalkotás jelenségét egészítette ki, hogy a politikai pártok és azok szereplői részben mesterséges környezetben is tették ezt: a posztmodern univerzumban. Dolgozatomban – két politikai megnyilvánulás rövid áttekintésével – a nyelvi szimbólumokból eredeztethető ellenzéki és kormánypárti párhuzamot érintem, amelyet a posztmodern alá rendelek, és foglalkozom a jelenséget kísérő virtualitással – nem létezőként vagy lehetőségként létezőként – is, amelyet a posztmodern virtualitással, vagyis a valósággal állítok szembe.

1. Nyelvi szimbólumok

A Fidesz központi nyelvi motívuma a szabadságharc volt, amely arra utalt, hogy meg kell szabadítani hazánkat az „elnyomóktól”, következménye pedig egy olyan – közelebbről meg nem határozott, jövőbe vetített – megváltozott új állapot, amikor már függetlenek vagyunk. A Magyar Szocialista Párt (MSZP) a megújulás fogalmát állította a középpontba, azt sugallva ezzel, hogy már nem utódpárt, azaz ebben az esetben is egy megváltozott, valami utáni állapotot érzékeltettek az aktorok. A Demokratikus Koalíció (DK) a szabadság szóval kampányolt, arra utalva, hogy az akkor jön el, ha vége van a szabadságharcnak, tehát ez is magában hordozta a változás vágyát vagy lehetőségét, miközben még reflektált is a politikai ellenfél nyelvi szimbólumára. A Lehet Más a Politika (LMP) elnevezésében hordozza, hogy amit eddig hittünk politikának, az lehet más is, és lehetőséget kínál egy új, megváltoztatott szemléletmódra, amelyet tartalmilag a korrupció elleni harccal és az ügynöklista nyilvánosságra hozatalával töltött meg. Az Együtt-Korszakváltók Pártja¹ szintén nevében tünteti fel a változás igényét, de önálló tartalmat nem társított hozzá, pusztán az hangzott el rendszeresen aktoraitól, hogy azt, amit az MSZP és az abból már kivált DK-s politikusok végeztek, nem fogadják el, továbbá – ennél ritkábban – az, hogy a Fideszt sem, mert nem tartják demokratikusnak – azaz a többi párttal szemben nem derült ki, mit fed a változtatás, milyen új kort ígért.

Míg az magától értetődő lenne, hogy az ellenzéki pártok változást, új korszakot ígértek, hiszen alternatívát kellett kínálniuk, addig szokatlan képet mutat az, hogy a hatalmon lévő Fidesz (egészen pontosan: a Fidesz-KDNP-pártszövetség) is részben a változás retorikájával kampányolt. A közelebbről meg nem határozott, jövőbe vetített új állapot ígérete mellett ugyanakkor alkalmazta a történelmi kontinuitást érzékeltető fogalmakat is, ilyen volt például a nemzeti, a szent, a hagyomány szó.

Összességében tehát minden jelentősebb politikai pártnál vagy a nevében, vagy a központi nyelvi motívumában tetten érhető volt a változásra, az új korszakra való igény, ígéret vagy vágy, azaz az az épp most után, ami nem más, mint a posztmodern (post = után; modern = épp most, lásd Appignanesi & Garrat, 1995). Be kell látni ugyanakkor, hogy a posztmodern értelmezései annyira szerteágazóak – mint maga a posztmodern is –, hogy nem lehet megkerülni azokat ahhoz, hogy jól látható legyen, miért nem vagy miért nemcsak a szokványosat kínálják a pártok a társadalomnak (például jobb életet, több fizetést, nagyobb megtakarítást stb.), és feltételezhetően miért van ezeknek az ígéreteknek egy közös pontjuk.

¹ Az Együtt 2014 vagy Együtt-PM néven elterjedt (a médiában így nevesített) párt hivatalos elnevezése.

2. Posztmodern – mint állandó változás és korszakalkotás

A korszakváltást alapvetően a – szemléletmódban, követendő ideákban és termelési módban bekövetkező – történeti változásokon keresztül határozzuk meg, utólag. Ennek kísérő jelensége a nyugati kultúra egyik fő jellegzetessége, a régi és a modern (új) közötti örök ellentét,² amelynek folyamatos váltakozása közben a modern szó jelentése – használatba vételének csaknem 900 évében³ – el is avult. Erre a dichotómiára építenek alapvetően a történészek, periódusokra osztva a történelmet.

Ma a politikusok akarják kijelölni a történelmi időszeit, az új kor kezdetét retorikájukban és/vagy pártjuk elnevezésében: szándékuk az, hogy ne utólag határozzák meg róluk, szabadságharcot folytattak-e vagy korszakot váltottak-e (és így tovább), hanem maguk akarják kijelölni a történelmi idő határait. Ahogyan maguk jelölik ki azt is retorikájukban, hogy ki a régi és ki a modern. A Fidesz és az Együtt–Korszakváltók Pártja (egész pontosan annak Együtt–Egymillióan Platformja⁴) szerint például régi Gyurcsány Ferenc (DK), Mesterházy Attila⁵ (MSZP), Fodor Gábor (Magyar Liberális Párt); vagy a Korszakváltók másik platformja (a Haza és Haladás) szerint Horváth Csaba (MSZP) elképzelései avítottak, tehát ő is régi. E tanulmánynak nem célja a politológiai elemzés, ezért csak röviden jegyzem meg, hogy az Együtt–Egymillióan Platform vezetője, Juhász Péter és Gyurcsány Ferenc nagyjából egyszerre jelent meg a nyilvánosság előtt (Juhász körülbelül egy évvel korábban) valamilyen társadalmi értéket vagy érdeket képviselve, Mesterházy Attila pusztán négy éve tűnt fel. Fodor Gábor – aki a Fidesz szerint is régi⁶ – ugyan a rendszerváltás óta politizál, mégis mindig a modern értékek mellett: a rendszerváltás fogalma akkor, amikor tették, modern értéket képviselt, az oktatás liberalizálása szintén, ahogyan a fenntartatható fejlődés is,⁷ noha ez utóbbi fogalmat kisajátította azóta magának az LMP. Horváth Csaba részéről szintén modern elképzelésnek számított 2009-ben egy roma kulturális központ kialakításának a vágya a Palotanegyedben, amelyet jelenleg a Haza és Haladás politikusa⁸ – akkor még ugyanabban a pártban tevékenykedőként, amelyben Horváth is politizál (MSZP) – a szélsőjobboldallal⁹ együttműködve akadályozott meg. Ezekből a példák jól látható, hogy az ellenzéki és a kormánypárti politika aktorai önkényesen akarják meghatározni a történelmi időhatárt, és elfogadtatni a társadalommal, hogy ki vagy mi a régi és a modern – nem mindig tartva tiszteletben a tényeket.

2.1. Az állandó korszakváltozás

Appignanesi és Garrat már fentiekben idézett könyvének (*Nesze neked posztmodern*, 1995) első fejezetében a posztmodern terminusát a családfakutatáshoz hasonlítja, amivel azt az állandóan önmagába visszatérő ösvényt próbálja szemléltetni, amely a fogalom megértését nehezíti. A posztmodern genealógiája kifejezés ugyanis arra világít rá, hogy a posztmodern szertágazó út, azaz összetett folyamat részének kell tekinteni. Jean-François Lyotard, a posztmodern egyik teoretikusa is pusztán alkotóelemként tekint az éppen most utáni állapotra. Úgy fogalmaz, hogy a modernség része, amelyben benne van a múltunk, ugyanakkor a még éppen születőben lévő modernizmusunk is. Megállapítja továbbá, hogy minden csak úgy lehet modern, ha egyben posztmodern is. Feltételezi emellett az új korszakot, amelyet posztmodern-definíciójában így foglal össze:

2 A nyugati történelmet a középkortól kezdve periódusokra osztották (reneszánsz, barokk, romantika stb.), egymásnak ellentmondó felfogások láncolataként. A történelemtudományban, a művészettörténetben és a művelődéstörténetben az új, modern korszak mindig szemben áll azzal, amely megelőzi, így lényegében minden posztmodern, azaz modern utáni. A romantikáig elmondható, hogy a történelmi, művészettörténeti, művelődéstörténeti korszakok nagyjából egybeesnek. A romantika után a helyzet bonyolódik, mert a romantika Nyugat-Európában már kimegy a divatból, amikor például Kelet-Európában éppen meghonosodik, másfelől a romantika a zenében és a festészetben még tudott alkotni, az építészetben már kevésbé. A korábbi korszakokban a művészeti stílus kihatott az élet minden területére az építészettől a zenén át az öltözködésig (Romsics, 2008; Lukács, 2012).

3 Suger apát használta először 1127-ben, St. Denis bazilikájának új építészeti stílusának megnevezéséhez: *opus modernum*nak, azaz „modern mű”-nek nevezte el a stílust, amely később gótikus néven terjedt el (Appignanesi & Garrat, 1995).

4 A médiában Milla néven terjedt el, holott az egy civil egyesület (semmi köze az Együtt–Korszakváltóknak). Ezért joghatározat tiltotta meg a pártnak és annak Egymillióan elnevezésű platformjának a névhasználatot.

5 Lásd http://hvg.hu/itthon/20140110_Juhasz_Peter_Mesterhazy_nem_alkalmas_a_ko (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

6 Lásd <http://www.fidesz.hu/hirek/2013-01-24/uj-nev-regi-arcok-regi-modszerekkel/> (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

7 Lásd <http://stop.hu/belfold/fodor-zsugorítani-kell-az-ember-okologiai-labnyomat/162228/#null> (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

8 Szigetvári 2014. január 21-ei, 17 órai Twitter-üzenetében ír Horváth és „egyes szocialisták” „elhibázott szakmai döntés”-éről (utolsó letöltés: 2014. január 22.).

9 Kocsis Máté régebben a Magyar Igazság és Élet Pártjában politizált, jelenleg a Fideszben ugyan, de szélsőséges politikáját jellemzi, hogy kezdeményezője volt a szegények és a roma kisebbség közterületekről való eltávolításának.

„A posztmodernizmus két rejtélyes jelentés összeolvasztása [...]: ellenáll a modernizmus értelmének és összezavarja azt; átfogó tudást sejtet a modernről, amelyet egy új korszak meghaladott.”

Megkérdőjelezi tehát a modernista értékeket, miközben a hagyományos világrend támaszának hitt értelem legitimitását eltűnőben látja (idézi Appignanesi & Garrat, 1995: 20). A permanenciát adja vissza Pethő Bertalan terminusa is, aki szerint a posztmodern nem más, mint maga a korszakok változása (Pethő, 1996).

A fentiekből jól látható, hogy tulajdonképpen nincs új korszak, vagy legalábbis nincs kezdete, vagy – ha van is –, akkor az csak valaminek a része. A kérdés így továbbra is az, hogy a jelen Magyarországon miért használják egymástól ugyan függetlenül az egymással összefüggő – történelmi határvonalat húzó – szimbolikus fogalmakat központi motívumaikban vagy pártjuk elnevezésében, azaz miért vezetik be a posztmodern látszatát, miközben éppen az nincs (pusztán egy szerteágazó folyamat részeként), amit érzékeltetni akarnak azokkal a szavakkal, amelyeket arra alkottak, hogy elhittessék a társadalommal, hogy mostantól minden más lesz.

2.2. Korszakcsinálás

A történelmi korszakok keletkeztetésének egységre törekvő szándékát Babarczy Eszter fogalmazta meg „Siralmas posztmodern” című esszéjében:

„Elsősorban utólag, a történettudomány berkeiben [...] éppen az egység megőrzése végett, szakaszokra bontják a lefolyt időt, majd elnevezik és jellemzik ezeket a szakaszokat, aszerint, hogy mit tekintenek éppen az egységen belüli egység kritériumának: a gazdasági viszonyokat-e avagy a társadalom rétegződését és kapcsolattípusait, a politikai rendszer sajátosságait, a technikai fejlődést, esetleg a kultúrát és a szellemi áramlatokat és így tovább.”

Majd megjegyzi, hogy korszakok vágy alapján születnek, és a jelenben nevezik el őket a jövő számára: „... a korszakok születésének harmadik formája: az új sejtelve és vágya, amikor a jelen a jövő nevében nevezi el magát” (Babarczy, 1997: 55). Ez részben választ ad fenti alcím (2.1.) alatt megfogalmazott kérdésre, azaz arra, hogy ha nincs új korszak, mégis miért tesznek úgy, méghozzá egységesen, politikai eszmétől – és így oldaltól – függetlenül a jelenben a politikai aktorok. Feltételezésem szerint – mivel egyrészt általánosságban nincsenek szakaszok, másrészt mesterségesen kreálják azokat a történelem folyamán mindvégig, harmadrészt pedig jelenleg a társadalmi, a gazdasági és a technikai változások együttesen jelentkezve megoldhatatlannak tűnnek minden hatalmi berendezkedés számára – megfogalmazódott bennük egységesen, egymástól függetlenül az újrakezdés és az azzal összefüggést mutató elhatárolódás vágya, amely abba a tudatos célba torkollt, hogy amennyiben ezt nevesítik is, megtarthatják/visszaszerezhetik hatalmukat. Ezen a ponton újra a posztmodern meghatározásába kell ütközni, mivel e három tényező éppen annak a jellemzője. Minden névnek megvan az eredete, az elhatárolódás vágya, az újrakezdés tudata, tehát a korszakcsinálás mindhárom pillére megtalálható a posztmodernben, amelynek fő jellemzője az elhatárolódás utáni vágy volt, és e mentén próbálta magát definiálni. Babarczy szerint a posztmodern „meghaladta” a modernt, vagyis legyőzte, maga alá gyűrte, leigázta, mint ahogy ez a történelemcsinálás folyamatában lenni szokott: az „új” győzedelmeskedik a „régiről”, sötét, primitív, elavult, rossz” felett (Babarczy, 1997: 57).

Ebben az esetben újabb kérdés vetődik fel: mi az új és mi a régi, továbbá az új győzedelmeskedett-e a régi felett? A kérdés szinte költőinek nevezhető, ha elfogadható a 2. fejezet (Posztmodern – mint állandó változás és korszakalkotás) végén tett néhány példaértékű összehasonlítás. Ugyanakkor nem lehet elmenni amellett, hogy a vizsgált időszakban – elsősorban az ellenzék részéről – magas izgalmi szint látszatát keltő (és folyamatosan fenntartott) eseményei után a végeredmény azt mutatja, nem érdemes – boorstini értelemben vett – áleseményeket, álproblémákat kreálni. Mivel eddig volt két európainak nevezhető

tömegpárt (az MSZP és a Fidesz), mellettük pedig néhány kicsi, amelyek közül kettő elérte a parlamenti küszöböt 2010-ben,¹⁰ ugyanakkor 2014-re az ellenzéki oldalon az elhatárolódási vágy – nem jól felmért – álproblémájának bevezetése, az új korszak tartalommal nem megtöltött ígérete a szavazatok aránya alapján azt mutatja, hogy nem hozott eredményt. Az Összefogás (az MSZP, a DK és az Együtt–Korszakváltók) összevethetően a szélsőséges Jobbikkal ért el azonos eredményt. A Fidesz–KDNP-vel összehasonlítva pedig az látható, hogy a három párt együtt 20 százalékkal kevesebb szavazót mozgatott meg, mint a kormánypártok. Ez a számok nyelvén azt jelenti, hogy a FIDESZ–KDNP 2,3 millió szavazata 45 százalékot, az Összefogás 1,3 millió szavazata 25 százalékot, a Jobbik 1,02 millió szavazata 20 százalékot eredményezett. Az LMP, amelytől magyar viszonyok közt az elhatárolódási vágy eredeztethető, azonos eredményt ért el a 2010-ben és a 2014-ben tartott választáson.

Erre az ellentmondásos vagy legalábbis nehezen keretbe helyezhető felvetésre, miszerint van-e új, illetve az új (modern) egyáltalán létező fogalom lehet-e, Hankiss Elemér adhat választ. Szerinte a korszakot, amelyben élünk, egyfajta paradoxon jellemzi: egyrészt az egyén megdicsőülésének, apoteózisának korszaka ez, másrészt és ugyanakkor a személyiség lerombolásának a korszaka is. Az első folyamat az individualizmus győzelmével, míg a második a személyiség súlyos válságával jár együtt. Sokan gondolják úgy, hogy az egyén győzelme utópisztikus. Szerintük a modernizáció folyamatában az ember elvesztette önmagát. Roy Baumeister is a szkeptikusok táborát erősíti:

„...megállapítja: a médiumok »képzeltbeli identitások« (dream identities) és »álindividualitások« (sham-individualities) kaotikus sokaságába bonyolították bele az embereket, és ezzel megakadályozták őket abban, hogy fölépítsék a maguk hiteles személyiségét” (idézi Hankiss, 2005: 283).

Ebből eredeztethető a látszatindividualitások megszületése, kialakulása. Hankiss Baumeister-idézete ugyan a hagyományos médiát teszi felelőssé, ami nyilván igaz, ugyanakkor meglátásom szerint a közösségi média demokratikus jellegénél fogva teret enged mindenki számára: bárki kialakíthat magáról vagy egy intézményről egy elhíttelt kívánt/vágyott képet, bárkinek vagy bárminek könnyen, csak önmagán múlóan lehet *dream identity*je vagy lehet *sham-individuality*, mivel a közösségi média megteremti annak a lehetőségét, amire az eddigi történelmi korok demokráciái csak törekedtek, azaz ezeken a felületeken valóban mindenki egyenlő (bővebben lásd Sebestyén, 2012).

3. Posztmodern média

A posztmodernnel foglalkozó írók, így például a már fentebb említett Lyotard vagy Jean Baudrillard az 1981-ben megalakult Music Televisionben (MTV) látja a posztmodern média prototípusát (miközben megjegyzi azt is, hogy a nézői/felhasználói túlsúly a televízió kivül az internetre is áttevődik). Működése valódi forradalmat indított, a zenecsatorna indulása a fennálló normákat kérdőjelezte meg: megváltoztatta az érzések szerkezetét, a kultúra logikáját, bevonta a nézőt a vizuális társadalomba, a társadalmat magát pedig látványként értelmezte (Bhattacharya & Hooton, 2010). Daniel Bhattacharya és Joanne Hooton (2010) azt is állítja, hogy a posztmodern médiában a valóság és a „valóság” közti ábrázolás határvonala eltűnik, a képek egymásra hivatkoznak, egymást képviselik, és pusztán attól valóságosak, hogy létezőnek vannak ábrázolva. E szerint pedig „igazság” minden elképzelés: az, hogy számunkra mi az igazság, attól függ, hogy az egymással versengő igények mit diktálnak, és mi mit akarunk elhinni. Szerintük nincs értelme különbséget tenni a valós és az elképzelt dolgok között, hiszen az új valóság a média valósága. Vagyis a való és a virtuális világ szétszalazhatatlanul összefonódik (lásd még Daniel Boorstin áleseményét és Baudrillard hiperrealitását).

¹⁰ Lehet Más a Politika, Jobbik. A Demokratikus Koalíciót azért nem ebben a keretben értelmezem, mert az MSZP színeiben jutott a parlamentbe, és később vált ki belőle.

3.1. Virtuális valóság

A virtuális valóság kontradikciója¹¹ mindenképpen a mai kor embere életének része, még akkor is, ha túlzónak tartom Bhattacharya és Hooton állítását, miszerint az új valóság a média valósága, hiszen ez a kijelentés azt jelenti, hogy a média diktálta és virtuális valóságot el kell fogadni. A virtuális valóság ellentmondásosságának feloldására Ropolyi László virtuális valósággal foglalkozó történeti-filozófiai kompendiumából meríttek. Szerinte a virtuális valóság a valóságnak egyfajta változata, a virtualitás maga pedig olyan ember által létrehozott konstrukciónak tekinthető, amelynek kialakításában szerepe van a kornak, a kultúrának, amelyben létrejön, csakúgy, mint az egyéni képességeknek, például az érzékeknek, az érzelmeknek, a képzeletnek, a megismerésnek, a manipulációnak.

Az információs társadalomban nem hagyható figyelmen kívül a technológiák radikális térhódítása, ami előhívja azt az igényt, hogy világosabb kép alakuljon ki az ellentmondó fogalomról, ugyanis az információs technológiákkal kialakítható virtuális valóság(ok) létezmódja és tulajdonságai átalakultak: alapvetően a nyilvánvalóság, azaz az evidencia értelmezését rúgják fel, valamint – mivel a realitás meghatározásában szerepük van az evidenciáknak, azok azonosításában pedig a mindennapi élettapasztalatoknak – a valóság társadalmi konstrukcióját is megbolygatják. A virtualitás Ropolyi szerint

„...az, ami nem a valóság, de olyan »mintha« az lenne. Egyszerűen szólva: a virtualitás valamiféle részleges, látszólagos, álhatatlan, vagy nem-teljes valóság, és a valóság részlegessége, látszólagossága, álhatatlansága, nem-teljes volta” (Ropolyi, 2004: 39).

3.2. Posztmodern virtualitás

A posztmodern „univerzumban” a realitás és a virtualitás szétválaszthatatlanná válik, így egyetlen valóságról vagy általánosságban a valóságról nem is beszélhetünk. Ezért alakult ki a hiperrealitás fogalma, amely szerint a valós és a nem valós közötti határ eltűnik: a képek és jelek, valamint a szimulációk és szimulakrumok (a szimuláció aktusa általi modell, amely a valóságos tárgyat idézi) már nem referálnak semmire, önmagukat jelentik/egymásra utalnak, azaz saját valóságuk van (Baudrillard, 1983). Gyakorlatilag képzetek ezek, de nem a valóság elfedését szolgálják, mivel ilyen nincs is, „hanem a valóság hiányának az elleplezésére, a valóság helyettesítésére vállalkoznak” (Ropolyi, 2004: 40), ez pedig igen közel áll a Baudrillard-i hiperrealitáshoz. Nagyon röviden összegezve: a „posztmodern virtualitás maga a posztmodern realitás” (Ropolyi, 2004: 50).

A posztmodern virtualitás avagy posztmodern realitás témakörében nem lehet figyelmen kívül hagyni a jelenlét kérdését, amely nem más, mint egy perceptuális csalódás (külvilágból jövő inger téves értelmezése), amely magában foglalja a kognitív folyamatokat (az információfeldolgozás mentális folyamatait) és az érzelmi tényezőket úgy, mint a környezeti összetevők által kiváltott válaszokat. Ezeknek akkor van jelentőségük, amikor a felhasználó megfélemledik a médium létezéséről, és úgy cselekszik, mintha az nem is lenne. A jelenlét kérdésének tisztázásában tehát pszichológiai, nem pedig társadalmi tényezők dominálnak. Ezért csak nagyon röviden jegyzem meg, hogy a virtuális valóság mesterséges környezetébe való bevonódás nagy mértékben az egyéni múlik, és ezért a mérési értékekből nem lehet a jelenlét fogalmával összefüggő általános érvényű következtetésre jutni. Ugyanakkor az mindenképpen megállapítható, hogy ebben a térben a társadalmi viszonyok átalakulnak, úgynevezett hálózattársadalom rajzolódik ki (Ropolyi, 2004).

3.3. A politikai aktorok web 2.0 használata: social media és social network

Korunk korszakcsináló politikusai kivétel nélkül a posztmodern univerzum részei. Van, aki arra használja a virtuális közeget, hogy a valóságba torkolló áleseményt generáljon vele, így minimum bekerüljön vele a hagyományosnak

¹¹ A szerző szerint az, ami virtuális, az nem valós, vagy legalábbis a valóság egyik lehetősége.

mondható médiafelületekre (már ha ez a valóság részének tekinthető), vagy valóban valós cselekményt generáljon vele, és vannak, akik pusztán szimulakrumok, azaz valós politikai szerepük nincs is, szimulálásra használják őket. A Web 2.0 fogalmáról, amely alá soroljuk a közösségi médiát, így ír megalkotója, Tim O' Reilly: „...a világháló olyan platformként értelmezte újra, amelyen a felhasználók folyamatosan alkotják, módosítják és osztják meg egymással a tartalmakat” (lásd Szabó et al., 2011). A közösségi technológiákkal foglalkozó Scott Klososky (2011) szerint e technológiák egyik kategóriája a social media/közösségi média, amely magában foglalja az interneten és a telefonon alkalmazott video-, fotó-, dia-, bemutató és egyéb dokumentumokat, amelyek elképzelést, ötletet, tervet vagy üzenetet hordoznak, vagy csak szórakoztatnak és megoszthatók, illetve ezek közvetítőit, gyűjtőhelyeit; ilyen például a YouTube, a SlideShare, a Flickr és a Scribd. Ide sorolja a felhasználó által generált tartalmakat (installációkat, fotókat, videókat...), a magánszemélyek újságírását (a blogolást, a hírcsatorna összeállítását), a valós idejű hírek eseményeinek nyomon követését, továbbá minden olyan alkalmazást, amely a webalapú információk sokaságában lehetőséget ad azok olyan módon történő kiválogatására, hogy annyi információt kapjunk, amennyit mi akarunk. Egy másik kategóriába sorolja a social networköt, amelyen keresztül az emberek kapcsolatba kerülnek egymással, mintegy hálózatot alkotva;¹² ilyen Klososky szerint a Facebook,¹³ a MySpace, a Twitter, a LinkedIn (a hazánkban is használatosak közül). Ide sorolja az online közösségek kialakulását, a mikroblogolást, az olyan lokális információkhoz jutást mobil applikáció alkalmazásával, mint például az, hogy hova nem hajthatunk be autóval bizonyos körzetekben, és ide tartozónak tarja a *crowdsourcing*¹⁴ fogalmát is.

A fentiek alkotják tehát a politikai aktorok számára (is) azt a mesterséges közeget, amelyben valós vagy nem valós képzeteket generálhatnak; fel- vagy elfedhetik a valódit; vagy a kellő bevonódási hajlammal (vö. a jelenlét problémája a 3.2. fejezetben) rendelkező felhasználókat életük részévé tehetik; vagy – pusztán eszközként használva e közeget – egy megkezdett akcióból valós cselekményt kelthetnek életre. Ez utóbbi igen ritka, összesen két olyan esetről lehet számot adni, kifejezetten a közösségi média – mint virtuális közeg – használatban, amely performatív (cselekvés értékű) megnyilatkozás volt;¹⁵ egyszerűen szólva olyan dolgot írtak ki oldalukra, ami önmagában cselekmény¹⁶ volt, mivel szavaik tetté váltak – ez elsőként Orbán Viktornak, később pedig Kónya Péternek¹⁷ sikerült.

Az akkori miniszterelnök-várományos 2010. január 29-én azt írta ki Facebook-profiljának oldalára, hogy ötleteket vár évvértékelő beszédéhez, s kérésére ötszázan reagáltak kommentben (vö. fentebb a *crowdsourcing* fogalma), miközben nem feledkezett meg folyamatosan biztosítani rajongói táborát arról, hogy figyelni és várja is a kommenteket, majd közvetlenül a beszéd előtt megismételte kérését, és 2011 februárjában, a beszéd elhangzásakor kiderült, hogy használta is azokat. Ez a jelenség nemcsak arról szól, hogy mi a *crowdsourcing*, hanem egy ennél sokkal fontosabbról is: a felhívások aktivizálták a rajongói tábort, amelynek tagjai jutalomként élték meg, hogy szavaikat, ötleteiket visszahallották a miniszterelnöktől, a jutalmazás által pedig még elkötelezettebbé váltak (vö. Bajomi-Lázár & Horváth, 2013).

Kónya Péter 2013. november 6-án személyesen Orbán Viktort szólította meg Facebook-posztjában azzal, hogy miért nem rúgja már ki Balogh Józsefet, aki veri a feleségét, s mintegy hipotetikusan megjegyezte azt is, hogy talán ennek az lehet az oka, hogy a miniszterelnök is bántalmazza a saját hitvesét.¹⁸ Posztjában tehát olyan feltételezett összefüggést valószínűsített, amely oksági kapcsolatot von maga után, azaz „A’ esemény bekövetkezése maga után vonja „B’ esemény bekövetkezését. Következtetés-logikailag ezt úgy hívjuk, hogy „nem helyes, azonban erős következtetés”.

Az okságra való következtetések kiegészítője a társas attribúció: az, amikor az emberek saját vagy mások viselkedésének mikéntjére következtetnek. Ilyenkor három változót kell számításba venni: a kontextust, amelyben a viselkedés történik, a viselkedés célját, valamint a cselekvőket, akik végrehajtják. Ez esetben akkor tulajdonítunk

12 Itt érdemes emlékeztetni Ropolyi 2004-ből eredeztethető hálózattársadalom-fogalmára.

13 A szerző nem ért egyet ezzel a megállapítással, hiszen a Facebook egyre inkább veszít baráti hálózatot építő jellegével, miközben egyre több újmédia-funkcióval ruhazza fel a médiumot (Klososky könyvét 2011-ben adták ki).

14 A *crowd* (tömeg) és *outsourcing* (kiszervezés) szavakból tevődik össze, magyarul – nem szerencsésen – *közösségi ötletbörzének* fordítják: feladat vagy problémamegoldás céljára megosztott tartalmakat fed.

15 Mivel egy közösségimédia-felület egy hálózat, de több van belőle, így hálózatok összességéről van szó, ezért nem állítható biztosan, hogy a vizsgált időszakban (2010–2014) nem volt több ilyen, s noha szembetűnő lett volna, nem kizárt, hogy úgy a szerző, mint más társtudományok szerzői vagy a szakújságírók/újságírók figyelmét elkerülte.

16 Nem ír le vagy állapít meg semmit, nem számol be semmiről.

17 Az Együtt–Korszakváltók Pártja alapítója, Szolidaritás Platform.

18 Az eredeti szövegkörnyezetben kérdés formájában íródott, hogy veri-e Orbán a feleségét, de szerepelt mellette az is, hogy „a kérdés költői volt”, tehát a közlés állítás volt.

okságot, ha az okok és a következmények szimultán jelennek meg (Zentai, 2006). Az erős következtetés fennállása és a társas attribúció együttese önmagában arra engedett következtetni, hogy hétköznapien szólva provokáció történt Kónya részéről, ráadásul Balogh informálisan egy, formálisan két óra múlva már nem volt a Fidesz tagja. (Az ügy körülményei: 2013 áprilisában Balogh József súlyos sérüléseket okozott feleségének, ez rögtön nyilvánosságot is kapott; április és november között több ellenzéki politikus szólította fel a parlamenti és a média adta keretek közt lemondásra, és saját párttársai is – Rogán Antal, Selmeczi Gabriella és mások – elítélték a sajtó útján; november 4-én az ügyészség hivatalos közleményéből kiderült, hogy bizonyos kérdésekben a politikus nem állított valóságot a sajtónak és pártjának az ügygel/cselekményével összefüggésben; november 5-én – az előző napi hírre reagálva – a sajtó és a politika ismét megszólította Baloghot; november 6-án, a poszt születésének reggelén fél 9-kor az Index információi szerint¹⁹ a politikus a helyi polgármesteri hivatalban intézkedett; a poszt 9 órakor kikerült; Kocsis Máté az Indexnek 10 órakor bejelentette, majd egy óra múlva az MTI-nek is bejelentette, hogy Balogh már nem tagja a Fidesznek.) A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a posztban feltételezett összefüggés valószínűsítése, magyarul a provokáció sikeres volt.

Megkérdeztem az érintett aktorokat is. A közösségi médiát politikai provokációra használó Kónya sem vélekedik másként a poszt funkciójáról: elismerte, hogy provokáló jelleggel írta ki. Úgy fogalmazott: „Hát persze, ki akartam ugrasztani a nyulat a bokorból”, majd a miniszterelnök feleségének sorsával összefüggésben – szakmai múltjából eredően,²⁰ tudomására is jutható – pletykákra²¹ hivatkozott. Arra a kérdésre adott válaszában, hogy miért Orbánnak címezte a független országgyűlési képviselő Fideszből vágyott távozását, azzal indokolta, hogy olyan nyomást akart gyakorolni a miniszterelnökre, amelyben informális hatalmát gyakorolhatná Balogh felett. Kocsis Máté (a Fidesz szóvivője) pedig úgy nyilatkozott, hogy a november 6-ai bejelentése előtt mindvégig evidenciának tartották, hogy Balogh nem tagja a Fidesznek, ezért nem reagáltak a felszólításokra, az Index munkatársát pedig más ügyben kereste, ez az ügy csak véletlenül került szóba a Facebook-posztot követő egy órán belül.²²

A 3.3. pont alatti esetek összességében azt mutatják, hogy a közösségi médiát lehet arra is használni, amire való: a miniszterelnök optimalizáltan veszi igénybe, azaz mozgósít, népszerűsít, tematizál, jutalmaz; Kónya pedig beteljesítette azt az elvárást, amit a Schmitt Pál lemondása óta vár a marketing- és a médiaszakma, valamint a hozzájuk kapcsolódó tudományágak, miszerint egy politikus menesztése a közösségi média közreműködésével vált valóra. (Tudniillik az államfő esetében praktikus konszenzus van abban, hogy Schmitt Pál lemondásához erősen hozzájárult a közösségi oldalakon könnyen terjedő, könnyen befogadható képi üzenetek *osztódása*, [lásd Sebestyén, 2012]. Közvetlen kapcsolat azonban nem volt kimutatható.²³)

4. Összegzés

A modernista értékek általános érvényű megkérdőjelezése a hagyományos rend legitimitásának eltűnését is jelenti. Ennek szimulálása és az ehhez szükséges szimulakrumok felépítése a virtuális térben – a választás eredményének arányai alapján úgy tűnik – önmagában nemcsak, hogy nem elegendő a választói bizalom megszerzésére, de nem is mindenki fogékony a nem valós tartalmak befogadására. Ezzel szemben egyrészt a posztmodern nyelvi szimbólumok és a valóságba torkolló, illetve valóságot előidéző performatív cselekedetek párosítása sikeres lehet.

Az ezt példázó fenti konkrét két eset azért biztató, mert azt mutatja, hogy a posztmodern „univerzumban” az elméletekkel szemben – miszerint a realitás és a virtualitás szinte elválaszthatatlannak tűnik, és ezért megszűnt az általános érvényességű valóság, miközben kialakult a hiperrealitás – a gyakorlat azt tükrözi, hogy még létezik a valóság,

19 Lásd http://index.hu/belfold/2013/11/06/van-e_helye_a_parlamentben_egy_noveronek/?a=a_spirk (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

20 Lásd http://hirszerzo.hu/hirek/2011/5/18/20110518_portre_rendvedelem_konya (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

21 A pletyka pszichológiáját kutató Szvetelszky Zsuzsanna szerint pletyka önmagában, letisztult, esszenciális formában nem létezik, nincs is olyan emberi kommunikációs megnyilvánulás, amely csak pletyka lenne, lásd <http://www.holmi.org/2002/08/szvetelszky-zsuzsanna-a-pletymozgasformainak-irodalmi-abrazolasai> (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

22 Szerinte a Fidesz alapszabályának 105. szakasza úgy rendelkezik, hogy a frakcióból való kilépés egyben a párttagság megszűnését is jelenti, ezt ugyanakkor egyetlen jogász sem megerősítette meg a szakasz értelmezése alapján. A provokáció sikerét erősíti, hogy sem aznap, sem az elkövetkező napokban a hivatkozott *bejelentésen* kívül nem nyilatkozott Kocsis az Indexnek.

23 Lásd http://www.vagy.hu/tartalom/cikk/2022_schmitt_letarolta_az_internetet (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

akkor is, ha összeköttetésben áll a mesterséges közeggel, vagy, ha úgy tetszik, a cselekmény a virtualitásból indul ki. Azaz nemcsak a szimulációk és a szimulakrumok világában élünk, egy önmagáért való saját valóságban, mintegy a valóságot helyettesítve.

Ugyanakkor a múlt általános érvényű megkérdőjelezése nem attól volt hatásos a különböző történelmi korokban, mert azt szimulálták, hanem azért, mert tárgyiasult. Az új korokkal új épületek épültek, megváltozott a divat s a többi, azaz az emberek szembesültek vele, hogy az új, ami elsöpri a régit, létezik: épületben, ruhában, bútorban, zenében testesül meg. Ugyanígy a létezés érzetét keltik azok a *social mediában* keletkeztetett valós következményt generáló performatív cselekedetek is, amelyeket a fenti két valós történés mutat, amellet, hogy közösségimédia-történelmi esemény is rögzült politikai témakörben.

Offline irodalom

Appignanesi, Richard & Garrat, Chris (1995): *Nesze neked posztmodern*. Budapest: Ikon Kiadó.

Bajomi-Lázár Péter & Horváth Dorka (2013): The continued relevance of the concept of propaganda: Propaganda as ritual in contemporary Hungary. In: *Global Media and Communication*. United Kingdom: SAGE Publications.

Baudrillard, Jean (1983): *Szimulakrumok precessziója*. In: *A posztmodern*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Hankiss Elemér (2005): *Az ezerarcú én – Emberélet a fogyasztói társadalomban*. Budapest: Osiris Kiadó.

Klososky, Scott (2011): *Enterprise Social Technology*. Austin, Texas: GBG Press.

Lukács, John (2012): *A történetírás jövője*. Budapest: Európa Kiadó.

Pethő Bertalan (1996): *A posztmodern*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Romsics Ignác (2008): *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris Kiadó.

Ropolyi László (2004): A virtuális valóság természetéről. In: Pléh Csaba & Kampis György & Csányi Vilmos (szerk.): *Az észleléstől a nyelvíg*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Szabó Gabriella et al. (2011) *Kritikus kampány*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Zentai István (2006) *Meggyőzéstechnika és kritikai gondolkodás a mindennapokban*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

Online irodalom

Babarczy Eszter (1997): *Síralmas posztmodern*, <http://doksi.hu/get.php?lid=16604> (utolsó letöltés: 2013. december 26.).

Bhattacharya, Daniel & Hooton, Joanne (2010): *Post Modernism in Media*, www.slideshare.net/dannybh/post-modernism-in-media (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

Baudrillard, Jean (1994): *Simulacra and Simulation*, <http://www.doksi.hu/get.php?lid=16416> (utolsó letöltés: 2010. július 26.).

Sebestyén Eszter (2012): *Social media: a jelen, nem a jövő/1*. (Demokratikus média), socialnetworks.blog.hu/.../social_media_a_jelen_nem_a_jovo_1_ (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

Sebestyén Eszter (2012): *Válságkommunikáció és social média*, http://www.kreativ.hu/kreativ_magazin/cikk/valsagkommunikacio_es_social_media (utolsó letöltés: 2014. január 24.).

Sebestyén Eszter (1975) 1996 óta foglalkozik átfogóan kommunikációval elméletben és gyakorlatban egyaránt. Pályáját egy bankban kezdte public relations területen, szakmai tudását megmérte a profit szférában és az államigazgatásban is. Effie- és ARC-pályázat-díjazott. Elméleti tapasztalatot kutatóként, egyetemi oktatóként szerzett, az SZTE-n, az SZTE-BMI-n, a CEU-n és az ELTE ÁJK-n oktatott kurzusainak, előadásainak szerteágazó tematikáit a participáció és az intencionalitás fűzi össze.

Bernáth Gábor

Harc a jelenlétéért és a jelentésért A magyarországi szélsőségesek és a média fősodrának rutinjai

A tanulmány a releváns magyarországi és a bőséges nemzetközi szakirodalom egy része és a többségi média 24 vezető szerkesztőjével készült interjúkutatás alapján tekinti át azokat a válaszokat, amelyeket a média fősodra ad a szélsőjobbaldali médiastratégiákra. Az interjúk kitérnek arra is, hogy az egyes szerkesztők milyenek látják a szélsőségesek kapcsán a társadalmi diskurzust befolyásoló kormányzati, politikai és civil szereplők tevékenységét, és megpróbálják feltárni a napi szerkesztőségi rutinokat is.

1. Növekvő nyomás – alacsony fokú szakmai párbeszéd

A szélsőséges csoportok (hogy kik is ők, arról később) megerősödése és a szélsőséges beszéd terjedése szerte Európában nagy ívű elemző munkára ösztönözte a kutatókat, és a korábbinál jóval intenzívebb szakmai párbeszédre készítette a médiát. Magyarországon a gazdag elemzési gyakorlat ellenére az újságírószakma alacsony intenzitású és meglehetősen szűrt, olykor a politikai szekértáborokon belül maradó párbeszédet folytat a szélsőséges beszéd, megközelítések és médiagyakorlatok által felvetett szakmai kihívásokról. Az elmúlt években kevés aktivitás történt e területen: érdemes kiemelni egy korai informális főszerkesztői találkozót, két konferenciát,¹ néhány előadást² és három-négy publikációt.³

Ez a tanulmány a releváns magyarországi és a bőséges nemzetközi szakirodalom egy részének áttekintésén és a többségi média⁴ 24 vezető szerkesztőjével⁵ 2013-ban készült interjúkutatáson alapul.⁶ Az interjúk kitérnek arra is, hogy az egyes szerkesztők milyenek látják a szélsőségesek kapcsán a társadalmi diskurzust befolyásoló kormányzati, politikai és civil szereplők tevékenységét, és megpróbálják feltárni a napi szerkesztőségi rutinokat is.⁷

1 Lásd a Demos Alapítvány rendezésében 2008 szeptemberében tartott „Szélsőjobbaldal és média” című, illetve a Political Capital által 2012 októberében rendezett „Strategies Against Right-Wing Extremism in Eastern and Western Europe” című konferenciát.

2 Lásd a Policy Solutions kerekasztalbeszélgetés-sorozatát 2013 nyarán.

3 Lásd Barta (2008), illetve néhány, a nyilvánosságot is érintő elemzést: Political Capital (2008, 2009); Bíró és munkatársai (2012); Policy Solutions (2011).

4 A szélsőséges csoportok megerősödésében szerte Európában kulcsszerepet játszott az internet, különösen a web2-es alkalmazások elterjedése után. E fordulat kiteljesedése valószínűleg tovább szegmentálja majd a közönséget, és ez a hagyományos médiumok jelentőségének további csökkenéséhez fog vezetni. E tanulmány mégis elsősorban a magyarországi médiumok fősodrára koncentrált. A felmérések szerint egyelőre Magyarországon van ok a média fősodráról beszélni: az emberek elsődleges tájékozódási forrásai a televíziókhoz, egyes bulvárlapokhoz és a nagyobb internetes hírportálokhoz köthetők.

5 Az interjúalanyok és az interjú készítésekor betöltött pozíciójuk: Bednár Imre főmunkatárs, Népszabadság; Dési János főszerkesztő-helyettes, Népszava; Dudás Gergely főszerkesztő, Index; Erdei Tamás főszerkesztő, Metropol; Gál Gyula főszerkesztő, Helyi Téma; Gavra Gábor főszerkesztő, hvg.hu; Gazda Albert főszerkesztő, Origo; Gazsó L. Ferenc tartalom-előállításért felelős vezérigazgató-helyettes, MTVA; György Bence hírigazgató, TV2; Hadas Krisztina főszerkesztő, RTL2 Forró nyomon; Kotroczó Róbert hírigazgató, RTL Klub; Kováts Mihály felelős szerkesztő, RTL Klub Házon kívül; Kövesdi Péter főszerkesztő, Hír24; Kruzslíc Dávid szerkesztő, RTL Klub Híradó; Murányi Marcell főszerkesztő, Blikk; Nádori Péter elnök, Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete, korábbi főszerkesztő-helyettes, Bors; Németh Szilárd hírigazgató, ATV; Olajos Gergő vezető szerkesztő, M1 Kék fény; Pach Ferenc hírigazgató, MTI; Pásztor Zoltán intendáns, MR Kossuth Rádió; Pindroch Tamás főmunkatárs, Magyar Hírlap, Echo TV; Rákóczi Péter főszerkesztő, HírTV hír- és háttérműsorok; Szőnyi Szilárd főszerkesztő-helyettes, Heti Válasz; Weyer Balázs elnök, Főszerkesztők Fóruma. A Magyar Nemzet kivételével minden tervezett interjúalany alkalmat adott a beszélgetésre, amit ezúton is köszönök nekik. Az interjúk kutatás támogatásáért az Open Society Foundation Magyarországnak tartozom köszönettel.

6 Azóta a válaszadók egy részének pozíciójában és néhány médium stratégiájában is változás állt be. E változások nem olyan mértékűek, hogy az általános képet módosítsák.

7 Mint minden interjúkutatásban, a legnagyobb kihívás a „begyakorolt” válaszok elkerülése volt. Különösen erősen érvényesülnek ezek olyan kérdések kapcsán, ahol erőteljesebb a címkézések és ahol a szereplők igyekeznek elkerülni a rasszizmusbélyeget. E „megszépitések” egyik kontrollja a valós médiaábrázolásokkal való szembeállítás lett volna, ez azonban több okból is csak részben érvényesülhetett. Egyrészt az utóbbi időben nem készültek olyan részletes elemzések, amelyek a szélsőségesek jelenlétét és jellegzetes ábrázolását tárják fel a többségi médiában. Ezek hiányában egyes konkrét esetek bemutatása jelenthetett volna referenciapontot, aminek lehetőségét az interjúkra rendelkezésre álló, általában nem több, mint egy órányi idő rövidsége is korlátozott.

2. Kik a szélsőségesek?

Azzal kapcsolatban, hogy kiket tekintünk szélsőségeseknek, nincs konszenzus Magyarországon a többségi médiumok vezető szerkesztői körében.⁸ Volt azonban egy olyan közös mag is a válaszokban, amely e megkötéssel mégis lehetővé teszi az interjúkban elhangzottak összevetését. A szélsőségesek meghatározása a jelenlegi politikai palettán viszonylag egyöntetű volt a parlamenten kívüli szélsőjobbaldali csoportok esetében,⁹ ám nagy dilemmát jelentett a Jobbik megítélése. Az egyik televíziós szerkesztő így fogalmazta meg ezt a dilemmát:

„A szélsőségesesség önmagában – az én olvasatomban – a fősodortól való eltérő gondolkodás. Ami azért nehéz, mert valamilyen módon azért legitimálják ezeket az erőket azzal, hogy 2010-ben a parlamentben például a Jobbiknak közel 50 parlamenti helyet biztosítottak a választópolgárok. Ezzel valamilyen módon a szélsőségeseségekből, a szélsőséges erőkből kiemelkedtek.”

A 24 interjúalanyból 15 egyértelműen, négy fenntartásokkal tartotta szélsőségesnek a Jobbikot, öten – köztük több közszolgálati szerkesztő – került e címkének a pártra való használatát.

Nincs könnyebb dolgunk akkor sem, ha a tartalmi kérdések felől közelítünk: Cas Mudde, a szélsőséges politika egyik fontos kutatója

„1995-ben megjelent könyvében akkurátusan kiszámolta, hogy legalább 26 eltérő meghatározás létezett arról, mi a jellemzője a radikális jobbaldali populizmusnak/szélsőjobbaldaliságnak, s ezen meghatározások 58 fontos tulajdonságot soroltak fel. Az 58 tulajdonság közül 5 olyan közös jellemzőt talált, amelyek megtalálhatóak voltak legalább a szerzők felénél. Az öt közös tulajdonság a következő: a nacionalizmus, a rasszizmus, az idegengyűlölet (xenophobia), demokrácia-ellenesség, valamint az erős állam vágya” (Tóth, 2013: 7).

És mindez még csak a jobbaldali szélsőségesek definíciója kapcsán felmerült dilemmákra utal. A szélsőséges beszéd határai nem húzhatók meg élesen. Az ezzel kapcsolatos magyarországi bizonytalanságot mi sem mutatja jobban, mint hogy igen hasonló tartalmú megállapítások olykor tiltakozáshoz, más esetekben az illető megvédéséhez vezetnek. Egy megnyilatkozás mintha sokkal inkább attól minősülne szélsőségesnek, hogy ki vagy kiről mondja, mintsem tartalma alapján. Áldozati csoportonként is máshol húzódnak ezek a határok. Ma a nyílt megbélyegzés elterjedtsége és szalonképessége más a zsidó, mint a cigány vagy az LMBT-közösség esetében. E különbségek könnyen beláthatóak: elég bizonyos fősodró médiaszövegekben, politikusi megnyilvánulásokban kicserélni a csoportkategóriákat.

Az interjúk kutatásban viszonylagos egyetértés volt a szélsőségesesség tematikus jellemzőit illetően. A bármely csoport kirekesztésére irányuló politika volt az egyik csomópont: „az emberek kollektív bűnösségének megállapításáról társalgó csoportok”, „akik uszító, kirekesztő dumát nyomnak”. Többen hangsúlyozták, hogy „az erőszakkal való fenyegetés”, „a bármilyen szinten kokettálás az erőszakkal” fontos eleme a szélsőséges politikának. Több interjúban felmerültek olyan további témák, amelyek a rasszizmus-alapú megközelítést tágtították, egyesek szerint pedig nem az egyes megnyilvánulásokat, hanem azok rendszerszerűségét és formáját is mérvadóknak kellene tekinteni:

„...mikor (az egyik) cikkünket a Kuruc.info szemlélte, abban nem volt köszönet. Mert ők ugyanezeket a mondatokat, gondolatokat kifejezetten antiszemita indulattal, gyűlölettel, érzellemmel átítatva teszik, mondják, írják. Magyarul: mennyi minden múlik a formákon!”

⁸ A kutatás e csoport körülírását az interjúalanyra hagyta, a saját definíció megalkotása után folytatódott az interjú.

⁹ A baloldali szélsőségesekre külön rákérdeztem, ezek kapcsán szinte egyöntetűen a súlytalanságot, a láthatatlanságot emelték ki.

3. A szélsőségesek és a médiában zajló reprezentációs küzdelem

A Policy Solutions a témában született elemzései szerint a még csak nem is mindegyik főszerkesztő által szélsőségesnek tartott Jobbik támogatottsága 2011-ben messze meghaladta a média fősodrában való jelenlétét. A legnézettebb kereskedelmi televíziókban rendkívül ritkán kaptak szót, a Magyar Rádióban például az esetek hat százalékában szóltak róluk a hírek, „a Jobbik irányában pozitívan elfogult lapok nem tartoznak a legolvasottabb sajtótermékek közé” (az elemzések összefoglalásáért lásd Bíró et al., 2012).

Ahhoz azonban, hogy a szélsőséges retorika ennek ellenére erősödjön, sok egyéb tényező is hozzájárulhat, nem csupán a szélsőségesek erős jelenléte. Egyes fősodrumédia-gyakorlatok (erről később) mellett legalább ekkora szerepük lehet ebben a szélsőséges diskurzusokkal kapcsolatos viták átpolitizáltságának, a civilek gyenge hangjának, vagy éppen annak, hogy sem egyértelmű és erős szakmai, sem hatósági gyakorlatok nem közvetítenek hatékony ellendiskurzust.

A magyarországi romákkal kapcsolatos diskurzusban például szinte a teljes politikai spektrum a foglyává vált a „cigánybűnözés” retorikájának. Juhász Attila egy elemzésében érzékenyen mutatja be, hogy a szélsőjobboldal, amely 2006-tól folyamatosan és egyre erőteljesebben és tervezetten építette be a „cigánybűnözés” kifejezést a közbeszédbe, ezt azért tehette meg ilyen könnyen, mert „a sajtó, a véleményformálók, a parlamenti pártok politikusai, a kormány tagjai és más közszereplők szinte egyöntetűen megerősítették azt a vélekedést, miszerint a »cigánybűnözés« szó kimondása »az igazság« felszínre törésével egyenlő” (Juhász, 2010: 16). (A bűnelkövetők etnikai hovatartozásával kapcsolatban a rendszerváltás előtt gyűjtöttek a hatóságok utoljára adatokat Magyarországon. Az ezek alapján készült elemzések [például Tauber, 1988] azt bizonyították, hogy a romák körében nem nagyobb a bűnözés, mint a hasonló szociális helyzetű csoportok körében, és a bűnözés elsősorban a szociális helyzet, és korántsem kulturális vagy „genetikus” okok által befolyásolt.)

A szélsőségesekkel és a rasszizmussal kapcsolatos viták ma Magyarországon erősen politikai meghatározottságúak: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a közszereplők egy jó része a szélsőségesekéhez nagyon hasonló érvelések mellett is felmentést kap az alól, hogy szélsőségesnek bélyegezzék.

A rasszizmus elleni fellépésben és a politikai relativizálással szembeni önálló normafenntartásban is fontos szerepük lehetne a különböző hatóságoknak, hivataloknak. Ám az elmúlt években Magyarországon a legkülönbözőbb területeken történtek olyan esetek, amelyek kapcsán felmerült, hogy a hatóságok ellentmondásos vagy éppen bagatellizáló gyakorlatot folytatnak, a médiahatóságtól kezdve¹⁰ az igazságszolgáltatás gyakorlatáig, miután volt időszak, amikor rasszista erőszakért éveken át kizárólag romákat ítélték el.¹¹ Vagy amikor a rendőrség Devecserben tétlenül nézte, hogy kövekkel dobálnak masírozó szélsőségesek romák házáira – később pedig úgy nyilatkozott, hogy a rendezvény „nem vesztette el békés jellegét”.¹²

A szakmai testületek ritkán foglalnak állást azokban a kérdésekben, amelyek mentén a szélsőjobboldal nemegyszer áltudományos igazságokkal megtámogatott mitológiája kialakult. A szélsőjobboldal, amely előszeretettel hivatkozik saját tudósaira, szakmai „hivatalos” tekintélyeire, ritkán kényszerül arra, hogy tudományos kritikákra kelljen válaszolnia. Ezért is fontos kivétel a Történelemtanárok Egyletének tevékenysége például a szélsőjobboldali történelemátírással szemben, vagy az Országos Kriminológiai Intézet állásfoglalása (OKRI, 2009), amely a „cigánybűnözés” kategória használatának tarthatatlanságát fogalmazta meg – ám alig kapott nyilvánosságot. Bayer Zsolt egy nagy visszhangot kapott publicisztikája kapcsán, amelyben a cigányok „jelentős részét” állatokhoz hasonlítja,¹³ négy médiatanszék döntött úgy: a Magyar Hírlapnál végzett szakmai gyakorlatot nem fogadja el teljesítettnek.¹⁴

10 Lásd http://media.mandiner.hu/cikk/20120731_elemzok_a_mediatanacs_nem_akadalyozza_meg_a_szelsoseges_eszmez_terjedeset (utolsó letöltés: 2014. július 8.) A Bayer-publicisztikáért ugyanakkor 250 000 forint büntetés megfizetésére kötelezte a lapot, megállapítva: a cikk nincs összhangban a médiaalkotmány 17. paragrafusával, amely a gyűlöletbeszéd és a kirekesztő tartalom közzétételének tilalmát rögzíti.

11 A Büntető Törvénykönyv 174/B paragrafusára 1996 júniusában lépett hatályba, és eredetileg a valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoporthoz tartozó személyek elleni erőszakot büntette. 2009 februárjában módosították a törvényt; ennek eredménye, hogy most már nem csak az említett csoportok, hanem a „lakosság egyes csoportjai” elleni erőszakot szankcionálja. Lásd még http://index.hu/belfold/2013/05/09/itelet_a_rasszista_buncselekményekkel_vadolt_ciganyok_ugyeben (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

12 Lásd <http://tasz.hu/politikai-szabadsagjogok/etnikai-mocskolodas-es-megkovezes-bekes-jelleggel> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

13 Bayer Zsolt: Ki ne legyen. *Magyar Hírlap*, 2013. január 5. (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

14 Lásd http://eduline.hu/felsooktatás/2013/1/11/kommunikacio_media_tanszekvezetok_kozlemeny_PE67G2 (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

4. A szélsőséges értelmezések térnyerése

A szélsőséges beszéd ma nem kizárólag a szélsőségesek sajátja – az előítéletes általánosítások vagy az olyan magyarázatok, amelyek társadalmi kérdésekre etnikai jellegű magyarázatokat adnak, szelídebb-durvább formában máshol is rendszeresen felbukkannak. A szélsőséges gondolat egyik hatása, terjedésének pedig az egyik nagy lehetősége éppen ez: e gondolatok finomabban megfogalmazva sok helyről köszönnek vissza. Eközben „valódi rasszizmusnak” már csak a szélsőségesek nyelvét tekinti a közvélemény, ezért szalonképessé teszi a hasonlóan leegyszerűsítő, csak szelídebben megfogalmazott és kódolt magyarázatokat.

Az interjú kutatásban a legszélesebb körben osztott vélekedést talán az alábbi idézet fejezi ki:

„Átszakadt egy gát. [...] Átjött egy csomó szenny a gátszakadással. [...] Olyan beállítások, olyan előítéletek, olyan, előítéletekre épített megbélyegzések, amik nyilvánvalóan mérgezik a társadalmi légkört [...] Emellett viszont, azt gondolom, ha van valami értelme is a dolognak [...] az együttélésnek van egy csomó problémája, a szegénységnek van egy csomó problémája. [...] Azt gondolom, bizonyos kérdésekről nyíltabban beszélnek, beszélünk, ami jó, de ezt nem szeretném semmiképpen a Jobbik javára írni, hogy ezt ő tette lehetővé. [...] De alapvetően mégsem a jó hozadékát szeretném kiemelni ennek az egésznek, hanem hogy a nyilvánvalóan egyoldalú, előítéletes, megbélyegző beszéd majdhogynem szalonképessé vált, amiről meg azt gondolom, hogy egy súlyos kérdés.”

5. Más médiumok megítélése

Az interjú kutatás alapján a szélsőségesek és a velük kapcsolatos média-megközelítések kapcsán minimális konszenzus sincs az újságíró szakmában. A nyilvánosság és a szélsőséges politika kapcsán született egyik tanulmány három olyan megközelítést ír le, amely esetében az eltérő szándékok ellenére is a szélsőségesek erősödése lehet az eredmény. Az egyik a túldramatizálás, amikor a problémát eltúlozva, általánosságban reagálva mutatják be a szélsőségeket – nem cáfolva, ellenpontozva vagy vitatva konkrét nézeteiket. A másik a bagatellizálás, amely során a média a valós súlyánál gyengébbnek, jelentéktelenebbnek mutatja a szélsőségeket, ezzel lehetőséget teremtve arra, hogy kevésbé radikális szavazók figyelmét is felkeltsék. A harmadik eset a szélsőségesek és elképzeléseik támogatása (Barta, 2008). Mindhárom megközelítésre van példa a magyar nyilvánosságban, ami nem meglepő egy többé-kevésbé plurális médiapiacra. Az azonban már meglepő, hogy a fősodrú média főszerkesztőivel készült interjúk során még a hasonló politikai orientációt követő médiumoknál is igen nagy mértékben tértek el a válaszok, amikor azt kértük: 16 médiumot helyezzenek el ezekben a kategóriákban (lásd az alábbi táblázatot).¹⁵

15 Hogy az egyes szerkesztők véleményét valamiképpen összevehessük, egy kártyatesztet alkalmaztam. Az interjúalanyokat arra kértem, hogy 16 médiumot rendezzenek egy-egy témakörben a dramatizál/bagatellizál/támogat kategóriákba. Tudván, hogy a szerkesztők egy része nem szívesen bírál más szerkesztőségeket nyilvánosan, azt kértem, mindezt lefordított kártyákkal tegyék meg, így azt, hogy az egyes médiumokról mit gondolnak, nem kellett megmondaniuk, csak az egyes kategóriákba sorolt médiumok számát rögzítettem. Két kérdésben kértem, hogy az interjúalany rakja ki a kártyákat: választhatott egy témát, egy másikat én magam (ha ő nem ezt választotta, abban az esetben én a „cigány–magyar-együttélés” kérdését választottam). Tizenöt interjúalany vállalkozott a kártyateszt kitöltésére. A 16 felkínált médium: Népszabadság, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszava, Blikk, Lánchíd Rádió, Inforádió, Klubrádió, M1, Duna TV, Hír TV, Echo TV, Magyar Demokrata, Élet és Irodalom, 168 óra, Index. Magamtól nem ajánlottam fel, de amennyiben az interjúalany felvetette, további kategóriák is felmerülhettek a válaszadáskor. Ebből a szempontból a legtöbben a „korrekt” kategóriát, míg mások vegyes kategóriákat (például dramatizál-bagatellizál) alkottak. Mivel a „jól kezeli” kategóriát nem ajánlottam fel, és lehetettek, akik szabálykövetésből nem akartak ilyet alkotni, az összkép némiképp kritikusabb, mint ahogy a valós helyzetet látják a szerkesztők. Az eredeti hipotézist, a vélemények közötti nagy szórászt mindezt nem befolyásolja.

Az adott kategóriákba rendezett médiumok száma a szélsőségeseknek a „cigány-magyar együttélés” kapcsán jellemző megközelítéséről

jól kezeli	bagatellizál	dramatizál	támogat	n.a	más
5	2,5		1,5	3	„használ” (4)
6		3	5	2	
3	4	5	4		
6	1	2	3	4	
7	1	3	5		
	4	6	6		
4	0	4	7	1	
3,5	5	4	1,5	2	
	2	6	4	4	
	7	4	5		
4	3	4	3	2	
5	7	1	3		
	5	5	5	1	
	4	4	5	3	
1	2	6	3	4	

A fenti táblázatból jól látható, hogy a válaszoló szerkesztők kétharmada bevezette a „jól kezeli” kategóriát, a legnagyobb érték ebben a mezőben hét, a legkisebb egy volt. Nem dolgozunk megítélni, hogy a tesztben szereplő médiumok milyenek, és ezek alapján ez az arány jó-e vagy rossz – a vélemények nagy szórása önmagában azt mutatja, hogy a fősodrú médiumokban nem hogy konszenzus, de minimális egyetértés sincs azzal kapcsolatban, hogy a szélsőségesek retorikája milyen támogató, bagatellizáló vagy dramatizáló médiakörnyezetre számíthat. A támogatás mértéke az 1,5-ös súlyozott értéktől a 7-ig terjedt (ez az interjúalany tehát azt mondta, hogy a felkínált médiumok majdnem fele egyenesen támogatja a roma közösség kapcsán a szélsőséges diskurzust). További egy válaszadó hat médiumra, és öten öt médiumra mondták ugyanezt, ez a válaszadók csaknem fele.

6. Szerkesztőségi gyakorlatok és rutinok

A reflektált álláspontoknál is fontosabbak azonban azok a szerkesztőségi gyakorlatok, rutinok és megközelítések, amelyek akár önkéntelenül is a szélsőségesek narratíváit támogathatják. Ilyenek a szélsőségesek témáival egybevágó napirendek vagy a leegyszerűsítő megközelítések (Karácsony & Róna, 2010). Ilyen a szélsőjobboldal „ők” és „mi” eljárásainak átvétele olykor a nem politikai műsorokban,¹⁶ valamint ilyenek a sztereotíp témaválasztások is, és e narratívák megerősödését eredményezhetik a sztereotipikus bemutatások is. Magyarországon ebből a szempontból jól kirajzolódnak a témasztereotípiák mind az LGBT-közösség (Takács, 2004; Takács et al., 2007), mind a roma közösség (Bernáth & Messing, 2012) esetében. Ugyanez igaz a szóhasználatra is: a szélsőségesek beszédmódja sok esetben olyan hívószavak köré épül, amelyek vagy olyannyira megszokottá váltak, hogy valódi jelentésükbe bele sem gondolunk, vagy éppen most zajlik a kisajátításuk és átértelmezésük (Bartlett et al., 2012). A Political Capital arra hívja fel a figyelmet, hogy

„...a hazai nyilvános közbeszéd sok vonatkozásban a szélsőjobboldali értelmezés foglyává válik. A radikális jobboldal egyes fogalmain keresztül (például »magyarellenés«, »magyargyűlölő«, »cigánybűnözés«) a szélsőjobboldali ideológia egyes elemei lopakodó módon beépülnek az általános társadalmi közbeszédbe és közgondolkodásba [...]

¹⁶ Például M1 „Másfélmillió lépés Magyarországon”, 2013. július 27.

a közvélemény, a média és a jogalkalmazók (ügyészség, bíróságok) ingerküszöbe is rendkívüli módon megemelkedett a gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben” (Political Capital, 2008).

A jellegzetes médiabeállítások az érv- és szókészlet átvételén túl több más módon is támogathatják a szélsőségesek narratíváit. Az egyik ilyen a rasszizmus extremizálása: a rasszizmus olyan beállítása, mintha az kizárólag a szélsőségesekre lenne jellemző. Jól mutatja ezt az átalakulást a magyarországi romák kapcsán készült tartalomelemzés: 2011-re radikálisan átalakult a rasszizmus, az előítéletesség, a diszkrimináció ábrázolása. Míg az ezekkel a témakörökkel kapcsolatos médiafigyelem a rendszerváltást követően folyamatosan növekedett, 2011-re az etnikai diszkrimináció hétköznapi rasszizmus által táplált esetei szinte teljesen eltűntek a médiaképből. Bár az előítéletek és a rasszizmus reprezentációja kisebb mértékben növekedett, ezt két nagyobb, a szélsőségesek által kezdeményezett ügy: a gyöngyöspatai gárdistaakciók (az ide sorolható cikkek 38 százaléka) és a romákkal szembeni támadások tárgyalása (35 százalék) határozta meg. Összesen tehát az előítéletesség és rasszizmus témakörét érintő tudósítások majdnem háromnegyedét a szélsőségesek akciói tették ki (Bernáth & Messing, 2012).

Egy másik ilyen eljárás a szélsőségesek normalizálása, amelyben kiemelt szerepük lehet a bulvárbemutatóknak. A szélsőséges politikusokat magánemberként, családi körben bemutató portrék szintén hozzájárulhatnak a szélsőségesek nagyobb elfogadottságához – erre nemcsak a politikai propagandisták növekvő erőfeszítései, de azok az elemzések is utalnak, amelyek Magyarországon is a politika és a populáris kultúra kölcsönhatásának növekedését mutatják.¹⁷ Úgy tűnik, ezzel a magyar bulvármédia is tisztában van: igen ritkák kerülnek szélsőségesek ilyen szerepbe. Az egyik interjúalanyunk így fogalmazta ezt meg:

„A magyar bulvársajtónak sok rossz tulajdonsága van, de nem tartozik [ezek] közé, hogy a társadalmi különbségeket táplálná. [...] Nagyon sokféle elméletíró, kortárs kommentátor szerint rettenetes példák vannak Németországban, Angliában is – amik amúgy a legjobb állapotban lévő és legfejlettebb demokráciák –, hogy bulvárlapok a társadalomban meglévő sötét, adott értelmezések szerint kártékony előítéletekre ültek fel, azokat fokozták, gerjesztették. Ilyesmi nálunk, ha visszanezéd az elmúlt szűk 20 évet, mióta van komolyabb nyomtatott bulvársajtó, ilyen soha nem volt. Nem volt hecckampány a cigányok ellen, ha megjelentek statisztikák, inkább azért jelentek meg, hogy megmutassák az embereknek, hogy hiába gondolják ők úgy, hogy minden bűnöző cigány [...] ez a valóságban egyáltalán nem így van. [...] Soha nem fordult elő, hogy rájátszott volna ezekre a dolgokra a Blikk vagy – néhány megbicsaklástól eltekintve – a kereskedelmi tévék híradói.”

Ám ha ez igaz is, más felületeken – például sokáig az RTL Klub más műsoraiban – a szélsőségesek cigányképéhez igen hasonló ábrázolásokat sugároztak (vö. Monori & Kozma 2010). Az egyik lapszerkesztő így írja le ezt:

„Annak is komoly múltja van, mikor a Mónika show-ban fog nélkül cigányok verekednek a képernyőn. Több értelmiségi azt mondta rá, hogy elfogadhatatlan, de ment tovább. [...] A sztereotípiák elültetése révén lehet, hogy csak megágyaz a Jobbiknak. [...] Számomra nem a Jobbiknál, hanem itt kezdődnek a problémák.”

A normalizálás egy másik formája a szakértői szerepek felajánlása a szélsőségeseknek. Mindez dilemmák széles körét veti fel. Egyrészt a szélsőségesek folyamatos részvétele ezekben a szakmapolitikai vitákban önkéntelenül is olyan

¹⁷ A 2010-es választási kampány kapcsán például Szabó (2011).

percepcióhoz vezet, hogy kiinduló világgépük mindössze egy vélemény a sok közül. A szakmapolitikai megszólalások elfedik a kiindulópontokat, szalonképessé téve a szélsőségeket. De lehet-e olyasvalakivel mondjuk a cigány gyerekek oktatásáról vitatkozni, aki alapvetően nem tekinti egyenrangúnak a cigányokat?¹⁸ Másfelől azonban a társadalmi viták fontos elemei a nyilvánosságban zajló szakmapolitikai viták. Mikor máskor lennének a szélsőségesek szembeszíthetők saját ellentmondásaikkal, adott esetben rasszizmusukkal? Ez a dilemma jól kirajzolódik a magyar nyilvánosságban, és meglehetősen eltérő megközelítésekhez vezetett a teljes elhallgatástól a rendszeres, az alapkérdéseket homályban hagyó szakértői megszólalásokig.

A médiumok egy meghatározó köre, amely a karanténhoz hasonló stratégiákat preferálja, nem kínál fel ilyen szerepeket a szélsőségeseknek. Az egyik szerkesztő így fogalmazott:

„...semmilyen formában [nem jelenhetnek meg szakértői szerepben]. Ha valakit szakértőként tárunk a nézők elé, azzal adunk egyfajta tekintélyt. Alapból egy tekintélyes helyzetből indul, és a nézők azért jobban megnyílnak a gondolatai előtt.”

Más médiumok – például a közszolgálatiak, amelyek szerkesztői hivatalból sem tarthatják a parlamenti Jobbik pártot szélsőségesnek – értelemszerűen többször szerepeltetik őket szakmapolitikai vitákban. A kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye ugyanakkor nem kizárólag a közmédiumokra vonatkozik – a Jobbik például rendszeresen tesz ez alapján panaszt televíziós tudósítások kapcsán, ha az álláspontjukat nem közlik.

Vannak, akik azzal érvelnek: a szélsőségesekkel való viták fontos terepét jelenthetik e szakértői szereplések. A jellemző érvelés:

„...helyet kell nekik adni. Mert sokszor önmagukat járatják le. Be lehet hívni őket, de szembeszíteni kell őket az ellentmondásaikkal. [...] – Ha ezeket a vitákat, például a reggeli televíziós műsorokban nézzük, használja-e ezt az eszközt a nyilvánosság, vagy kesztyűs kézzel bánik velük? – Szerintem ez 2010 után lankadt. Mostanában kevesebb az ilyen visszacsatolás.”

Az egyik hírportál főszerkesztője szerint azonban vita akkor lehetséges, ha a szélsőségesek rasszizmusa is szóba kerül:

„Nem lehet úgy tenni, mintha a Jobbiknak nem lenne borzasztóan sok szavazója. Az a helyzet viszont, hogy ha megszólalnak, akkor nem lehet elmenni amellett szó nélkül, amit a Jobbik nem kevés társadalmi csoporttal szemben mondott, követett el az elmúlt években. Tehát nem készülhet úgy interjú, hogy a romákkal szembeni uszítások, gyűlöletbeszédnek ne kerülnének szóba. Ugyanez vonatkozik a Jobbiknak a szintén virulens, zsidókkal kapcsolatos uszításaira, mint a Gyöngyösi-ügy volt, vagy a megleghívásokkal kapcsolatos megnyilvánulásaira. Nem lehet a Vona Gáborral a mezőgazdaság aktuális kérdéseiről beszélni. [...] Nem lehet szakpolitikai témákról úgy beszélni, hogy ezekről ne beszéljünk.”

18 Erre utal például az alábbi idézet: „...a cigány családok egyre abnormálisabb mintákat adnak át egymásnak”, és hogy „ezzel a rendszerrel egy »fordított szocializációt« is meg kell próbálni elindítani, ami alapján a bentlakásos iskolákból hazatérő gyerekek olyan alapvető dolgokra is felhívhatják családjuk figyelmét, mint például, hogy meg kell fésülnödni, meg kell mosakodni, tisztán kell tartani a házat”, lásd <http://www.origo.hu/itthon/20100910-vona-gabor-bentlakasos-iskolaba-kuldene-a-cigany-gyerekeket.html> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

Ezek a stratégiák abból indulnak ki, hogy statisztikai adatokkal, a korábbi mondanivalójukkal való szembesítésen át a belekérdezésig változatos eszközökkel cáfolhatóak a szélsőségesek. Kevés szerkesztő fogalmazott meg kételyt ezzel kapcsolatban. Az egyik ilyen vélemény szerint:

„Az a tapasztalat, hogy ezekkel az emberekkel nehéz. Ha racionálisan próbálsz vitatkozni, az ezekkel az emberekkel nem fog menni. Maximum kérdéseket tudsz feltenni, amit a magunkfajta képzetesebb emberek értenek [...] Ha belemennék egy vitába, akkor az ő patronjaik sokkal nagyobbat szólnának, és az maradna meg az emberek fejében.”

7. Politikai válaszok és médiagyakorlatok: előnyök, hátrányok, dilemmák

7.1. Politikai stratégiák

A politikai praxis maga is bizonytalan a szélsőségesekre adandó/adható válaszok kapcsán. Egy elemzés az alábbi megközelítéseket különíti el: az egyik a szélsőségesek kizárása, karanténba zárása, ami azonban radikalizálhatja őket, ráadásul lehetetlenné teszi a szélsőségesek támogatóinak a politika fősodrába való visszacsábítását. Egy másik a hatástalanítás, abban az értelemben, hogy a többségi pártok elnyomják a nyilvánosságban a szélsőségesek hagyományos témáit, és olyan témákat erősítenek fel, amelyekben nagyobb az előnyük. Ez azonban hosszabb távon – mivel nagyszámú embert érdeklődő dolgot hallgatnak el – a bizalom további csökkenéséhez vezethet. Egy harmadik stratégia a szélsőségesek témáinak adaptációja. Ezek a fősodró pártok részéről végrehajtott fordulatok ritkán sikeresek, mert a szélsőségesek támogatóit ritkán elégitik ki, és bizonyos fókig legitimálják is a szélsőségesek mondanivalóját. A negyedik stratégiát talán elvszerűségiént foglalhatnánk össze: vitába szállni a szélsőségesekkel, fő témáikban is. Az ötödik lehetőség az elköteleződés a tereppel és nagyobb jelenlét a helyi közösségekben – az ebben való előny és a fősodró politika elidegenedésével kapcsolatos elégedetlenségre építő *anti-establishment* politika a szélsőségesek egyik fő erejét adja. A hatodik megközelítés az interakció: minél szélesebb körben lehetőséget biztosítani a szélsőséges beszéd és tettek áldozati csoportjai és a többségek között, ami csökkentheti az előítéleteket (Goodwin, 2011).

Az első négy stratégia mindegyikére van példa a magyar nyilvánosságban is (míg az utolsó kettő nem releváns a nyilvánosság stratégiai szempontjából).

A szélsőségesek hozzáféréseinek korlátozása (vagyis a karantén) a nyilvánosság fősodrában elsősorban Nyugat-Európában gyakorlat. A karantént egyszerre tartják fent az egyes médiumok és a politika is: például nem hajlandók vitamúsorokban együtt szerepelni a szélsőségesek képviselőivel. Ugyanakkor a karantén több kérdést is felvet: az egyik az, hogy nem lehet teljes körű, a web így is, úgy is biztosítani fogja ezeknek az eszméknek a nyilvánosságát. Másfelől a hírpiac logikája könnyen elvezethet egy olyan dinamikához, hogy a szerkesztők úgy gondolják: ha ők nem mutatják be az adott eseményt, de a rivális médiumok igen, alulmaradhatnak a hírversenyben, és ráadásul valaminek az elhallgatásával vádolhatják majd őket.

A szélsőségesek hatástalanításához úgy tudna hozzájárulni a nyilvánosság, ha bizonyos fő témáikban (például a roma közösségek helyzete kapcsán) az eddigieknél kezdeményezőbbben lépne fel. Az intézményes folyamatok azonban több értelemben szembemennek ezzel: a magyarországi vezető szerkesztők körében készült interjúkutatások szerint szűkösek a tényfeltáró riportok, elemzések készítésére fordítható források (Hermann & Wild, 2007; Wild & Dull, 2008), és meggyengültek azok a civil tényfeltáró fórumok is, amelyek olykor sikerrel tudták tematizálni a nyilvánosságot (például a TASZ romaprogramja, vagy a Roma Sajtóközpont). Egy szélesebb körű tényfeltáró-elemző munka nem utolsósorban a mélyebb átalakulásokat: a rasszizmus extremizálásának vagy éppen a leegyszerűsítő megközelítések terjedésének folyamatát is módosíthatná.

A szélsőségesek bizonyos szempontjainak adaptációjára is volt példa a magyar nyilvánosságban. Bizonyos értelemben ezt mutatja a „cigánybűnözés” kategória karrierje, míg mások szerint egyes politikai napilapok megközelítés-

váltásában is tetten érhető ez (vö. Zádori, 2010). A szélsőségesek szempontjainak adaptációja végül nagy eséllyel a támogatásukhoz vezet.

A szélsőségesekkel való vita – bár ez nyilván nem elsősorban az újságírók dolga volna – viszonylag ritka a nyilvánosságban. Holott gyakran éppen az újságírók vannak dialógushelyzetben: visszakérdezhetnek, ellenpontoszhatnak, felhívhatják a figyelmet az ellentmondásokra. A magyar nyilvánosságban viszonylag ritka ez az újságírói gyakorlat. Ahol mégis használják, ott jellemzően más stratégiát követnek a szélsőségesekkel szemben (például nem hívják be őket élő műsorba). A vitapartnerek és az újságírók kérdéseikkel is ösztönözhetik a nyíltabb vitát – ahogyan ez például a BBC Question Time című, híressé vált műsorában Nick Griffinnel, a szélsőjobboldali Brit Nemzeti Párt vezetőjével történt.¹⁹

Egy további stratégia lehetne az erejéhez képest ma a közbeszédben messze alulértékelt megközelítés, a nevetségessé tevés. Holott

„...nézeteik nevetségessé tétele (melyre a szélsőjobboldal leegyszerűsített, dagályos, túlzásokon alapuló és egyoldalú ideológiája lehetőséget is ad) [...] sokkal hatékonyabb stratégia lehet, mint a túlzott félelemkeltő próbálkozások. Ebben pedig a politikai szereplőkön túl az oknyomozó újságírásnak is jelentős szerepe lehet” (Juhász et al., 2012: 8).

A kereskedelmi médiumok egy jó része tudatosan nem engedi a felületekre már a Jobbik ideológiáját sem:

„Azt látom, hogy az elhallgatás a legjobb, amit tehetünk, hogy itt nem megy át a dolog. Ha szembe mennénk a dologgal, akkor lehetséges, hogy az már egy vitatható fellépés lenne a médiától, de még a passzív ellenállást használhatjuk, az elég fontos lehet a Jobbikkal szemben.”

„Mi a szerkesztőtársaimmal együtt azt határoztuk el, hogy karantén. Ha valami olyan dolog történik velük, hogy kiderül, hogy törvényt segett [...] ha negatív a kontextus, megírjuk, de akkor sem nagyban. De egyébként semmilyen módon nem engedjük be hozzánk.”

Egy interjúalany a gárdistavonulások kapcsán még egy dilemmát szóba hozott:

„Nyilván az első, ami felmerül ezzel kapcsolatban, hogy a szélsőségeseknek biztosított média-nyilvánosság mennyire segít nekik, hogy kis számuk ellenére nagyobb közönséget elérjenek és megerősíti őket abban, hogy újra és újra hasonló akciókat szervezzenek. Ugyanakkor meg mi történik a másik oldalon: ott vagy egy faluban és felvonulnak a gárdisták, és te összeszarod magad, és azt mondd, hogy és ezt le se szarja senki? [...] Az elhallgatás az biztos, hogy segítene, ha nem azt jelentené, hogy magára van hagyva az, aki egyébként ott él a faluban, és azt érzi, hogy egyébként is le van szarva, és azt érzi, hogy az egész országos médiában nem tud megjelenni semmilyen problémájával, de még ezek is ott masírozhatnak, mert az nem számít? Ez elég ellentmondásos.”

¹⁹ Lásd http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_politics/8321566.stm (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

7.2. A szélsőségekkel folytatott vita

Az egyik fent idézett, a karantén mellett érvelő szerkesztő a Népszabadságot így kritizálta:

„Hatalmas problémának tartom, hogy a Népszabadság, amely még mindig Magyarország legnagyobb politikai napilapja, rendszeresen és nagy terjedelemben foglalkozott a Jobbikkal. Mégpedig egy olyan alapállásból, hogy elmondja, hogy a Jobbik hol téved, hol hazudik, hol csinál rosszat. A Népszabadság egyetlen dolgot csinált ezzel: a Jobbikot mint politikai márkát bevitte egy olyan olvasóközönség elé, amelyik veszélyeztetett. Hiszen hogyha megnézzük a 2010-es választások végeredményét, azt látjuk, hogy az északi, északkeleti megyékben az MSZP helyét a Jobbik vette át. A szélsőjobbokkal nem lehet vitatkozni.”

A politikai lapok több szerkesztője ugyanakkor azzal érvelt: még ha érzik is, hogy adott esetben önkéntelenül népszerűsítik is a szélsőségeket, nem tehetik meg, hogy agyonhallgatják őket:

„Nem gondolom, hogy ha valamiről nem írunk, akkor az nincs. [...] Nem tudom, mi a jó stratégia. Csúrkát annak idején sokszor berendelték a tévébe, mindenki mondta, hogy ettől lesz nagy a népszerűsége, ehhez képest kiesett [a parlamentből]. Önmagában az elhallgatás szerintem nem jó. Az is biztos, hogy nem kell belőle szenzációt csinálni, de van internet, van Facebook stb. Ha nem beszélsz róla, két perc múlva megjelenik a Kurucon. Az én közönségem nem lesz egy cikk után rasszista, aki eddig úgy gondolta, az meg úgy is úgy gondolja”

– mondja az egyik lapszerkesztő. Egy másik szerint:

„Karanténba zárhatnánk a Jobbikot, de akkor nem írhattunk volna a gyöngyösi beszédről. Karanténba zárhatnánk a neonácikat, de akkor a februári felvonulásukról nem írhatnánk riportot. Szerintem ez része a magyar közéletnek, és foglalkozni kell vele. Szerintem ez nem népszerűsítés, megfelelő módon kommentáljuk, elemezzük ezeket a dolgokat.”

Van, aki a reagáltatás, a vita generálásának híve:

„A Jobbiktól függetlenül le kellene szokni a sajtótájékoztatókról, az automatikus hírekről, ezzel sok szeméttől kíméljük az olvasókat. [...] Működjön egy normális hírszerkesztés, ez az első a dologban. Nyilván egyedileg kell mérlegelni, mert ha Jobbik elcigányozza, elzsidózza, elbuzizza magát, az hír, mert egy magyarországi párt tette ezt. Ha automatikusan nem indulnak be a reakciók, akkor reagáltatni kell, akár érintetteket, de főleg a nem érintetteket.”

A televíziók esetében ugyanakkor törvényi kötelezettség a híradókban a kiegyensúlyozás, a közszolgálati médiumokban pedig a parlamenti pártdogma védi a Jobbik nyilvánosságát:

„Tehát, ha mondjuk a közvélemény-kutatásokban fél százalékon álló szervezet olyan szélsőséges témákat vesz elő, azt minden további nélkül negligáljuk. Ha ezt egy parlamenti párt teszi, akár a parlamentben, akkor nyilvánvaló, hogy azt semmilyen módon nem tehetjük meg, hogy erről nem veszünk tudomást.”

Nincsenek felmérések arról, hogy azok, akik a vita hívei, felületeiken milyen mértékben és milyen mélységben bocsátkoznak vitába a szélsőségesekkel. Az azonban bizonyos, hogy tömegével fordultak elő olyan esetek, amikor semmiféle vita nem folyt. A nem megvívott vita ebből a szempontból „dupla vagy semmi” alapon működik. A vitára nem készített szélsőséges nemcsak a véleményét mondhatja el egy szakpolitikai kérdésben, de legitimációt szerez pártja többi álláspontjának is – innentől kezdve a rasszista és uszító vélemények is a szalonképes politikai nézetek körébe tagozódnak.

A szélsőségesek támogatását értelemszerűen senki nem vállalná egy interjú során – és nem is feltételezzük, hogy bármely interjúalanyunk maradéktalanul azonosulna a szélsőségesek nézeteivel. Ugyanakkor számos nem reflektált rutin vagy korábban tárgyalt eljárás – mint a szélsőségesek normalizálása, szóhasználatuk és érveléseik részbeni átvétele vagy éppen a szélsőségeség relativizálása – önkéntelenül is támogathatja őket. Bőségesen találkozhattunk az interjúk során ilyen eljárásokkal, kezdve azzal, hogy felmentést kap-e egy olyan szervezet a szélsőségeség vádja alól, amely zsidólista összeállítását, a cigányok munkatáborba zárását követeli, ha történetesen parlamenti párt. Mi a következménye a szerkesztésre nézve, ha bizonyos szélsőjobboldali koncepciókat részben elfogadunk magyarázó elvként, miközben tudjuk, hogy a közönségünk korántsem ebben a szűkített értelemben gondolja ugyanezt a kifejezést? Az interjúkból kirajzolódó mintázatok alapján a szerkesztők egy körénél egyszerre érvényesül a „parlamentipárt-szabály”, a szélsőjobboldal bizonyos kategóriáinak (például a „cigánybűnözésnek”) részben elfogadása, a „vitában legyőzendő elv” (ami igen ritkán érvényesül a gyakorlatban) és érvényesülnek bizonyos erőteljes sztereotípiák is a cigányokkal szemben.

A szélsőségesek hatástalanítására – például alternatív értelmezéseket és eltérő kereteket állítani fel a szélsőségesek által központinak tekintett témákban is – nagyon változatos példákat hoztak a válaszadók. Több interjúalany olyan értelmezési keretbe helyezte a szélsőségesek narratíváját, amely túlmutat az elfogadás vagy a direkt cáfolat, esetleg az elhallgatás logikáján. Ez az álláspont többféle belátásból táplálkozik. Egy televíziós szerkesztő szerint:

„Az a probléma, hogy ez a fajta gondolkodásmód nagyon tévútra visz valós társadalmi problémákat. A konkrét példánál maradva, hogy ma milyen a cigányság helyzete Magyarországon, ezt nem a bűnözés kapcsán kell értelmezni [...] Az, hogy a cigányságnak olyan a helyzete vidéken, hogy egyszerűen egy ma megszülető cigány gyereknek sokkal kisebb esélye van arra, hogy kitörjön a nyomorból, a szegénységből, és hogy felküzdje magát. Ez egy valós társadalmi probléma, és ennek lehetnek olyan következményei is, hogy egy reményvesztett társadalmi csoport [tagjai] esetleg elkövetnek olyan dolgokat, ami helytelen. De ez már valaminek a következménye. Tehát az a probléma, hogy a valódi problémákkal meg nem foglalkozunk, és az egész egy leegyszerűsített, buta magyarázat, amit a szélsőségesek adnak egy ilyen valós társadalmi problémára. És azt látjuk, hogy egyébként a nem szélsőséges válasz is sok esetben álságos, mert inkább a következményét próbálja szankcionálni ahelyett, hogy lehetőséget biztosítana arra, hogy ezek az iszonyatos társadalmi különbségek megszűnjenek vagy legalábbis érdemben csökkenjenek.”

Egyik interjúalanyunk a valódi problémák feltárását javasolja:

„Tiszabón egy komplett erdő tűnt el, és a szegény lop a még szegényebbtől. Ez egy létező probléma, amivel foglalkozni kell, de nem úgy, hogy a barna bőrű a tolvaj, hanem úgy, hogy

nincs szociálisan kiutalt fa, vagy már novemberben elfogy, és vagy megfagysz, vagy nem fagysz meg. Amit kapsz, azt inkább eladod, hogy legyen mit enni, és inkább lopsz helyette.”

Egy másik szerkesztő szerint a szélsőségesek megerősödése mögötti valódi kérdésekre kellene koncentrálni:

„Ha pincérnek öltözött emberek járnak fel-alá az országban, az nem biztos, hogy lényeges. Ha tömegesen vonulnak, kifejezetten egy szociális vagy etnikai feszültségektől terhes területen, ahol erőszakká fajulhat a dolog – még csak azt sem állítom, hogy erőszakkal vonulnak, de azzá fajulhat, mert a vonulást magát érezhetik az ott lakók annak – akkor [...] ott kell lenni. Akkor meg pláne nem kikerülhető, ha gyakorlatilag állami hatalmat vesznek át. Volt olyan település, ahol a rendőrség szerepét vette át a Gárda. És ez nem is azért fontos annyira, mert szélsőjobboldal, meg gárdista meg stb., hanem mert a magyar államnak a pusztulását mutatja. 2011 tavaszának főszereplője szerintem nem a Gárda volt, hanem a [a belügyminiszter] Pintér [Sándor], mert azt mutatta, hogy a magyar állam tehetetlen.”

8. Összefoglalás és következtetések

Magyarországon a 2000-es évek közepétől politikai reprezentációjának erősödésével, támogatóinak megszervezésével és webes hálózatainak kiszélesítésével fokozatosan intézményesült és minden korábbinál hatékonyabb apparátusra tett szert a szélsőséges politika. A különböző felmérések a szélsőségesek iránti kereslet növekedését és az ellendiskurzusok gyengeségét mutatják. Mindez egy szegmentálódó fősodrumédia-térben és egy sok szempontból erőszakosabb, a politikai ellenféllel szembeni háborús logikát követő politikai világban és közbeszédben zajlik. Mind az interjúk kutatás, mind a szélsőséges megnyilvánulásokra adott reakciók elemzése azt mutatja, hogy a szélsőséges beszéd meghatározása ma Magyarországon sok tekintetben a politika foglya. E bélyeget a szereplők szelektíven használják, a rasszista kijelentések nyomán keletkező tiltakozások és viták elsősorban pártpolitikai meghatározottságúak, ami nemegyszer a kérdés bagatellizálásához vezet. Ma Magyarországon gyakorlatilag minimális politikai konszenzus sincs a rasszizmussal kapcsolatos kérdésekben, sőt a többségi politikai elit gyakran rá is játszik az előítéletekre.

További kutatásokat igényelne, hogy a szélsőséges diskurzusok miként érvényesülnek ma a média fősodrában – ennek a szerkesztőkkel készített interjúk kényszerűen csak az egyik oldalát tárhatják fel. Az azonban további kutatások nélkül is belátható, hogy a szélsőségesekkel kapcsolatos szakmai párbeszéd gyengesége, a téma szélsőséges átpolitizáltsága, nemegyszer pedig a rutin-beidegződések a tényfeltárás gyengeségétől a hírforrások korlátozottságáig ma jó néhány ponton járulhatnak hozzá ennek a diskurzusnak a térnyeréséhez.

A szélsőséges beszéd jó néhány kategóriáján keresztül széles körben elterjedt a közbeszédben, és olyannyira megemelte a közvélemény, a média és a jogalkalmazók ingerküszöbét, hogy a hasonló logikára építő, de kevésbé durva megfogalmazások már elfogadottnak tűnnek. A szélsőségesek egyik fő témájával, a cigányellenességgel kapcsolatban a politikai elit nagyjából átengedte az értelmezési kereteket és a diskurzus meghatározását a szélsőségeseknek.

Az, hogy a szélsőséges politika térnyerése visszafordítható-e Magyarországon a tekintélyelvűség, az előítéletesség vagy éppen az elszegényedés és a nyomában járó társadalmi konfliktusok csökkentése nélkül, meglehetősen kétséges. Az azonban igen valószínű, hogy a szélsőségesek tematikáihoz hasonló bemutatások, gondolataik és adott esetben megoldásaik vita és kontextus nélküli bemutatása, olykor pedig az előítéletekre való rájátszás – akár a fősodru média, akár a fősodru politika részéről – tovább növelheti támogatottságukat.

A szélsőségesek térnyerésének megállítása hatékony alternatív- és ellendiskurzusok megerősítése nélkül sem valószínű. Ehhez azonban megint csak elengedhetetlen a nyilvánosság: nem utolsósorban az, hogy a legnagyobb

közönségű médiumok vezető szerkesztői elhiggyék, a szélsőségesek kapcsán nemcsak az egymással versengő politikai pártok az autentikus megszólalók, hanem mások is: e beszéd áldozatai és célpontjai, a civil szervezetek, a hatóságok, a szakmai szervezetek vagy éppen az üzleti élet képviselői.

Bár a média fősodrában még a nem is minden főszerkesztő által szélsőségesnek tekintett parlamenti párt, a Jobbik is támogatottságánál alacsonyabb nyilvánosságot kap, a fősodró média sok más módon, akár önkéntelenül is támogathatja a szélsőséges narratívák terjedését. Az egybeeső napirendek, a leegyszerűsítő bemutatások és a sztereotipikus témaválasztások egyaránt hozzájárulhatnak ehhez. A rasszizmus extremizálása (mintha az kizárólag a szélsőségesekre volna jellemző), a rasszizmus relativizálása, a rasszizmussal kapcsolatos vitának kizárólag a politikai szférába utalása vagy éppen a szélsőségesek normalizálásának változatos eljárásai szintén ezt eredményezhetik.

A szélsőségesekkel kapcsolatos szakmai párbeszéd általános hiányát és az alacsony tudatosságot jelzi, hogy a szerkesztők véleménye nagyon erősen szór abban a kérdésben, hogy konkrét médiumok konkrét kérdésekben vajon támogatják, dramatizálják vagy éppen bagatellizálják-e a szélsőségesek narratíváját. A magyarországi médiumok fősodra az elhallgatástól a velük szemben deklarált (ám annál ritkábban lefolytatott) vitákig meglehetősen eltérő stratégiákat folytat a szélsőséges politika, a nyelv és az értelmezések kapcsán. Egyes médiumoknál jól láthatóan néhány megkérdőjelezhetetlennek tűnő szabály is befolyásolja ezt: ilyen például a parlamentipárt-dogma, amely a Jobbik esetében többek számára megkérdőjelezi, hogy szélsőségesnek tekinthető-e. Más interjúalanyok szerint a párt vagy más, a holdudvarába tartozó szervezetek szakmapolitikai vitákban való kritikus kezelése a szélsőségesekkel szembeni hatékony eszköz – erre azonban igen kevés példa akad.

Vannak ellenben példák arra is, hogy a valódi kérdésekhez és a valódi válaszokhoz való ragaszkodás, a tényfeltáró megközelítések vagy éppen saját sémáink reflektálása miként vezethet olyan szerkesztőségi gyakorlathoz, amely a szélsőségesek leegyszerűsítő magyarázatait relativizálhatja vagy éppen kiszoríthatja a diskurzus főáramából. Az elemzések alapján ma éppen ezek vannak kisebbségben.

Irodalom

- Barta Judit (2008): A szélsőjobboldali tematika kezelése a magyar médiában. *Médiakutató*, IX. évf., 4. sz., 51–60. o.
- Bartlett, Jamie & Péter Krekó & Jonathan Birdwell & Jack Benfield & Gábor Győri (2012): *Populism in Europe: Hungary*. Demos & Political Capital.
- Bernát Anikó & Krekó Péter & Juhász Attila & Molnár Csaba (2013): Túl a cigányellenességen *Élet és Irodalom*, LVII. Évf., 12. sz. (március 22.).
- Bernáth Gábor & Messing Vera (2012): Szélre tolva: Roma médiakép 2011. *Médiakutató* XIII. évf., 1 sz., 71–78. o.
- Bíró Nagy András & Boros Tamás & Varga Áron (2012): *A szélsőjobboldal Magyarországon. A Policy Solutions politikai elemzése a Friedrich Ebert Alapítvány számára*. <http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/A%20sz%C3%A9ls%C5%91jobboldal%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Goodwin, Matthew (2011): *Right Response - Understanding and Countering Populist Extremism in Europe*. A Chatham House Report.
- Hermann Irén & Wild Judit: Betegség vagy állapot? Kvalitatív kutatás a magyarországi újságírás problémáiról. *Médiakutató*, VIII. évf., 1. sz., 81–88. o.
- Jeskó József & Tóth Zoltán & Bakó Judit (2012): A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf., 1. sz., 81–101. o.
- Juhász Attila (2010): A „cigánybűnözés”, mint az igazság szimbóluma. *anBlok* 4. sz., 12–19. o.
- Juhász Attila & Krekó Péter & László Róbert & Molnár Csaba (2012): *Politikai stratégiák a szélsőjobboddallal szemben*. Fókuszban a keresletcsökkentés, http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/politikai_strategiak_a_szelsojobboddallal_szemben.pdf (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Karácsony Gergely & Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf., 1. sz., 31–63. o.
- Monori Áron & Kozma Kriszta: "Ezek az emberek nem tudják elfogadni a szabályokat, nem képesek a beilleszkedésre."

- A Mónika-show és a Joshi Bharat című műsorok romaképe 2009-ben. *Médiakutató* XI. évf., 2. sz., 19–33. o.
- OKRI (2009): *Állásfoglalás a magyarországi bűnözési helyzetről, az elkövetők etnikai hovatartozásának nyilvántartásáról és a „cigánybűnözésről”*, <http://www.okri.hu/content/blogcategory/26/52/> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Policy Solutions: (2011): *Egyeduralkodó a Fidesz a híradókban*. A Policy Solutions elemzése az országos televíziók híradóinak kiegyensúlyozottságáról, http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/Policy_Solutions_Media_kiegyensulyozottsag.pdf. (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Political Capital (2008): *Láttelelet 2008*; (http://www.euroastra.info/files/20081016_eloiteletesseg_tanulmany_081016.pdf) (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Political Capital (2009): *Láttelelet 2009*, <http://hu.scribd.com/doc/31261194/Lattelelet-2009-Copyright-Political-Capital> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Szabó Gabriella (2011): VOX POP. *Politikatudományi Szemle*, XX évf., 1.sz., 75–94. o.
- Takács Judit & Mocsonaki László & P. Tóth Tamás (2007): *A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon*. Kutatási zárójelentés. MTA Szociológiai Kutatóintézet Budapest. <http://mek.oszk.hu/06600/06640/06640.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Takács Judit (2004): *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Tauber István (1988): *A cigányság és bűnözés* (jegyzet). Budapest: BM Könyvkiadó.
- Tóth András (2013): *A neo-náci fogalom használata a tudományos irodalomban és a nem tudományos publicisztikai véleményekben, hírekben, médiában*, http://www.academia.edu/2651055/A_neo-naci_fogalom_hasznalatarol_2013 (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Wild Judit & Dull Szabolcs (2008): Az elnök emberei – munka közben. *Médiakutató*, IX. évf., 4. sz., 13–21. o.
- Zádori Zsolt (2010): *A cigányozás mint társadalom-lélektani szükséglet*, http://hvg.hu/itthon/20100923_ciganyozas_anblokk (utolsó letöltés: 2014. július 8.).

Bernáth Gábor (1968) az ELTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Messing Verával közösen több, a magyarországi romák médiaképét vizsgáló elemzés szerzője, korábban a Roma Sajtóközpont egyik alapítója, 2003-ig igazgatója. Legutóbbi írása a *Médiakutató*-ban: „Szélre tolva. Roma médiakép 2011” (Messing Verával, 2012. tavasz). Email: bernath_g@yahoo.com

Papp-Váry Árpád FERENC

A régi médiától az új médiáig Gálik Mihály és Urbán Ágnes *Médiagazdaságtan* című könyvéről

Bátran kijelenthető, hogy Gálik Mihály *Médiagazdaságtan* című könyvéből generációk tanultak. Jómagam annak idején az 1997-es kiadást forgattam a Corvinsura járva – igaz, az intézményt akkor még Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemnek nevezték.

Az egyetemé azóta kétszer, a tankönyv címe ellenben egyszer sem változott, és sok kiadást megért. 2014-től pedig már a legfrissebb kiadást használhatjuk, amelyet Gálik Mihály mellett Urbán Ágnes jegyez. Szerencsés páros, hiszen Gálik Mihály különösen a klasszikus médiában, azon belül is a rádió területén mozog a legotthonosabban, Urbán Ágnes pedig az új média kutatója, ebből írta doktori disszertációját is. Amint az a köszönetnyilvánításból kiderül, a médiaszakma további olyan ismert és elismert kutatói segítettek a szerzőknek támogatásukkal, mint Nyíró Nóra és Csordás Tamás, a szintén az Akadémiai Kiadónál megjelent *Médiaismeret – Reklámeszközök és reklámhordozók* (2013) szerzői, vagy éppen Vogl Artemon, valamint Polyák Gábor.

Mindenki ért hozzá – vagy mégse?

Ahogy a szerzők a bevezetőben írják, célközönségük „döntő részben továbbra is az egyetemi-főiskolai alapképzésben tanulókból áll” (11. o.). Ezért fontos szempont, hogy a könyv ne csak strukturált legyen, hanem a vizsgára is felkészítsen – a fejezetek elején feltett bevezető kérdések, valamint a fejezetek végén található ellenőrző kérdések, illetve fogalmak, tárgyszavak (mind magyarul, mind angolul) sokat segítenek ebben. Diákokról lévén szó, a másik fontos szempont az, hogy a mű könnyen érthető, ugyanakkor szakmai legyen – megfelelően annak is, hogy az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg.

Ziccer lett volna, de a szerzők (érthető módon az akadémiai szemléletet képviselve) nem éltek azzal a közhellyel, hogy: „A média olyan, mint a foci. Mindenki ért hozzá.” Pedig pontosan ebből a könyvből, különösen az első fejezetéből kiderül, hogy valójában mennyire nem értünk hozzá, mennyire finom részletek húzódnak meg mögötte, mennyire sokféle szempontból közelíthető meg.

Például mi minden ösztönözhet a médiafogyasztásra? Ahogy a 48. oldalon írják, az alábbiak mindegyike: a magány, a kíváncsiság, a tudásvágy, az önmagunk gazdagítására, társadalmi elismertségünk növelésére való törekvés, a bizonytalanságérzet csökkentése, egy képzelt világba való belépés vonzereje, a hiányzó társadalmi kapcsolatok helyettesítése, a napi életvitel kialakult rendszere, a megszokás.

Vagy hányféle lehet a médiahasználat környezete: otthoni vagy otthonon kívüli; egyéni vagy másokkal együtt történő; nyilvános vagy magánhasználatú; interaktív vagy nem interaktív.

Vagy egy újabb szempont szerint: ahogy a szerzők írják, a médiára (sőt a médiagazdaságtanra) a tudományterületeket nézve hat az elméleti közgazdaságtan, az alkalmazott közgazdaságtan, a kommunikáció- és médiatudomány, a politikai gazdaságtan, a társadalomkritika, az üzleti gazdaságtan, a vezetéstudomány, a szociológia, a pszichológia, a politikatudomány, a történelem, az irodalom, és még sorolhatnánk. Igaz, a marketing a felsorolásból kimarad, pedig tudjuk-látjuk, hogy miként van és lesz egyre fontosabb szerepe és hatása a médiára. Ráadásul a mű az Akadémiai Kiadó Marketing Szakkönyvtárában jelent meg, ezért is nagyobb figyelmet kaphatott volna itt ez a szempont.

A sorok közt is olvashatunk?

Az 1–3. fejezet mindennek alapvető pontjait járja körül. „A médiagazdaságtan tárgya” című első fejezet után „A termékek és a kereslet jellemzői a médiapiacokon” című fejezet következik, míg a harmadik fejezet témája „A kínálat, a piaci szerkezetek és a verseny jellemzői a médiapiacokon”.

Olyan ismert közgazdasági fogalmak médiapiaci értelmezését és gyakorlatát mutatják be itt a szerzők, mint az árrugalmasság, a jövedelem-rugalmasság, a méretgazdaságosság, a termékdifferenciálás, a választék-gazdaságosság, a horizontális, a vertikális és az átlós integráció, a keresési, a kívánatos és a tapasztalati javak, az információs aszimmetria – nem beszélve a többi fontos, nem elsősorban közgazdasági kifejezésről. Mindez biztos alapot az olvasónak a következő fejezetek értelmezéséhez is. Ugyanakkor esetleg lehetett volna még több, kifejezetten marketinges fogalom vagy annak keretrendszerében való elhelyezés – hiszen, miként már szó volt róla, a kötet a Marketing Szakkönyvtár tagja.

Különösen izgalmas, ha a könyv egyes részleteit aktualitásokhoz kötjük, ha a sorok között olvasunk. A reklámadó kapcsán (amiről – legalábbis annak végleges formájáról – még nem tudhattak a szerzők) például igen fontos az alábbi mondat:

„Legyen akármi is a közvélekedés a reklámokról és a reklámozásról, azt azért látnunk kell, hogy az általuk generált bevételek komoly szerepet játszanak mind a hagyományos, mind az új média működésének finanszírozásában, ezek nélkül a mai gazdag kínálat, a lapok, rádió- és televíziócsatornák, a hírportálok, az interneten terjesztett, hozzáférhető médiatartalom-szolgáltatások sokasága egyszerűen nem lehetne a piacon” (40. o.).

Vagy itt van a híradók kapcsán a következő gondolat:

„A demokrácia érvényesülése szempontjából szinte elengedhetetlen, hogy a nagyközönség rendelkezésére álló médiakínálat egyrészt tartalmazza a politikailag releváns információkat, valós választási lehetőségeket kínálva az embereknek a maguk szűkebb és tágabb környezetét érintő politikai alternatívák között, másrészt visszatükrözze a társadalmat jellemző kulturális sokszínűséget is” (78. o.).

Mi lesz veled, nyomtatott sajtó?

A 4–7. fejezetek már részterületeket vizsgálnak: így kerül terítékre a lapok tipológiája és kereslete, a rádiózás piaca, a televíziózás piaca, valamint az új média.

A lapokról, sajtótermékekről szóló rész különösen azért izgalmas, mert a nyomtatott sajtót rengetegszer eltemették már: a rádió, aztán a televízió, végül az internet megjelenésével. Nos, az internet valóban nagy csapást jelentett, különösen a 2007–2009-es gazdasági válsággal kombinálva. Ugyanakkor látjuk, hogy ennek ellenére még akár új nyomtatott lapok is a piacra kerülnek, és netán még sikeresek is lesznek. Az egyik jó példa erre a Metro-csoport (itthon Metropolis), amely teljesen új üzleti modellt teremtett az ingyenes újsággal 1995-től. Egy másik a Wall Street Journal, amely pénzt kér az online tartalomért, amit követett a The New York Times és a USA Today is.

De a legizgalmasabb talán az, hogy a tudományos folyóiratok mekkora árbevétel-arányos nyereséget csinálnak: az Elsevier például 37 százalékot, köszönhetően a csillagászati előfizetői díjaknak, és annak, hogy a cikkek szerzői, illetve a szűrést végző szerkesztők sem kapnak pénzt. Ellenben „a Times, a legpatinásabb, 1788 óta megjelenő brit minőségi újság kiadása emberemlékezet óta nem volt nyereséges” – mutatnak rá a szerzők (105. o.).

Tegyük hozzá, az elmúlt években nemcsak a minőségi napilapok vannak bajban. Látjuk, ahogy a példányszám sok esetben csökken, vagy éppen a lapok egyre vékonyabbak lesznek, mert nincs elég hirdetés, illetve ezzel összefüggésben már a szerkesztőségi tartalom előállítására is egyre kevesebb pénz jut.

De van egy további szempont is. Ahogy a szerzők kiemelik, „az olvasóvá válás a felnőtt ifjúkorig tart: mire az emberek elérik a 30. életévüket, újságolvasási szokásaik stabilnak tekinthetők” (104. o.). Épp ez fogja jelenteni a nagy változást: ha nappali alapszakos tanítványainkat, a mai 18–22 éveseket kérdezzük, jól látjuk, hogy egyre kevesebben olvasnak nyomtatott lapot, pláne napilapot – kivéve az említett Metropolit.

Ezzel együtt a magazinok helyzete is át fog alakulni. Talán a könyvbe is be lehetett volna tenni annak a Youtube-videónak a példáját, amelyben egy kislány először az iPad-jét használja, majd egy nyomtatott magazinnal próbálkozik ugyanúgy, az ujjai mozgatásával tartalmat kicsikarni – ám az nem megy. A közel ötmilliószor megtekintett videó egyébként azt a sokat mondó címet kapta, hogy „A Magazine is an iPad That Does Not Work”. Az a szempont is szerepet kaphatott volna, hogy mit tehetnek a nyomtatottsajtó-tulajdonosok és -menedzserek a hirdető meggyőzésére, mivel vehetik rá őket ebben a helyzetben, hogy náluk költsenek, milyen eszközök kerülhetnek előtérbe. „A hirdetések hatása az újságra” és „A televízió és a hirdetések hatása a magazinokra” című alfejezetek ugyan részben tisztázzák ezt, de az *advertorial* mellett talán előkerülhettek volna olyan fogalmak is, mint az (x)-es cikkek, vagy a *special advertising solutions*.

A tévé mindenk felett?

A könyv következő, 5. fejezete a rádiózás piacát veszi górcső alá. Mint ismert, Gálik Mihály a Magyar Rádióban gazdasági szerkesztő volt, sőt 1990–1992-ben annak ügyvezetője is. Így mindent tud a rádiózásról, annak múltjáról, jelenéről és jövőjéről.

Különösen elgondolkodtatóak a bemutatott csoportosítások, a műsorszolgáltatók főbb típusai működésük alapvető célja szerint. Az állami (vagy kormányzati) rádió, a közszolgálati rádió, illetve a kereskedelmi rádió szétválasztása például nemcsak e könyv keretein belül fontos, hanem fontos lenne a napi gyakorlatban is.

Ezt követi a „A televíziózás piaca” című fejezet, amelyet már Urbán Ágnes jegyez, bár nyilván a könyv szerkezetén végig érezhető, hogy a két szerző egyeztetett egymással, igazi közös munkáról van szó. Ez a fejezet a leghosszabb, aminek oka az, hogy a televízió „a legtöbb ember számára mind a mai napig az első számú médium és a gazdasági mutatók azt bizonyítják, hogy a legtöbb országban ez a legnagyobb médiaszektor” (169. o.). Ugyanakkor „ma már nehezen tudunk egyértelmű választ adni arra, hogy mi is az a televízió. Sem platformhoz, sem készülékhez, sem tevékenységhez nem köthető egyértelműen a tévénézés” (169. o.). Ezért is különböztetik meg a szerzők a lineáris médiaszolgáltatást (a hagyományos televíziózást), illetve a nemlineáris (lekérhető) audiovizuális szolgáltatást. Az utóbbihoz köthető, hogy „realitássá válhat a teljes mértékben személyre szabott médiahasználat. Soha nem látott audiovizuális tartalomkínálathoz férhetünk így hozzá, de a piacszerkezetet tekintve ennek már nem sok köze lesz a hagyományos televíziózáshoz” (175. o.).

De ha nem szaladunk ennyire előre, már akkor is sok változást látunk, amint arról a könyv is beszámol. Ilyen az időeltolódás nézés (*time-shifting*) – ez a reklámpiacra is nagy hatással van, hiszen a nézők többsége ilyenkor áttekeri, pontosabban átugorja a reklámblokkot. Mint a szerzők is rámutatnak, emiatt egyre inkább előtérbe kerül a termék megjelenítés (*product placement*).

Egy másik fontos változás a több képernyős nézés – így a hagyományos tévéképernyő mellett táblagépen vagy éppen okostelefonon, adott esetben párhuzamosan. Ha ismét csak a reklámok példáját vesszük, ilyenkor, ha a tévében épp reklám jön, akkor a táblagépre vagy az okostelefonra összpontosul a nagyobb figyelem. A könyvből ugyanakkor kimaradt, hogy a nagy hirdető már dolgoznak rajta, hogy ilyen esetben se lehessen kikerülni a reklámot, az lehetőleg minden eszközön jelenjen meg – egyszerre! Ez ám az egész pályás letámadás!

Rendkívül izgalmas a televíziózás piacának átalakulásáról szóló alfejezet. Ahogy a szerzők itt kiemelik, a *broadcasting* helyett ma már egyre inkább a *narrowcasting* a jellemző, azaz egyre szűkebb célcsoportok jönnek létre. Itt érdemes lett volna megint az ehhez kapcsolódó marketing-megközelítéseket is bővebben taglalni.

Fontos az értéklánc átalakulása is. A hagyományos televíziózásban ez a következő öt fő részből állt: gyártás → csomagolás → terjesztés → feltételes hozzáférés → készülék/fogyasztó. Ma pedig így néz ki: gyártás →

tartalommenedzsment → terjesztés → készülék → fogyasztó, nem beszélve az olyan kiegészítő dolgokról, mint a hálózatüzemeltetés, a platformüzemeltetés és a támogató szolgáltatások.

Új média vagy éppen hogy régi média?

Mindez már részben átvezet az utolsó nagy fejezethez, amely „Az új média” címet viseli. Ahogy a szerzők rámutatnak: „...a technológia fejlődése is olyan gyors, hogy az új média esetében kevésbé lehet vagy egyáltalán nem lehet egzakt ágazati elemzést végezni: inkább tendenciákat, fő jellemzőket tudunk bemutatni” (218. o.).

Az egyik legfontosabb ezek közül természetesen a konvergencia, amelyben benne van a média, a távközlés, a számítástechnika és a szórakoztató elektronika egymáshoz közeledése, esetenként összeolvadása. Ez szoros összefüggésben áll a Z-generációval is, vagyis azokkal, akik az 1990-es években vagy utána születtek, és „szinte folyamatosan online vannak és érzelmileg is ragaszkodnak infokommunikációs eszközeikhez, aktívak a közösségi médiában és társasági életük inkább online, mint offline” (224. o.).

Az új média ökoszisztémáját egy részletes ábrán foglalják össze a szerzők a 232. oldalon, amelyen megjelennek a tartalom-előállítók, a tartalom-szolgáltatók, a tartalomterjesztők, a készülékgyártó, a médiaügynökség és a hirdető.

A legérdekesebb azonban talán az az eszmefuttatás, amely azt vizsgálja, hogy a közösségi média felhasználói, különösen a fiatalok körében „a professzionális szerkesztőségi szűrő szerepét egyre inkább a közösségi szűrő veszi át” (237. o.). Ennek azonban kockázatai is vannak:

„A felhasználó könnyen kerülhet olyan helyzetbe, hogy csak hozzá hasonló véleményekkel, az addigi preferenciáinak megfelelő hírekkel találkozik. [...] A felhasználók a valóságnak csak egy szűkebb szeletét érzékelik, az ismerősök ajánlásaiból nem jelenik meg annyi »hang«, mint amennyit egy professzionálisan működő szerkesztőség összeállít” (237. o.).

Ugyanígy a túlzott személyre szabásnak is megvannak a hátrányai. Az Amazon a korábbi vásárlásaink, illetve hasonló preferenciájú vevők alapján ajánl termékeket. Így viszont a fogyasztó „könnyen lemarad olyan alternatív választási lehetőségekről, amelyek idővel átalakítanák preferenciáit” (238. o.).

„Az új média” című fejezet további izgalmas kérdéseket is feszeget. De fontos feltenni a recenzensnek is egy kérdést: a könyvből tanuló 18–22 éveseknek számára vajon mennyire létezik ez a fogalom, hogy új média? Nem lehet, hogy számunkra ez a média, és minden más, ami megelőzte, az a régi média? Ez viszont már sokkal inkább a Médiagazdaságtan című könyv következő kiadásának témája lehet (Akadémiai Kiadó, 2014, 255 oldal).

Papp-Váry Árpád Ferenc a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola (BKF) Marketing Intézetének igazgatója, a kereskedelem és marketing szak vezetője.